

कादंबरी
३

वाळमित्र भा.२

ले. गेस्फोर्ड साहेब

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

लेखक

अभिलेख क्रमांक

पुस्तकाने नांव

कादं.

बालमित्र,

भाग २, ३१

गेस्फोर्ड साहेब ह्यांनीं

इंग्रजीवरून मराठीभाषेत केला

तो,

मेजर क्यांडीसाहेब ह्यांनीं शोधिला.

आवृत्ति दुसरी,

केशव सखाराम शास्त्री ह्यांनीं तपासली,

ती

गणपत रुग्णाली यांचे छापरखान्यांत छापिली.

मुंबई,

इसवी संन १८५७.

शके १७७८.

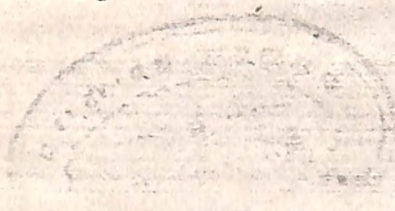
किंमत एक रुपया.

42

NOTICE BY THE EDITOR.

The chief alterations which have been made in this edition of CAPTAIN GAISFORD'S excellent work, consist in a substitution of easy words for some hard ones, in a simplification of the construction here and there, and in replacing Concanee forms by pure Desh ones. The title of the last piece has been changed.

August 1851,

वाळमित्रः

प्रतापशिग.

प्रतापशिग हणून कोणेएके प्रलटणीचा मुख्य सरदार होता; तो आपले उत्तम चालीनें मोठे योग्यतेस चढला होता; त्यानें पाहिलें तों आपले हाताखालचे सरदार सर्ववेळ जुगाराकडे मन योजीत असतात, असें त्यास समजलें; हणून त्यास फार खेद उत्पन्न झाला. मग त्यांस शुद्धीवर आणण्याविषयीं तत्पर होऊन त्यानें एके दिवशीं सर्व सरदारांस आपले येथें जेवावयास बोलाविलें, आणि बोलतांबोलतां जुगाराचे गोष्टीवर बोलणें आणून त्यानें आपणास घडलेल्या गोष्टींची हकीकत सांगितली.

मी सोळावर्षांचा असतां, ज्या पलटणींत हालीं मुख्य आहे त्याच पलटणींत मी लहान अंमलदार होऊन राहिलों. वाळपणांत मी विद्याभ्यास फार झटून करीत असें, हणून माझे आईबापांचे अटकळीत असें आलें कीं, हा शिपाइगिरीची कळा अशीच शिकून एखादे दिवशीं योग्यता व कीर्ति मिळवील; परंतु थोडक्याच दिवसांत जुगारी सरदारांच्या समागमेंकरून त्यांचा किता मला लागला. त्यांचा समागम हें एक का-

रण, दुसरें, त्यांनीं साविषयीं अति आग्रह केला, ह्या मुळें माझे मन वेढून गेलें.

मग मी त्यांशीं नित्य नित्य जुगार खेळूं लागल्या-मुळें मला असा छंद लागला कीं, त्याखेळावांचून दुसरें कांहीं सुचेना; अगदीं मोडून गेलों; मला एखादे वेळेस तो खेळ सोडून काम करण्याचें पडल्यास त्या कामाचा अतिशयित तिटकारा वाटे.

विश्वांति जर ह्मणाल तर एक घटकाभर झोंप मात्र घेई, पण ती तरी जुगार सोडून घेणें ह्मटलें ह्मणजे फार प्राणसंकट पडे. बरें, तितक्यांत तरां गाढमूढ नीज किंवा जुगाराशिवाय दुसरें स्वप्न ! हेहीं नाहीं. स्वप्नांत रुपयांचे ढीग पाहावे, व फांशांचा उच्चार करून मोठ्यानें बरळ्यावे, असें निरंतर निद्रा होई तोंपर्यंत होत असे.

पहा, भोजन हें सर्वास स्वभावेकरून प्रियना ! पण मला तितकाच वेळ व्यर्थ गेला ह्मणून तें उत्तम अन्न विषवत वाटावें. माझे जुगार खेळावयाचे सोबती ह्यांचा व माझा फार वियोग नव्हावा ह्मणून मजकडून जितकी त्वरा होई तितकी मी करीत असें.

वसंतकालादिक जें काय ईश्वरानें मनुष्यांस सुख व्हावें ह्मणून केलें आहे, व सणांचे दिवस, त्या सर्वांचा मी अनादर केला, ह्यामुळें तें सर्व सुख मला अंतरलें. जुगार खेळणारे सोबती ह्यांवांचून कोणाशीं भाषण देव्हाल नाहीं, मग स्नेह तर फारच लांब.

आईबापांचें स्मरण जर कधीं मला झालें तर त्यां-

रण, दुसरें, त्यांनीं ह्याविषयीं अति आग्रह केला, ह्या मुळें माझे मन वेढून गेलें.

मग मी त्यांशीं नित्य नित्य जुगार खेळूं लागल्या-
मुळें मला असा छंद लागला कीं, त्याखेळावांचून दुसरें
कांहीं सुचेना; अगदीं मोडून गेलों; मला एखादे वेळेस
तो खेळ सोडून काम करण्याचें पडल्यास त्या कामाचा
अतिशयित तिटकारा वाटे.

विश्वांति जर ह्मणाल तर एक घटकाभर झोंप मात्र घेईं,
पण ती तरी जुगार सोडून घेणें ह्मटलें ह्मणजे फार प्रा-
णसंकट पडे. बरें, तितक्यांत तरी गाढमूढ नीज किंवा
जुगाराशिवाय दुसरें स्वप्न ! हेहीं नाहीं. स्वप्नांत रुप-
यांचे ढीग पाहावे, व फांशांचा उच्चार करून मोठ्यानें
बरळावें, असें निरंतर निद्रा होई तोंपर्यंत होत असे.

पहा, भोजन हें सर्वास स्वभावेकरून प्रियना !
पण मला तितकाच वेळ व्यर्थ गेला ह्मणून तें उत्तम
अन्न विषवतू वाटावें. माझे जुगार खेळावयाचे सोबती
ह्यांचा व माझा फार वियोग नव्हावा ह्मणून मजकडून
जितकी त्वरा होई तितकी मी करीत असें.

वसंतकालादिक जें काय ईश्वरानें मनुष्यांस सुख
व्हावें ह्मणून केलें आहे, व सणांचे दिवस, त्या सर्वा-
ंचा मी अनादर केला, ह्यामुळें तें सर्व सुख मला अंत-
रलें. जुगार खेळणारे सोबती ह्यांवांचून कोणाशीं भाष-
ण देव्हाल नाहीं, मग स्नेह तर फारच लांब.

आईबापांचें स्मरण जर कधीं मला झालें तर त्या-

चे शिकवणीमुळें त्या स्मरणानें मनसंत फार दुःख होई. ईश्वराचें स्मरण तर कधीं झालेंच नाही.

पहिल्यानें जुगारांत मला रती अनुकूल होती, त्यामुळें तर माझी बुद्धि फारच भ्रष्ट झाली. जुगार खेळण्यामध्ये फारच जें द्रव्य मिळविलें होतें तें द्रव्य भुईवर आंथरून त्याचा बिछाना करीत असें, ह्यासाठीं कीं, माझ्या ओळखीच्यानीं ह्मणावें, हा आजकाल द्रव्यांत लोळतो आहे.

अशा नीच कर्मांत मीं आपल्या वयाचीं तीन वर्षें फुकट घालविलीं, त्या तीन वर्षांचें स्मरण मनांत लक्षा आणल्या वांचून होत नाहीं; कारण, त्या वर्षांनीं माझे प्रतिष्ठेस फारच बटा लावला; तो तुझांस काय सांगूं! त्या तीन वर्षांचा कलंक जावा ह्मणून किती जरी यत्न केला तरी कांहीं जावयाचा नाही. ह्या खेरीज देहानें न होण्यासारखी आणखी एक गोष्ट मजकडून झाली, ती सुधारावी ह्मणून आज वीस वर्षे यत्न करितों आहे, तरी सुधरत नाहीं; ती सांगावयास मला मेल्याचा पाड चढतो, आणि त्या गोष्टीचें स्मरण झालें ह्मणजे मीं किती जिवाला खातो; पण तितकेंही सोसून ती गोष्ट तुमचे हितासाठीं तुझाला सांगतो.

एके समयीं मला भरतीचे शिपाई मिळवावे ह्मणून आज्ञा झाली; तेव्हां ह्या द्वाड व्यसनांत मी राहिलों आणि तें काम हवलदारास सांगितलें. मग चार दिवसांनंतर हवलदार वीस माणसें बक्षिसासाठीं घेऊन आला,

त्या दिवसाचे आदले रात्रीस म्यां आपलें जें काय होतें तें सर्व जुगारांत गमावलें; बरें, तेवढ्यावरच गेलें असें नाहीं, जे सरकारानें कामाकरितां मजकडे रुपये दिले हांतें तेही गमावले. पाहा तुझी, मग त्या मूर्खपणा-ला व दुःखाला कांहीं जोडा आहे! त्यावेळीं मला भान न राहातां काय करूं कसें करूं अशी अवस्था प्राप्त झाली. असा जेव्हां मजवर वक्त गुदरला, तेव्हां जेथें माझी पलटण होती तेथें एक स्नेही सरदार होता त्याजकडे म्यां जुगार खेळण्याची हकीकत लिहून रुपये उसणें मागावयाकरितां एक हलकारा ताबडतोब पाठविला. त्याचें उत्तर त्या सरदारानें कसें लिहिलें तें एका. त्यानें पत्रांत असा मजकूर लिहिला होता कीं, मी नित्य जुगार खेळणाऱ्यास रुपये देऊन बुडवून टाकूं! आतां रुपये न दिले तर स्नेह तुढेल, तर ज्या स्नेहानें पाणी उतरतें तो स्नेह रुपये पाण्यांत टाकून राखावा, तर असा स्नेह राखण्यापेक्षां रुपये राखावे हें फार चांगलें आहे; ह्मणून मी आपले रुपयेच राखितों; मला स्नेहाची गरज नाहीं. असें धिक्काराचें उत्तर वाचल्यावर मग कशाला विचारतां, ते वेळीं मजवर आभाळ कोसळलें; त्याचें स्मरण जर आतां झालें तर असें वाटतें कीं, तें कर्म म्यां कालच केले. त्यासमयीं असें मनांत आलें कीं, माझे आईबापांस मजविषयीं किती राग व किती दुःख झालें असेल. त्या प्रमाणें म्यां आपले कुळांत व सोयरे धायरे इधमित्र ह्या सर्वा-

त अपकीर्ति मिळविली, व त्यांसही हळुकेपणा आणिला. आणखी माझे मनांत आलें कीं, राजाचे पलटणांतून आतां माझी पुरती शोभा होऊन चाकरी निघेल. अशीं अनेक प्रकारचीं संकटें एकदाच मनांत उभी राहिलीं, तेव्हां माझे डोळ्यांवरचा धूर गेली, आणि पश्चात्ताप पावलों कीं, जर मां चांगलें आचरण केलें असतें तर मला पुढें अधिक वाढावयाची आशा असती, पण तें आतां कौठचें! असा जेव्हां शुद्धीवर आलों तेव्हां हा अपराध दूर करण्याकरितां दुसरा अपराध करावा असा मनसुवा केला, आणि तो सिद्धीस न्यावा. इतक्यांत ज्यानें असें पत्र लिहिलें तोच सरदार माझे येथें आला. त्यास पाहातांच मला असा क्रोध चढला कीं, मी शस्त्र घेऊन एकाएकी त्याचे अंगावर धांवलों, ते वेळेस पुढें काय होईल व हा कां आला हें माझे लक्षांत आलेंच नाही. शेवटीं त्यानेंच हातचें शस्त्र घेऊन स्नेह वादामुळें मला आलिंगिलें, आणि ह्मणूं लागला कीं, तुमचे पत्राचें उत्तर म्यां धिक्कार पूर्वक लिहिलें ह्मणून तुझांस राग आला असेल, परंतु त्या लिहिण्यांत माझा अभिप्राय असा होता कीं, द्यावरून तुझांस माहित व्हावें कीं वाईट खोडीमुळें तुझी कसकसे संकटांत पडलां, आणि मलाही समजावें कीं, माझे पत्र लिहिण्याचें सार्थक्य कसें होतें. आतां तुझांस ज्यापक्षां पश्चात्ताप झाला आहे त्यापक्षां तुमचें माझे कांहीं वांटलें नाही, घ्या हे रूपये; असें ह्मणून त्यानें पिशवी काढली, आणि बो-

लिला की, बक्षिसांचे शिपायांस खर्च होऊन बाकी जे राहतील ते घटकाभच्यां जुगाराची इच्छा झाली ह्मणजे कामास पडतील. त्याचें उत्तर मी त्यास लाजून केलें कीं, अतःपर जुगार खेळणार नाहीं. मग त्यानें मला पोयशां धरिल. त्या दिवसापासून मी आपले वचनांत किमपि अंतर न पडूं देतां योग्य आचरण करीत आलों; आणि त्यासमयीं म्यां असा निश्चय केला कीं, आपले ख्याली खुशालीकडे कांहीं खर्च करूं नये; मग मोठी काळजी लावून कर्ज फेडण्याकरितां मी रुपये मागें टाकीत गेलों. आणखी जो काय मला अवकाश होता तो म्यां चांगल्या गोष्टींच्या अभ्यासावर योजिला; आणि चाकरी फार जपून करूं लागलों, ह्मणून माझ्यावरचे जे सरदार होते ते संतुष्ट झाले. सारांश, मी इतके योग्यतेस चढलों ह्याचें कारण हेंच कीं, वाईट चाल सोडून चांगली चाल धरली.

ही हकीकत त्या सरदारांनीं ऐकतांच ते मनांत खोचले, आणि ती गोष्ट त्यांचे मनांत ठसली. त्यायोगें त्यांत जें जुगार वगैरे काय दुर्व्यसन होतें तें अगदीं मोडून तेही चांगल्या रीतीनें वागूं लागले. त्यांस वाईट आचरणानें पैसा मिळवावयाचा जो छंद होता तो नाहीसा झाला. असा त्या चतुर पुरुषाचे शिकवणीचा परिणाम फार चांगला झाला.

एक लहान हरणी, जिचें नांघ यमुना.

नाटक दोन अंकी.

पात्रें.

- रामराव, ... कोणी एक देसाई.
- विनायक, ... रामरावाचा मुलगा.
- गंगा, ... रामरावाची मुलगी.
- गोपाळा, } ..... विनायकाचे स्नेही.
- लक्ष्मण, }

स्थळ,

रामरावाची खोली.

प्रवेश १,

गंगा.

गंगा- (विलाप करीत झणते) अहा, माझे राजमे यमने, तूं अंमळ माझे जवळ नसलीस तर तुजवांचून कसें चैन पडेल ! तुझे गुण मी काय वर्षू ! माझे खेळण्याचे वेळेस ह्या पलंगावरचे गादीवर त्वां गरीबा सारखें उगीच बसावें, आणि उठलीस झणजे मला किती आनंद व्हावा ! मान वरती करून शेपूट हालवीत हालवीत छपर पलंगा खालून, चों-

पाळ्या खालून, त्वं कसें लोटत लोटत चालावें,
आणि ठिकावें ! म्यां तुला मांडीवर घेतलें हणजे
माझे हात तोंड त्वां हुंगावें ! मज संगती खेळावें !
आतां तूं माझे हाती परतून जर नाहीं लागलीस
तर मी किली झुळं लागेन ! म्यां कधीं गमावली
नसती, पण तो विसरभोळा विन्या—

प्रवेश २,

गंगा आणि विनायक.

विना०— (हें ऐकतांच आंत येऊन) वाहावागे, माझे
नांव घेतास ?

गंगा— तुझ्या वांचून कोणाचें घेऊं ? तूं असा हट्टी पा-
हिलास ! माझे राजसेस बाहेर नेलें नसतें तर ती
कधीं गमावली नसती.

विना०— होय ताई, जशी तुला खंती वाटती तशी म-
लाही वाटती, पण आतां गमावली व्याला काय
करावें ?

गंगा— भाऊराया, नेऊं नको हणून म्यां तुला सां-
गितलें नाहीं बरें ! पण तूं कुठला ऐकायाचा. ती
तुझे बरोबर नसली तर तुला एक पाऊलभर दे-
खील चालवत नाहीं.

विना०— बाहेर तिचे चालण्याचे चपळार्डमुळें मी को-
णाकडे जातो व कसा चालतो ह्याचें भान देखील

मला राहत नव्हते. मी पाठीस लागलों असें मानून तिनें इकडे तिकडे पळावे, आगखी स्वरेनें लोटत लोटत येऊन माझे भोंवतालीं मोठ्या हर्षानें उड्या माराव्या, तेव्हां आह्मांला किती आनंद झाता !

गंगा— असें होतें तर अधिक जतन करावी कीं नाहीं ?

विना०— करावी; पण ती मजजवळून लांब पळून जाई, आणि पुनः बोलावल्यावांचून येई, ह्यामुळे मला वाटलें—

गंगा— वाटलें ! तुझे वाटण्यास काय करावे ? तूं बापडा कधीं कोणाविषयीं अविश्वासी असा नाहींस; पण ह्या मुळें माझी सर्वा यमनी गमावलीना ?

विना०— ताई, आतां मी तुला वचन देतो कीं, आजपासून कदा काळीं—

गंगा— पुरे पुरे आतां ! मजजवळ कांहीं असलें तर गमावशील मात्र तेवढा. काल रात्रीं मला तिचे खेदामुळे झोंप देखील डोळाभर आली नाहीं; अंमळ डोळा लागला तों यमनीचें तोंड उतरून गेलें आहे आणि ओरडत मजजवळ आली; हें मी पाहतांच जागी झालें, तों मी एकटीच आहे. अहाहा, ती ही मजप्रमाणेंच झुरत असेल !

विना०— ताई, तुला इतके दुःखांत पाहून माझा जीव तिळ तिळ तुटतो. काय करूं आतां ! मी आपलीं सर्व खेळणीं सुखानें सोडीन, पण ती कशी तरी एकदा माझे दृष्टीस पडो.

गंगा— तू मला तिजविषयांचें दुःख अधिक वाढवितोस; तुझी तिची चुकामूक झाली ती जागा देखील तुला ठाऊक नाही, असती तर तिकडेसच लोकांत शोध लावावयास अवघड पडतेंना.

विना०— मी पैज मारतो; ती खचीत घराजवळ आली, पण ती हुंगीत हुंगीत घरोघरचे अंगणांत जाई, ह्या-मुळें कोणी तरी दरवाजा लावून तिला कोंडलें असावें.

गंगा— हें खरेंच असेल; असें नसतें तर ती आपले ठिकाणी फिरून आली असती; तिला घराची वाट पकडण्याची माहीत आहे.

विना०— गोपाळा मजबरोबर होता, यमनी आमचे मागे चालत होती. तिला पाहून एक क्षण देखील झाला नाही तों इतक्यांत दिसेनाशी झाली. यमनी गमावल्याचें मूळ गोपाळाच. काय सांगूं ? तो वाटेनें चालतांना काय काय तन्हा तन्हा करीत असे; त्यानें मला यमनीची शुद्ध देखील राहिली नाही.

गंगा— तर तुजबरोबर त्यानें शोध करायला यावें कीं नाही ?

विना०— तो मजबरोबर काल संध्याकाळीं आणि आज सकाळीं शोध करायला आला होता. आहीं सर्व चौकीवाल्यांच्या जागा व बाजार व गल्लीच्या वगैरे सर्व जागीं शोध केला, पण कोठेंही ठिकाणा छगला नाही. खरेंच सांगतां, माझे आच-

अनुक्रमणिका.

	पृष्ठ		पृष्ठ
प्रतापशिंग.	१	मोटा बाग.	१४८
लहानहरणी.	७	लपंडाव.	१६८
कोंबडी.	४४	रामा मुलगा.	२०४
दुखणार्हत सरदार.	५५	यमामुलगी.	२११
बापू आणि गंगा	८४	सीताराम.	२१५
करनकरी स्वभावा-		लहानगोपाळ.	२२१
चें वर्णन.	९२	भातुकली.	२२९
दोन कुत्रे.	१००	लढाई	२६१
दाष्ट मुलगी.	१०४	भागीरथी.	२७२
खोंक.	१०८	दिवाळखोरास	
पीतांबर.	११२	हुप्पट शिक्षा.	२७७
जळतीं घरे	१२१	लहानजुगारी.	२७८

रणानें तुझे तोंडाफडे पाहावयास मला लाज वाटती, तुलाही मजविषयीं भारी राग आला असेल हें खचीत जाणतो.

गंगा— (त्याचा हात धरून) मला राग नाही, कांकीं माझे वाईट करावें हें तुझ्या मनांत देखील नव्हतें, पण तूं फारच पस्ताईं पडलास. असो; आधीं माडीवर कोण येतो आहे तो जाऊन पहा बरे.

== म. ६२

प्रवेश ३,

गंगा, विनायक, आणि गोपाळा.

(गोपाळा खोलीचें दार उघडतो, आणि विनायकास मी, मी आलों, असें म्हणतो. उभयतां एकमेकांस उत्तम रीतीनें भेटल्यावर गोपाळा विनायकास म्हणतो.)

गोपा०— यमनीविषयीं कांहीं सुगावा लागला आहे, ह्यामुळे मी आशा ठेवितों कीं थोडक्याच वेळांत ती मला—

गंगा— यमनी सांपडेल काय ?

गोपा०— मी सांगतो तें एका अगोदर. गल्लीचे कोपऱ्यांतलें दुकानावर जांबवाली ह्यातारी बसत असती तिची तुमची ओळख आहे ?

गंगा— काय माझी सखी यमनी तिजपाशीं आहे ?

गोपा०— विजुपारीं कशाची; ती फार भली आहे, मजवर अतिशय लोभ करिती; कां विनायकराव, हें तुझाला ठाऊक नाही; यमनी ही मजप्रमाणें लाडी मोडी लावावयाकरितां तिचे दुकानाचे ओढ्यावर पाय देऊन उभी राहून फळ फळावळ वगैरे हुंगूं लागली.

विना०— अरेरे, यमनीचा लाड अगदींच कामास आला नाही. धातारीच्या एका धपाळ्यानें सगळा व्यर्थ गेला.

गंगा— यांचरे, झावांचून काय पडलें आहे ? मग, गोपाळा ?

गोपा०— मी आतां नुकता तिचे दुकानीं केळीं घ्यावयास गेलों होतो, तिला मीं आपले हरणीचें वर्तमान कळविलें. तेव्हां ती लणाली, काय ती ओंगळवाणी हरणी गेली ?

गंगा— तुम्ही असें माझे हरणीस उगीच वाईट साईट बोलत जाऊं नका.

गोपा०— मी कांहीं पदरचें बोललों असें नाही; तिच्या तोंडांतून जीं अक्षरें निघालीं तीं सांगतो. मला ह्मणतें, ओंगळवाणी हरणी तो तुझा देखणा सोबती व्हाचीच ना ? मीं लटलें होय, मग ती लणाली कीं; सधेतीचे वाड्यातील जो पोर आहे त्यानें ती फुसलावून नेली.

विना०— काय, तिचे बोलण्याचा भाव लक्षुमणाविष-
यीं दिसतो तर.

गोपा०— तुझाला स्मरण आहे ? जेव्हां आपण हाता-
रीचे दुकानावरून जात होतो तेव्हां तो तेथेच हो-
ता; पण त्याचे मनांत ह्या केळ्यांतून आपणाला
ह्यांस कांहीं घावें लागेल, झणून त्यानें आपणांस
पाहिलें न पाहिलेंसेच केलें.

विना०— हें तर पक्षेपणें माझे मनांत आहे; तो तेथें
होता खरा.

गोपा०— आपण दुकानापासून कांहींसे पुढें गेलों ते-
व्हां यमनी आपले मागें चालत होती; तिला त्या-
नें दुधाची आशा दाखवून तिला दूध पिण्यांत गुंत-
विलेंच, आणि लागलेंच उचलून घरांत नेलें, हें त्या-
चें कपटी कर्म मला त्या हातारीनें कळविलें.

गंगा— अहारे लक्षुमणा, तूं इतका प्रतापी हें घऊकन-
व्हतें; असो, पण यमनीचा ठिकाणा लागला. तर
विनायकराव, आतां लौकर त्याचे घरीं जाऊन
पहा.

गोपा०— विनायकरायाला हरणी त्याचे घरीं कदाकाळीं
सांपडावयाची नाहीं. तो मोठा हाताळ आहे; घरांत
ज्या कांहीं वस्तु हातास लागतील त्या आणि आ-
पल्याही चोरून नेऊन विकतो; ह्यावरून वाट्टें
कीं, खचीत यमनीस विकावयास चोरून घेऊन

गेली आहे. आणखी, दोन दिवस झाले आर्लीं दो-
घे गोट्या खेळत होतो त्यानें भारी लबाडी
केली.

गंगा— त्या लबाडानें घरच्या माणसांस, कोणी आलें
असतां मी बाहेर गेलों झणून सांगा, ह्या प्रमाणें सां-
गून ठेवून अगोदरच बंदोबस्त करून ठेवला असेल.
गोपा०— नाहीं, नाहीं; मी त्याचे घरीं गेलों होतो;
त्याच्या खोलींत जाऊन पोऱ्यास सांगितलें कीं,
मी लक्ष्मणास गोट्या खेळावयाकरितां धुंडतो
आहें, त्यास सांग; तो येईपर्यंत मी विनायकरावाचे
घरीं वाट पाहात बसतो.

गंगा— त्यानें यमनी चोरली असली तर तो कर्डी इ-
कडे तोंड दाखविणार नाहीं.

गोपा०— काय सांगतां! त्याची अजू तर गाड्यावर
जाती आहे हें तुझांस कांहींच का माहीत नाहीं ?
आतां तर तो आपणावर वहमा येऊंनये झणून
अगोदर येईल. बरें, कांहीं चिंता नाहीं; तुमचे
समज मी त्यास चोर ठरवीन.

गंगा— हें काम तर डोळा नफुडे काडी न मोडे ह्या री-
तीनें केलें पाहिजे; खडा टाकून टाव पहावा झणजे
काय तें समजेल.

गोपा०— माझे ऐका; इतक्यावांचून कांहीं खोळंबा
नाहीं. एक्याच गोष्टीत त्याची चोरी बाहेर का-
ढवी,

विना०— असें करुनये; अशानें लागलाज्ज कज्जा मात्र होईल, आणि रावजी आपणांवर मनस्वी रागें भरतील; ह्या सार्थी मला वाटतें कीं, कज्जा व छत्री भाषण करावें ह्यापेक्षां गोडशब्द बोलल्यानें आपलें काम सिद्धीस जाईल तर बरें.

गंगा— ती हरणी माझी आहे असें व्यास माहीत नसेल.

गोपा०— असें कसें होईल ? शंभरदां तुमचे भावाचरोबर तिला चालतांना त्यानें पाहिलें आहे, आणि फारदां तिशीं तो खेळला आहे, आतां तर त्यानें खचीत विक्रावयासार्थीच चोरली.

गंगा— अरे, हा लक्षुमण आला पहा !

प्रवेश ४,

गंगा, विनायक, गोपाळ, आणि लक्ष्मण.

ल०— गोपाळराव, माझे चाकरानें तुमचा निरोप मला सांगितला, कीं तुझीं मला खेळावयास बोलाविलें. चला तर मी सिद्ध आहे. कां विनायकराव. खुशाल आहां कीं ? गंगाबाईची भेट झाली हेंही बरेंच झालें.

गंगा— बाबा, खेळण्यावर तुमचें लक्ष, पण इकडे आमचे तोंडचें पाणी पळालें आहे.

ल०— कां ? कां ?

गंगा— अहो, आमकीं गोजिरवाणी हरणी हरपली हो!

ल०— हं! हं! अरेरे फार वाईट झालें! चांगली होती; तिचें रूप काय; तिचें आंग किती मऊ असे; पोटाखाली कसा पांढरा रंग होता; पाय आणि शेपूट काय नमस्कारिक दिसतअसत! दोन कवड्यांची जरी होती तरी ती तुमची दोन मोहरांची.

गंगा— तुझी इतकी माहितगारी सांगतां न्यापक्षां ती करी हरपली हें निश्चयें तुमचे पाहाण्यांत आलें आहे, व शोध लागावयाचा तोही तुझांकडूनच लागेल.

ल०— काय, मी तुमचा चाकर आहे, कीं मजकडे तिची खववली सांगितली आहे ?

विना०— तूं ताईचे बोलण्याचा अभिप्राय मनांत न आणतां उगीच रागास येऊं नको.

गंगा— ह्यांत तुला राग तो कशाकरितां आला ? एक तर तूं आमचा शेजारी, आणि हरणी कोठें लांब हरपली असें कांहीं नाहीं; त्यांत तूं शोध करण्याविषयी आमच्यापेक्षां शहाणा आहेस, ह्मणून ह्मणतें.

गोपा०— ठीकच आहे, झाला सोडून दुसऱ्या भल्या मनुष्यास विचारण्याची गरज नाहीं.

ल०— ह्यांतला अर्थ कायरे ?

गोपा०— ह्यांतला अर्थ ज्याचे आंगीं दोष असेल त्याला माहीत, तथापि मी सर्व क्लम्य जाणून आहे.

ल०— ह्याएपरीं गंगा येथें बसती तर.

गोपा०— ती आहे झणूनच आपली हा ठिकाणी शोभा आहे, नाही तर समजते मग; लागलीच बोरीस बोरे आणली असती.

विना०— (गोपालास एकीकडे नेऊन) हळू, हळू बोल, उतावळा होऊ नको. अशाच हरेणी कदां-काळी आपले हाती लागणार नाही.

गंगा— लक्षुमणा, माझी मर्जी राखावी असें जर तुझे मनांत आहे, तर ती आहे किंवा नाही, हें मला निवळपणें सांग; कायतें कळूंदे एकदां झणजे झालें.

गोपा०— होय, संदिग्ध कामाचें नाही.

गंगा— आमची हरणी तुजजवळ आहे खरी, पण ती कोणत्या ठिकाणी बांधली आहे हें सांग.

ल०— (गांगरून झणतो) काय मजजवळच तुझी हरणी आहे ?

गोपा०— कायरे ! उत्तर देणें एकीकडेस ठेवून तेरी मेरी करतोस; पण मला खचीत ठाऊक आहे की, त्वां दुधाची आशा लावून ती नेली.

ल०— हें तुला कोणी सांगितलें रे ?

गोपा०— तुला हें कर्म करतांना जिनें पाहिलें तिनें.

गंगा—हें खरें की खोटें, एवढेंच कृपा करून मला सांग.

ल०— मीं जर तुझी हरणी चोरून नेऊन घरांत बांधून ठेवली असेल तर ना सांगूं ?

गंगा— हें आझी खचीत झणतों असें नाही, इतकेंच

की आतां ती कळें आहे तें सांग.

विना०— तुझी केवळ चोरून नेली असें नसेल, कदाचित् घटनें जशी कोणी कोणाची वस्त ठेवितात तशी आमच्या जवळून कांहीं हकी घेऊन मग धावी असें ह्मणूच ठेविली असेल.

ल०— माझ्या वाड्यांत काय शिकारखान्याची जागा आहे ?

गोपा०— काय ह्या निलाजरेपणास ह्मणावें ? पाहा कसें उत्तर करितो तें !

ल०— मी तुजशी कांहीं बोलत नाहीं; तुला काय इतकें बोलण्याचा अधिकार रे ?

गोपा०— बोलण्यांत मीं तुला कुंठित केलें ह्मणून.

गंगा— हळू बाबांनो ! तुझी नीट समजलां नाहीं. लक्ष्मण केवळ आमची हरणी ठेविल असें होणार नाहीं.

विना०— जर कदाचित् तुझी वस्त हरवली असती, आणि तिचा शोध मला लागला असता, तर मीं मोठे आनंदानें तुला कळविलें असतें. लोकरितीप्रमाणें विचारलें असतां त्वां रागास यावें हें योग्य नाहीं.

ल०— धाडांत माझें नांव तुझी घेतां, मग मला राग कसा येणार नाहीं ? थांबा, मी तुमचे बापापार्शी जाऊन सांगतो.

गोपा०— इतकें कथाला ? चला त्या हातारीकडे, आतां पदरी घालतां.

ल०— माझें बोलणें तुला खोटे वाटतें, आणि साठी बुद्धि नाटी अशी जी ह्यातारी बिजवर विश्वास ठेवितोस, हें फार चांगलें.

गोपा०— तिची दृष्टि आणि तिचे कान अडून फार तिखट आहेत; त्यांत आणखी वयानें ह्यातारी व तुजपेक्षां कोट हिशांनीं खरें बोलणारी आहे, ह्मणून मी तिजवर विश्वास ठेवितों, उगीच नाहीं.

ल०— बरें बरें. मी ह्याविषयीं कान पाडणार नाहीं. हा पाहा तुमचे बापाकडे चाललों.

प्रवेश ५,

गंगा, विनायक, आणि गोपाळ.

गोपा०— तो अटल चोर आहे, ह्याविषयीं सांगाल तशी प्रतिज्ञा करीन. हरणी तुजजवळ आहे असें ह्मणतांच, पाहिलेंना, कशी बोवडी वळली ती!

गंगा— ही गोष्ट माझ्यानें खरी ह्मणवत नाहीं, बाबा.

गोपा०— तुमची प्रकृत सरळ हो; परंतु मी खचीत जाणतों कीं ह्याच राजश्रीचें कर्म.

गंगा— मला तर, बाबा, एवढें मात्र दिसतें कीं, आपण जेव्हां विचारूं लागलों तेव्हां त्याकडून आगळीक झाली खरी.

गोपा०— तुम्ही जर एथें नसतां तर त्यास खूब बडवि-

लें असतें.

विना०— राहूद्या उगीच; तुमचेपेक्षां दुप्पट त्याच्या म-
नगटाची कांव मोठी आहे.

गोपा०— अरे, कांचीपार्शी काय आहे? जरी त्याची
कांव मोठी तरी तो फोपसा आहे. आणखी पाहि-
लेंना, जसजसें आपण मऊ बोलूं तसतसा तो क-
सा अधिक चढून बोले, आणि मी आपल्या बाणी-
वर आलों ह्मणजे कसा नरम होई तो? पण तुह्मां-
ला सांगतो, त्यानें जेथें यमनी ठेवला असेल तिकडे
जाऊन घेऊन येईन.

गंगा— तुमचें बोलणें सर्व खोटें पडेलसें दिसतें. त्यानें
चोरी केली असें मला वाटत नाही, कारण कीं, तो
आमचा शेजारी आहे ह्यास्तव हरणी चोरून नेऊन
त्याच्यानें लपवून कशी ठेवेल? हें का त्याचें म-
नांत आलें नसेल.

विना०— देव करो, कीं खोल्याचे मनांत आपली चोरी
बाहेर पडेल ह्या भीतीनें तरी घात करण्याची बुद्धि
न येवो.

गोपा०— इतकें धैर्य त्याचें नाही, पण विकील बरीक.

गंगा— अहाग आई, कसें हो तुह्मी त्याचे घरावर उठ-
लां.

गोपा०— तो असाच आहे, अशी तुमची खातरी करून
देईन, पाहिजे तर.

प्रवेश ६,

गंगा आणि विनायक.

विना०— गोपाळा तर फारच क्रोधित आणि उतावळा. थोड्यासाठी उगीच मोठा कज्जा काढतो. त्याचे मनांत मारामारी करावी असें होतें, पण येथे कलागत नहोतां एकदाचे दोघे बाहेर गेले, एवढ्याने फार चांगलें झालें.

गंगा— कज्जा झाला असता तर मग रावजी आपणांला फारच रागें भरले असते. गोपाळाचें अंतःकरण आपणांविषयीं भारी कळवळतें, अशी माझी खातर निशा झाली; परंतु हरणी सांपडावी ह्या पेक्षा आपला सूड उगवावा हें त्याचे मनांत फार आहे, नाहीं बरें ?

विना०— त्याची खोडच आहे, उगीच मधें मधें तोंड घालून ढवळा ढवळ करावी; अशानेंच कामाची घाण झाली. लक्षुमणानें चोरली आहे तर गोडी गुलाबीनें येईल तशी कज्जा केल्यानें येणार नाहीं. पण ते रावजी आले, पहा.

प्रवेश ७,

रामराव, विनायक, आणि गंगा.

राम०— कायरे मुलानो, तुला लक्षुमणाचें काम केलें ?

तो श्वास.टाकीत माझे खोलीत आला; त्याचे सर्वांगावर कांटा उभारला होता. आपणच हरणी गमावून मजवर लटकाच आळ, त्वां चोरली हणून घेतात, असें गाऱ्हाणें मजजवळ तुमचें सांगत होता; त्यांत गोपाळार्चें तर फारच. काय, ती गमावली ! विना०— होय, रावजी, गमावली; पण ती पुन्हा सांपडेल ह्या भावानें आह्मी तुझांजवळ बोललों नाहीं. ती तर कालच मजपासून हरवली.

गंगा— मी किती तिजसाठीं तळमळलें, हें तुझांस काय सांगूं, रावजी ! जवळ नाहींशी पाहून रात्रभर रडलें.

राम०— हें काय ! तुझी तर हरणीच गेली, पण ह्या सृष्टीत ह्यापेक्षां मोठेमोठे अनर्थ नित्य होत आहेत, ह्यासाठीं दुःख साहण्याचा बाळाभ्यास असला तर फार चांगलें, (विनायकाकडे पाहून) कांरे तिला चुकविलें !

विना०— खरें रावजी ! ह्याविषयीं मजकडून चूक झाली खरी. अगोदर मी तिला बाहेरच नेऊंनये; बरें, नेली तर तिजकडे लक्ष ठेवावें, तें कांहींच केलें नाहीं. असा मी पस्ताईं पडलों, आणि ताईची हरणी, ह्यामुळे तर मी मेल्यापेक्षां मेला झालों आहे.

गंगा— अगोदर एकवेळ ह्याचा अन्याय मजकडून न समजतां झाला होता, तो ह्यानें मला एक अक्षर मनांतला सोसला; तेव्हां माझ्यानें ह्याला रागें कसें

भरवेल १

राम०— मुली, तुझे गोड भाषण ऐकून माझे चित्त फार संतुष्ट होते. ये, मला मुकाद. तुजमध्ये इतका समज आहे. आणि असे प्रौढ भाषण घेर्याचें करितेस, तेणेंकरून मला फार आनंद होता; आणि तुझे अजात शत्रूच्या सारखें बोलणें ऐकून मला अति आश्चर्य वाटतें, आणि हर्ष पोटांत मावत नाहीं.

गंगा— मजकडे काय आहे, आपल्याच हातानें केलेलें कर्म आपल्या कामास येतें; पण मजसारखीच हायमनीवर प्रीति करीत असे. माझे तोंड उतरलेलें पाहून हा फारच कोमावला.

राम०— जसा तुमचा भाव परस्परांवर निःकृत्रिम आहे, तसाच ह्या पृथ्वीतील प्राणिमात्रावर आपल्या सुख दुःखांच्या अनुभवावरून समान असावें, ह्यणजे हांत ईश्वर राजी राहातो; परंतु फार लोकांची रीति मी अशी पाहतों कीं, असा एखादा अन्याय कोणी सेवकादिकांनीं केला असतां त्याचें सहन नकरितां तत्क्षणीं त्या विचान्यांचे पोटावर पाय द्यावा.

गंगा— ईश्वर मला अशी दुष्टबुद्धि न देवो ! काय मनुष्यापेक्षां पशूवर प्रीति ठेवावी ? किती झालें तरी मनुष्य तो मनुष्य, पशु तो पशु.

राम०— प्रस्तुत इतकी समसमान प्रीति कोणाची दिसत नाहीं. काय, स्वकीय सरणांत उडी घालतील.

आणि परकीय तसेच राहतील ? अहो, जर एखादे पशूला कांहीं आजार झाला असला, तर त्याविषयी कित्ती यत्न करितात, आणि कोणा गरिबाला दुःखणें बाहूणें आलें, तर त्याकडे पाहतात देखील नाहींत. असे पुष्कळ पाहतां, तत्रापि मनुष्य पशूंत तारतम्य ठेवणारे असेही ईश्वराचे लाल आहेत.

गंगा— कायहो रावजी, इतके कठीण मनाचे असतातना ?
 राम०— मुली, तूं कांहीं चिंता करूं नको, ती जरी नाहीं सांपडली तरी मी तिजपेक्षां फार सुंदर अशी दुसरी हरणी आणून देईन.

गंगा— आतां दुसरी नकोचा; एकीनें मला एकदा ठेंब लावली इतकें पुरे. दुसरी बाळगावी आणि तिनें जावें, मग जें दुःख भोगावें त्यापेक्षां नवाळगावी हेंच बरें.

राम०— तुझी कल्पना सर्व पृथ्वी निराळीच आहे. अर्शा जर वागशील तर ह्या जगांत जें सुख आहे त्याचा लेशही कधीं मिळणार नाहीं. एखादे दिवशीं मित्र गांवास जाईल, किंवा मरेल, लक्षण का मित्र करूंच नये? पहा, जेव्हांपासून तुझा आणि हरणीचा समागम झाला तेव्हांपासून आजपावेतो सुखाचे दिवस कित्ती गेले; आणि गमावल्यावर दुःख तर दोन किंवार्तीन दिवस राहिल; ह्यावरून सुखाचे दिवस फार व दुःखाचे थोडेके, असें समजावें. ती हरणी चांगलीच होती, तिजवर तुझी प्रीति जडली

ह्यांत आश्चर्य नाही; आणि अन्तां तिज्जिविषयी जर न हळहळलीस तर आश्चर्य.

गंगा— तर मग मी पापाणवृद्धय असें होईल.

राम०— मला एवढेंच बरें वाटलें, कीं ह्यासमयीं तुला दुःख सोसण्याची इतकी संवय झाली; पुढें ह्या पेक्षा अधिक प्रसंग प्राप्त झाला असतां पहिल्या संवईमुळें दुःख सोसणें अंमळ सोपें होईल. पर्वताप्रमाणें मनुष्यानें अचळ असावें. ह्यासाठीं तुला आतां पासून अभ्यास झाला हें उत्तमच आहे. जशी तुझी हरणी हरपली तशी ह्या सृष्टीतील आमची ही एखादी वस्त हरपेल, ह्मणून काय खेदच करीत राहावें? पण तुझीं लक्ष्मणार्थी कटकट केली असें वाटतें.

गंगा— नाहीं हो, नाहीं, रावजी, आह्मी तर न्यायीं नश्रतेनें गोडच बोललों, पण गोपाळानें बरीक ठाव घेतला.

राम०— न्याचें उत्तर न्यानें काय दिलें ?

गंगा— उत्तर देण्यांत न्याचें पाणी भरत होतें, आणि विचारतांच खरकन् तोंड उतरलें. पण रावजी, मी तुला पुसतें, माझी यमनी घेऊन न्याच्यानें नाहीं ह्मणवेल बरें ? असा धोट आहे काय तो ? कसें दिसतें ?

राम०— माझ्यानें स्पष्ट सांगवत नाहीं, पण दिसण्यांत

येतें खरें. जर चोरली नसती तर त्याचें तोंड एका-
एकी उतरतेंना, आणि काळीज धडधड उडतेंना.
आतां तुझ्या यमनीचा शोध लागण्याविषयी शहरां-
त दंवडी पिढवितों.

गंगा— पण रावजी, लक्षुमणानेंच चोरली आहे तर आ-
पला शोध व्यर्थ होईल.

राम०— असें कधीं होणार नाहीं. हरणी कांहीं केव-
ळ सोनें रुपें नव्हे, तर ती पेटीत राहिल; तिला
चारा पाहिजे, पाणी पाहिजे, तिचे पाय मोकळे
होण्याकरितां अंमळ तिला सोडिलें पाहिजे, ह्मणुळें
ती कोणास पचणार नाहीं. ती त्याचे घरांत अस-
ली तर तिचा माग कोणत्याही भल्यामाणसाचे द्वारें
लागेल. त्याचे बापाचा कुत्सित स्वभाव मला प-
क्का ठाऊक आहे, ह्यासाठीं मी त्याजकडे जाव-
याचा नाहीं. माझ्या मुलाशीं तुमच्या मुलांनीं खे-
ळूं नये, ह्मणून एक दोन वेळ त्यानें मजशीं भांडण
केलें होतें. वरें, अगोदर दंवडी पिढविल्यानें काय
होतें तें तर पाहूं या.

गंगा— हरणी आपून दिली असतां कोणास बक्षीस
देण्याची ताकत असती, तर मला ही हरणी सां-
पडण्याची आशा राहती.

राम०— बक्षीस देण्याविषयी मीच ताकीद फिरवितों.
विनायका, चल माझे खोलींत, मी तिचे खुणखाणे-
विषयी थिडी देतो ती कांतवाल चावडीवर जाऊन

कोतवालास पोहोंचती करून जे.

गंगा— यमनीची आमची जर पुन्हां एकवेळ भेट होईल तर मग आमचे आनंदास पार नाही.

अंक २,

प्रवेश १,

विनायक आणि गंगा.

विना०— (अतिहर्षानें धांवत धांवत खोर्लांत येऊन झणतो.) गंगा ! गंगा !

गंगा— काय आहेरे, काय आहे ! रे तूं फारसा हर्षलास; वाटतें यमनी सांपडली.

विना०— नाहीं नाहीं, तिजपेक्षां फार सुंदर हजार हिशशांनीं चांगली वस्त सांपडली आहे. (डर्बांत ठेवलेली एक आंगठी दाखवितो.) ही पहा, मला आपले दरवाज्या जवळच सांपडली.

गंगा— वाहवा ! काय चांगली आंगठी आहे ! पण हिचा मधला खडा कोठें आहे, बरें ?

विना— तो पहिलाच निखळला आहे, हा पहा, हा कागदाचे पुडींत गुंडाळलेला आहे. (तो उजेडांत खडा नेऊन पाहतो.) अरे हा हिरा आहे, वाहवा काय मजेचा लखलखतो आहे ! रावजींचा तर हिरा एवढा मोठा नाही.

गंगा— पण ज्या पुरुषाचा हा हिरा आज गमावला असेल त्याला किती खेद होत असेल ! त्याची मला दया येती.

विना०— हरणी गमावण्यापेक्षां असा हिरा गमावणें फार वाईट.

गंगा— पण यमनी फार चांगली, मजवर किती तिची आवड असे, मी लहानपणापासून बाळगली, आणि दिवसें दिवस ती फार मौजेचे खेळ शिकली. यमनीपेक्षां का आंगठी चांगली ! मोठ्या राजाची आंगठी असली तरी मला यमनीपेक्षां चांगली वाटणार नाही.

विना०— हा आंगठी पुढें तुझी हरणी काय आणली आहे. तशा हरण्या तर हजारों मिळतील हा आंगठीवर.

गंगा— अहा हा ! काय माझ्या हरणीची सर करील आंगठी ! त्यां जरी ही मला दिली तरी मी आपली यमनी देणार नाही. ज्याची ही आंगठी गमावली त्याजवळ अशीच दुसरी असेल. मजजवळ काय एकच यमनी, ह्मणून त्याच्यापेक्षां माझे दैव वाईट.

विना०— ताई, पण ही कोणा मातबराची असावी, नाही बरें ! गरिबाजवळ असली कुठची !

गंगा— होय, पण खडा निखळला ह्मणून तो बसवावयाकरितां सोनाराकडे घेऊन जातांना कोणी चाकरानें ही वाटेंत गमावली असावी, किंवा सोनारापासून पडली असावी, परंतु ज्याचे हातानें हरवली

व्यास दुःखाचा डोंगरच झाला असेल.

विना०— तर मग माझी आवड उडाली. आतां राव-
जीस झटूकन कळवावें. वाहवा ! रावजीच इकडे
आले, बरें झालें.

प्रवेश २

रामराव, गंगा, आणि विनायक.

राम०— हरणीविषयी एका प्रहरानंतर देवडी फिरले.

विना०— रावजी, मी आझून कोतवालाकडे गेलों ना-
हीं. (बापाचे हातांत ती डवी देऊन लक्षणतो.) हा-
मुळें मला जावयाला उशीर लागला.

राम०— हा हिरा स्वरा आहे, फार चांगला दिसतो.

विना०— (उड्या मारून लक्षणतो.) पाहिलेंना ! हा
हिच्यामुळें अंमळ हरणीचा विसर पडला लक्षण
काय आश्चर्य !

राम०— मुला, ही का तुझी आहे लक्षणून इतका हर्षानें
उडतोस !

विना०— नाही, नाही, पण हिचा शोध जर कोणी
नकरील तर मग काय चिंता आहे !

राम०— तुला डवी उचलतांना कोणी पाहिलें !

विना०— रावजी ! कोणी मला पाहिलें नाही.

गंगा— मला जर अशी वस्त सांपडती, तर ही ज्याची
असेल त्याला मजपासून केव्हा भिल्ले, व तेणेक-

रुन मी केव्हां आनंदित होईन, अशी चिंता म्यां ठेवली असती.

विना०— ह्यांत तूं काय अधिक सांगतोस ? हिचे धन्यानें मजजवळ यावें ह्मणजे मीही तेव्हांच देऊन टाकीन. सांपडलेली वस्त लपविणें आणि चोरी करणें एकरुच आहे. ज्याचा माल त्यास द्यावा.

राम०— मग हा तुझा आनंद आणि ह्या उड्या राहतालसें वाटतें.

विना०— ही सांपडली तेव्हां माझे दैव फार चांगलें असें मनांत आलें होतें, पण तद्दिवेन सांगितलें कीं, ज्याची गमावली न्याला फार दुःख झालें असेल, त्यावरुन मी आनंदित नाहीं, मला वाईट वाटतें; ह्यासाठीं ज्याची त्यास दिली ह्मणजे मला फार आनंद होईल, नाहीं तर दर खेपेस तिजकडे पाहून माझी नव्हे ह्मणून मला लाज वाटे.

गंगा— दुसऱ्याचें दुःख दूर करणें ह्यांत फार सुख आहे, ह्यासाठीं लक्ष्मण माझे उतरलेलें तोंड पाहून हरणीला ठेवाळ असें घडणार नाहीं.

राम०— (आनंदानें उभयतां मुलांचें चुंबन घेऊन ह्मणतो.) हीं गुणाचीं मुलें ईश्वरानें मजवर कृपाळू होऊन दिलीं, आहा, ह्यांचे योगानें मी किती आनंदी आहे ! धन्य मी, कीं मला असलीं मुलें. मुलांनो, अशी भूतदया सर्वकाल मनांत असण्या बरें, ह्मणजे आपणांस व दुसऱ्यांस फार सुख होईल.

गंगा— रावजी, तुमचीच चाल आहोतीस लागेल, दुसरी
लागावयाची नाही. जसे तुम्ही आहां तशाच आहोती
होऊं.

विना०— मी आतां ही सर्वांस दाखवितों, नाही तर,
रावजी, शहरांत एकदाच दंवडी पिढ्यावी कीं, हर-
णी हरपली, व आंगठी सांपडली.

राम०— थांब, उगीच ऐस, युक्तीनेच ज्याची त्यास पो-
होचती होई असें केलें पाहिजे; नाही तर एखादा
ठक येईल आणि माझीच ह्मणून उपटून घेऊन
जाईल.

विना०— मीही जशास तसा होऊन आंगठीच्या सर्व
खुणा खाणा विचारून घेऊन मग देणें तर देईन;
नाहीतर कर्झी कोणास देणार नाही.

राम०— ही तुम्ही युक्ति कांहीं उपयोगाची नाही, का-
रण कीं, जर कोणी हिला मालकाचे हातांत पाहिलें
असलें, तर तो सर्व खुणा खाणा देखील सांगेल,
आणि घेऊन जाईल. मग मालक आला तर त्या-
स काय देशील ?

गंगा— तूं आपलें शहाणपण मिरवूं नको, कसें कराव-
याचें तें तुजपेक्षां रावजीला अधिक ठाऊक आहे.

राम०— दमादमानें केलें पाहिजे, कांकी एवढ्या किमती-
ची आंगठी गमावली आहे त्यापक्षां तिचा धनी उ-
गीच बसणार नाही, फारच शोध करील.

विना०— शोध करण्याची कल्पना त्याला नाही जर

सुचली तर ?

गंगा— आपण कसा हरणांचा शोध करितों ? तसा ह्या आंगठीचा धनीही करील. तो शोध केल्यावांचून कसा राहील ?

राम०— ह्याविषयी मीच काय तो विचार करीन, तुझी उगीच असा; कोणाजवळ वर्तमान सांगूं मात्र नका.

प्रवेश ३,

गंगा आणि विनायक.

विना०— एखादें वर्तमान लोकांस कळविण्याविषयी फार चांगलें आहे, तें जर गुप्त ठेवण्याचा प्रसंग आला तर मोठें अवघड पडतें, ह्यासाठी हें वर्तमान लोकांस न कळविल्यानें मला फार आनंद होईल.

गंगा— कशाचा आनंद ? हिची तर कांहीं इच्छा तुला नाहीच, आणि जरी असली तरी तुला जिरणार नाही. रस्त्यावर वस्त मिळाली ह्यांत मोठी प्रतिष्ठा ती काय ?

विना०— तूं ह्मणतेस तें खरेंच, पण माझी ही एके हिशेबी मसलत चांगली आहे.

गंगा— लोकांमध्ये ह्मण आहे कीं, बायकांचे पोटांत गोष्ट मावत नाही, पण आतां पाहूं बरें, ही गोष्ट दायांतून कोणा जवळून फुटते ती!

विना०— मी रिकामा बसलो ह्मणजे माझे मन अशा

गुप्त गोष्टींत फार घोळत असते, ह्यामुळे. एखादे वेळेस फटकून तोंडांतून उद्गार निघेल, ह्यासाठी आतां मी यमनीचे शोधाकडे चित्त लावून कोतवालचावडीवर जातो.

गंगा— बरें तर आतां जा कसा लोकर. अरे, पण गोपाळा, मातक्यान कां आलास बरें ?

प्रवेश ४,

गंगा, विनायक, आणि गोपाळा.

गोपा०— विनायका, तूं बाहेर कोणीकडे जातोस ?

विना०— कांहीं घरचें काम आहे तिकडे जातो.

गोपा०— थांब, माझी एक गोष्ट ऐकून जा, ह्मणजे तुला असा हर्ष होईल कीं, हांसतां हांसतां तुझे पोट फुगेल.

विना०— बाबा, मला हांसायाला अवकाश नाही.

गोपा०— पण तूं एवढी गोष्ट ऐकतर खरी ! अरे, आपला दावा साधला.

विना०— कशा विपर्यायाचा दावा ?

गोपा०— लख्यानें आपले बापाची आंगठी गमावली. अहाहा ! भली मौज झाली.

(गंगा आणि विनायक एकमेकांकडे विस्मयानें पाहतात.)

गंगा— काय न्याचे बापाची आंगठी ?

गोपा०— होय, मी खरेंच सांगतो. खडा पडला होता ती सोनाराकडे नेऊन बसवावयाकरितां ह्मणून आज सकाळींच लक्ष्मणाचे बापानें आंगठी त्याचे ह्वालें केली. (विनायक गंगाचा पदर ओढितो, ती त्याला बोधनें दावते,) तो आपले एथें आला त्यावेळेस त्याचे खिशांत डब्री होती, मग जेव्हां रागानें तणतणत बाहेर गेला तेव्हां ती खिशांतून निघून कोठें पडली कोणजाणें.

गंगा— आंगठी गमावल्यावर लक्ष्मण तुमचे दृष्टीस पडलाच असेल; त्याचें तोंड कसें दिसत होतें ?

गोपा०— अगदीं भयभीत होऊन उतरून गेलें होतें. जसे कोणी लाख पायपोस मारले.

गंगा— त्याचे बापाला हें कळलें आहे कीं नाहीं ?

गोपा०— जेव्हां त्याचे बापानें त्यास विचारलें कीं, सोनारास आंगठी नेऊन दिली ? तेव्हां त्यानें उत्तर केलें कीं, होय बाबा, हा आतांच देऊन आलों. आंगठी हरवली हा एक त्याचा अन्याय आणि लबाडी बोलला हा दुसरा, ह्यामुळें तर फारच हिरमुसला.

गंगा—अरेरे, गरीब, पहा काय दैवगति ती !

गोपा०— तुझी इतकी त्यावर दया करितांना ?

गंगा— असा समय कोणावर येऊं नये, बाबा, ह्मणून मला दया येती.

गोपा०— असल्यावर, हो, कशी दया ! उलटी मी त्या

ची मौज तुझांपाशी सांगतो ती ब्रका.

गंगा— हांत काय तुला चांगलें वाटतें ?

गोपा०— वाः, काय मौज सांगावी ! तो आंगठी आंग-
ठी करीत वैतागल्या सारखा इकडून तिकडे तिकडून
इकडे धांवतो आहे, आणि ज्यास त्यास विचारीत
फिरतो आहे. भलें झालें हणून मी मौज पाहाव-
यास त्याचे मार्गें गेलों होतो ! तो मला विचारूं
लागला कीं, माझी आंगठी तुला सांपडली ? तेव्हां
मीही पहिला डाव मनांत धरून उत्तर दिलें कीं
पहा आपली कोठें असेल तेथें, मला काय विचार-
तोस ? त्वां आपल्या जामदारखान्याचें काम मजक-
डे सांगितलें आहे काय ? मग तो वरमून बोलला
कीं, तुला जर तिची किंमत ठाऊक असती तर अ-
सें कधीं बोलतासना; मग मी हल्लें, खरेंच, ज्यास
सांपडली असेल त्याची धनच झाली असेल; तो
केवढा देववान् ! त्याचा आनंद गगनांत मावत न-
सेल. मग तो बोलला, बरें, बाबा, काय हणशील
तें हण, पण मला तर असा समय प्राप्त झाला,
आतां माझा बाप मला काय हणेल ? तेव्हां मी
उत्तर केलें कीं, बाप कांहीं हणणार नाही, पण
कोलदांडा आणि मिरच्यांचा धूर मात्र सिद्ध करील.

गंगा— अरे अरे, दुःखावर असा डाग घावयाचा न-
व्हता.

गोपा०— कीं नव्हता ? त्याला बरी त्यावेळेस तुमची

दया आली नाही !

विना०— अरे, आपुणांशीं कोणी कपटबुद्धीनें वर्तला ह्मणून आपणही त्याशीं तसें वर्तविं, हें चांगलें नाही.

गोपा०— मी जशास तसा, काय सांगूं ! माझे हातीं जर आंगठी लागली असती तर आपला दावा त्याचेच बापाचे हातून उगवून घेतला असता, कर्डी भेद कळूं दिला नसता.

गंगा— काय तूं तिला चोरून ठेवतास !

गोपा०— नाही नाही, बापानें त्यास खूप चांगली शिक्षा केल्यावर मग त्याचे हवालीं करतां.

विना०— गोपाळा, बराच आहेस किंरे ! तूं असा आंतल्या गांठीचा आहेस हें मला आझून ठाऊक नव्हतें.

गंगा— मलाही ठाऊक नव्हतें, आणि जरी तूं असें बोलतोस तरी मला खरें वाटत नाही. जर खरें आहे तर तुझ्याच तोंडानें न्याय झाला, आमचे यमनाचे वेळेस त्यां उगीच तोंड उतरल्याचें सोंग घेतलेंसें दिसतें.

गोपा०— अंतःकरणांत खोंचल्यावांचून सोंगानें कुठें असें होतें काय ! अहो जे मजशीं भले त्यांजवर मी फार प्रीति करतां, आणि मजशीं जे वांकडे त्यांशीं तर मी फारच वांकडा. हा इकडे लक्षुमण आला पहा.

गोपाळा, लक्ष्मण आणि विनायक.

गोपा०— (लक्ष्मणाकडे हात करून ह्मणतो,) यावे
लक्ष्मणराव, यावे.

लक्ष्म०— मी तुमचे पायां पडतो, आतां मला उगाच
छळूं नका; मी दुष्ट खरा, आणि प्रारब्धानें ही मज-
वर घोरपड आणली; ह्यामुळे मी अगदीं मरून चूर
झालों आहे.

विना०— अंगठी हरवल्याची दंवडी पिटाविली का ?

लक्ष्म०— दंवडी कशाची, आतां हें काळें तोंड घेऊन
बापाकडे काय जाऊं. हा जीव किडा मुंगी नव्हे,
तर रगडून टाकूं आतां काय करूं ?

गोपा०— पैज मारतो कीं, अंगठी हरणीचे पायां अ-
डकली, आतां त्या दोघींचा थांग एकदाच लागेल.

लक्ष्म०— बरें बाबा, तुमची थटा सोसावी हा तर माझा
खुराकच, पण दैवानें मागें घेतलें, काय करूं ?

विना०— तूं घाबरा होऊं नको, तुझी अंगठी येथेंच
आहे.

लक्ष्म०— खरेंच काय ? माझी अंगठी तुमचे पाशी आ-
हे ? अहाहा फार बरें झालें.

गोपा०— (गंगास एकीकडे नेऊन ह्मणतो.) पहा क-
सा विनायक त्याची थटा करून त्यास चाळवितो

आहे तो, ठीक आहे.

लक्ष्मण०— खरेंच काय हो, असें आहे! वाहवा!— ना-
हीं पण आतां माझी दुष्ट वर्तणूक कशी आहे ती
अगोदर कळवितो. (लक्ष्मण हर्षानें बाहेर जातो.)

प्रवेश ६.

गंगा, विनायक, आणि गोपाळा.

गंगा— तो बाहेर निघून गेला ह्याचें कारण काय ?

विना०— गरीब विचारा, भांवावला असेल.

गोपा०— थट्टेचा निकर हाईल. आतां तो आपले बा-
पास घेऊन येईल पहा, मग तुझी न्याला अंगठी
कोटून घाल ?

विना०— तर मी काय न्याची अंगठी चोरून ठेवीन
असें तुला वाटलें ?

गोपा०— तर खरेंच कीं काय तुजजवळ अंगठी आहे ?

विना०— हें रे काय ! जर नसती तर मी आहे ह्मणू-
न उगीच खोटें कशासाठीं बोलतो ! ती तर मला
आपले दरवाज्यापुढें सांपडली, तेव्हां मी उचलून
घरांत आणली.

गोपा०— काय बेदऱ्याचें प्रारब्ध पहा ! असो, पण तु-
झी तरी न्याकडून पुष्कळ खडे खाववून मग आहे
ह्मणून सांगावयाचें होतें.

गंगा— गोपाळा, पाहिलेंना, माझ्या भावाचें हृदय क-

सैं लोण्यासारखें पावळतें तें ६ आणि तुजें तर कठिण, लणून आमची मैत्री तुजशी कमी होऊं लागली.

प्रवेश ७.

रामराव, गंगा, विनायक आणि गोपाळा.

राम०— (आपले खोलींतून बाहेर येऊन लणतो,) लक्ष्मणाला काय झालें रे १ म्यां खिडकींतून पाहिलें तों तो रडत रडत इकडे तुह्यांकडेसुच आला.

गंगा— बापडें पोर मेल्यासारखें हो झालें.

विना०— रावजी, मला जी अंगठी सांपडली कीं नाहीं, ती त्याचे बापाची; ती त्यानेच गमावली, लणून रडत होता.

राम०— आमची हरणी लपवून ठेवून आह्यांकडे अंगठी मागावयास आलास, तूं दगलबाज आहेस, असें तुह्यां त्यास बोलण्यांत दर्शविलें कीं नाहीं १

गोपा०— नाहीं रावजी, विनायकानें यमनीचें नांव देखील काढलें नाहीं.

राम०— हरणीस परत आणून घेतल्यावांचून अंगठीचा थांग लागूं देऊं नका.

विना०— असें माझे मनांत नाहीं, कांकीं जेव्हां तो अगदीं गायावाया करूं लागला तेव्हां मला भारी दया आली, आणि मी सांगितलें.

गंगा— यमनीविषयीं माझे पोटांत ममता व तिच्या वियोगाचें दुःख फारच, पण लक्ष्मणाची ती अवस्था जेव्हां पाहिली तेव्हां माझे दुःख त्याचें दुःखाचें पाडास देखील पुरणार नाही, असें वाटलें.

राम०— बरें बरें, तुझी दोघांनीं फार चांगली बुद्धि केली. त्याला तुझीं सांगितलें घेणेंकरून तुमचा सरळभाव दिसून आला, आणि मीही मृतसंततिमान् असा झालों. जो शत्रु आपले हातांत आला त्यास पीडा देणें हें नीच लोकांचें काम, हें खरें आहे. बरें लक्ष्मण निघून गेला, त्यानें अगोदर कां अंगठी मागितली नाही.

विना०— त्याला मी अंगठी आहे असें सांगतांच असा त्यास आनंद झाला, कीं मी काय करतो व कोठें जातो हाचें भान देखील त्यास राहिलें नाही.

गंगा— तो वेड्यासारखा दाराकडे धांवत धांवत जाऊन नविचारतां बाहेर निघून गेला.

विना०— रावजी, तुझी ताईवर आणि मजवर संतुष्ट आहां झणून मला फार बरें वाटतें.

राम०— अशा सत्स्वभावानें वर्तल्यावर मला संतोष कां होणार नाही.

विना०— पण तुझीं आह्मांस ताकीद केली होती कीं—

राम०— होय, अंगठीविषयीं गफलतीनें कोणापाशीं बोलूनका झणून ताकीद केली होती खरी, पण मालक आपल्यावर त्यास नसांगतां देवाची असें सां-

गितलें नव्हतें. तुझीं केलें तें नीटच केलें.

प्रवेश ८.

रामराव, गंगा, विनायक, गोपाळा, आणि लक्ष्मण.

(लक्ष्मण हरणीस घेऊन आंत येतो, तिला पाहतांच गंगा धांवून जाते आणि हरणीस उचलून तिचे मुके घेते.)

गंगा०— अहागे माझे लाडके यमने, तूं माझी फार आवडती, मला टाकून कुठेंगे गेली होतीस! अगे लबाडे.

लक्ष्म०— पहा मी किती दुष्टाचरणी आहे तो ! तुझी तर केवळ धर्मराज; तुमच्या मनांत कपटाचा लेशही नाही; मी कपटी भेंद, माझ्या ह्या वर्तणुकेची क्षमा तुझांकडून कशी होईल ! (रामरावजीकडे पाहून ह्मणतो,) मी तुझाला कसा अधम दुष्ट दिसत असेन !

राम०— जो कोणी आपले दोष आपल्या मुखानें तुजप्रमाणें कबूल करून क्षमा मागून घेण्याविषयी यत्न करितो तो मनुष्य वाईट नव्हे. कांहीं चिंता नाही; ही घे तुझे बापाची अंगठी.

लक्ष्म०— ही गोष्ट किती चांगली ह्मणून वाणूं ! मी तर अभिलाषबुद्धीनें ह्यांच्या हरणीवर हात घातला, परंतु तद्विषयी ह्यांच्या मनांत कांहीं एक नाही, येणें करून मलाही पश्चात्ताप झाला; ह्यांच्या आणि

माझ्यामध्यें फारच अंतर; हे अतिउत्तम, मी अति-
नीच.

गंगा— लक्ष्मणा, त्वां आमची यमनी उगीच थहेनें ठे-
वली असेल; आज संध्याकाळीं तूं हिला परत
आणून देणार होतास असें वाटते.

लक्ष्म०— मी इतका सुखभावाचा नव्हे, ही चोरून
नेऊन तळघरांत लपवून ठेविली होती.

गम०— अद्भूत तरी तुला अनुभव आला ह्मणजे पुरे
की, दुष्ट चालीनें वर्तले असतां ईश्वर आणि आ-
पले सोयरे सायरे भाऊवंद वगैरे सर्व छी थू क-
रितात, व दूषण ठेवितात; बाबा, साहस कर्म कर्जां
गुप्त राहत नाही, वेळ भरली ह्मणजे आपाप बाहेर
येते. पापा पुण्याचा झाडा हातच्या हातीं द्यावा घ्या-
वा लागतो. पहा माझीं मुलें कशीं चांगल्या चालीनें
वर्ततात तीं ! ह्यामुळे माझा जीव डोंगराएवढा हो-
तो. अनुपकान्यावर उपकार करणें ही साधुची
रीति, ह्यापेक्षा दुसरें कांहींच मोठें पुण्य नाही.

लक्ष्म०— ह्या गोष्टीचा तर म्यां पक्का अनुभव घेतला.
कां गंगाबाई, अहो विनायकराव, आतां माझ्या
अपराधाची क्षमा करा.

विना०— (लक्ष्मणाचा हात धरून ह्मणतो.) आतां आ-
मचे मनांत काडीमात्र राग नाही, हें मनापासून
सांगतो.

गंगा— माझी यमनी मला सांपडली, आतां जें झालें

तें आमचे स्मरणांत देखील नाहीं.

लक्ष्म०— गोपाळा व मी अडून. देखील अशी योग्य चाल न धरूं तर मग कावळ्यापुढें मोत्यां पोंवळ्यांचा चारा घातला असें होईल.

गोपा०— जशी तुला लाज वाटती तशी मलाही वाटती, पण माझे मनांत हा उपदेश पक्केपणीं ठसला आहे.

लक्ष्म०— मी आतांच बापाजवळ जाऊन अंगठीचें वर्तमान न्यास सांगूं लागलों तों न्यास मनस्वी राग आला. पण इतक्यांत तुझी जी कृपा केली ती कळवितांच न्याचें अंतःकरण फार पाघळलें, आणि न्यानें तुझांस सांगूं सांगितलें आहे कीं, तुमचे उपकारानें मी फार संतुष्ट व आभारी होऊन राहिलों आहे. न्यास आपल्या इच्छानुरूप एकदा भेट घ्यावयास येईन, व कांहीं भेटीचे पदार्थ तुझांकरितां घेऊन येईन, ह्याविषयी मला फार उत्कंठा लागली आहे, ह्मणून न्यांस विचारून ये.

शम०— माझे मुलांचे मनांत तुझी उत्तमरीतीनें वागावें, तेणें करून जसें सुख होईल तसें तुमचे नजर नजराण्यानें होणार नाहीं, न्याचें कांहीं कारण नाहीं. ज्याची वस्त न्यास दिली ह्यांत आश्चर्य काय ? व तो उपकार कशाचा ?

विना०— तुमचा आह्मी जन्माचा स्नेह मिळविला हाच आमचा नजराणा बरें, लक्ष्मणराव.

लक्ष्म०— तुझी मला स्नेही ह्मणाल तर ह्मणा, परंतु

तुमचा स्नेही हणदया जोगी योग्यता माझे अंगी
यण्यास फारच यत्न करावा लागेल.

गोपा०— मलाही तुझी आपले मैत्री बाहेर टाकू नका.
मी लक्ष्मणापेक्षां कांहीं चांगला वागलों असें ना-
हीं; पण सूड उगवावयाचा झाला तर दुसऱ्यावर
उपकार करून न्यास लाजवावे; घात बुद्धीनें उग-
वूनये, अशी माझी बुद्धि झाली.

गंगा— (हरणीची पाठ थापटून हणते) अहा, लहा-
नगे लवाडे, त्वां आपल्या धन्यापासून इतःपर प-
ळून जाऊंनये हणून तुला चांगली अदल घडली;
सारी रात्र उपशी मेलीस, पुन्हां जर अशी जाशी-
ल तर पहा हाहीपेक्षां तुझी अधिक विपत्ति होईल,
तूं येथें कशीही असलीस तरी माझी प्रीति तुजवर
अखंड राहिल असा माझा निश्चय आहे.

कांबडी.

गोविंदराव व त्याचा मूल रामचंद्र.

गोविंदराव हा फार दयाळू होता. व त्याची अति-
शय ममता पुत्रावर असे, हणून रामचंद्र फार दैववान्,
की असा बाप ज्यास देवानें दिला. रामचंद्र आपले म-
नात असें हणत असे की, मी उत्तमगुण शिकलों ह-
णजे शिकण्याचे श्रमाबदल मला बाप कंठी, चौकडा अ-
शी कांहीं देणगी देईल; अशी त्याची पक्की खातरी हो-

तो, तरी त्याची आवड बागाकडे फार असे. तो आठ-वर्षाचा झाला तेव्हां बागांत कोर्ही फुलझाडे लावू लागला; हा त्याचा छंद पाहून त्याचा बाप त्यास जें आवडतें तेंच द्यावें ह्याविषयी विचार करूं लागला.

एके दिवशीं उभयतां, पितापुत्र भोजन करावयास बसले होते तेवेळेस गोविंदराव झणवो, रामचंद्रा, पंतोजीनें मला सांगितलें आहे कीं, आज तुमच्या रामचंद्रानें मराठी बखर वाचावयास प्रारंभ केला आहे; त्यासही आजपासून आठ दिवसांत सर्व वाचून त्यांतोळ ज्या गोष्टी मी विचारीन त्या त्यां तोंडानें सांगिल्या झणजे मी तुला असें कांहीं उत्कृष्ट बक्षीस देईन, कीं जें तुझ्या ध्यानांत आतां कांहींच येणार नाहीं.

हें बापाचें सांगणें क्षणभर न विसरतां त्या रामचंद्रानें बक्षीस मिळवावयासाठीं रात्रंदिवस वाचण्याचा अतिशय श्रम मांडला.

तो परीक्षेचे दिवसाची वाढ निर्भयपणानें पहात होता; मग उत्तम प्रकारानें बखर वाचून तींतील सारांश मराठी लोक कस कसे योग्यतेस चढले, हें सांगून, त्यांनीं कोण कोणते मुलूख हस्तगत केले ते सर्व त्यानें पृथ्वीचे नकाशावरून नचुकतां आपले बापास दाखविलें. तेव्हां गोविंदराव हर्षयुक्त होऊन त्याला पोटाशी धरून बोलिला कीं, त्यां मला आज आनंदमय केलें, तर चल माझे बरोबर, आतां मी तुला आनंदमय करितों पहा !

असें बोलून त्यानें त्यास जवळचे बागांत नेलें, आणि एक रिकामी जागा पडली होती ती त्यास दाखवून सांगितलें कीं, आजपासून ही जागा तुझी; हा जागेचे तूं दोत भाग कर, एकांत फुलझाडें लाव, व एकांत भाजिप्राला किंवा जें तुला प्राहिजे तें लाव. असें सांगून त्यानें त्यास माळ्याचे कोर्षांत नेलें, आणि मुला जोगीं जीं जीं लहान लहान कुदळ, खोरे, खुरपें, इत्यादि हत्यारें होती तीं दिलीं, व लहान लहान पांढ्या व फुलाझाडांचीं कलमें, हुंड्या, व बियांच्या पिशव्या संदुकींत होत्या त्या काढून दिल्या, आणि प्रत्येक पिशवीवर बिजाचीं नावें, व कोणते वेळेस कोणतें पेरवें हणजे कसें येईल, हें लिहिलें होतें तें सर्व दाखवून दिलें; तेसमयीं त्यास पराकाष्ठेचा आनंद झाला. जसा राष्ट्राच्या मार्शानें राजास आनंद होतो, तसा त्यास त्या जमिनीचे तुकड्यानें झाला. तो आनंद त्याच्या वयाचीं मुलें जाणतील.

रामचंद्रास पंतोजीनें खेळावयाकरितां हणून जो वेळ दिला होता तो त्यानें पहिल्याप्रमाणें रिकामा जाऊं न देतां आपले बागाचे कामाकडे योजिला.

एके दिवशीं रामचंद्र विसरभोळेपणानें बागाचा झोंपा न लावितां घरांत गेला असतां, तेथें जवळच एक कोंबडी दाणे शोधित होती ती रामचंद्राचे बागांत गेली, आणि रामचंद्रानें नुकतेंच फुलझाडांस खत घातलें हांतें तेथें उत्तम प्रकारचे जीवजंतु मिळतील हणून

मोठ्या हषानिं ती जाऊन चोंचेनें क पायांनीं माती उ-
करूं लागली, व तेथेंच रामचंद्रानें द्रवण्याचें बीं टाकलें
होतें त्या ठिकाणीं तर तिनें फारच उकरून नाश
केला.

रामचंद्र परतून बागाकडे आला तेव्हां दरवाजा उ-
घडा आहे, व बागांत कोंबडी जशी कांहीं माळीण च-
मत्कारिक काम करते आहे, हें पाहातांच त्याला अति-
शय क्रोध आला, आणि मोठ्या स्वरानें ह्मणतो, हा !
दुष्टे, किती नाश केला रांडेनें, थांब तुझे आतां काम
काढितों. असें ह्मणून कोंबडीस जावयास वाट न मि-
ळावी ह्मणून बागाचें दार बंद केलें, आणि दगड, धोंडे,
ठेंकूळ, इत्यादि जें हातीं सांपडलें तें घेऊन तिचे पाठी-
मागें लागून तिला मारूं लागला.

कोंबडी भयाभीत होऊन तिच्यानें होई तितकें
करून इकडे तिकडे पळून, भितीवरून उडून जाण्याचा
यत्न करूं लागली; परंतु तिची उडी भितीवर न जातां
पुन्हां रामचंद्राचे फुलझाडांवरच ती पडे. असें होतां
होतां एके ठिकाणीं गुलाबाची पन्हेरी केली होती तीत
तिचे पाय व पांख गुंतून ती अडकली, तेव्हां रामचंद्रास
वाटलें कीं, आतां कोंबडी सांपडली, ह्मणून तिला ध-
रावयासाठीं गेला, तों पाचेच्या वाफ्यांचे वरवे नवेच
बांधले होते त्यांवर पाय कसा द्यावा हें रागाचे भिरी-
रींत ध्यानांत न आणितां पाय देऊन ते त्यानेंच तुड-
वून टाकिले.

कोंबडी आपला शत्रु आला असें पाहून घाबरी झाली, आणि पुन्हां भितीवर उडावयास यत्न करूं लागली, तथापि तिची उडी भितीचे माध्यावर गेली नाही, परंतु उडते समयी पंखाच्या फडाक्यानें जवळचा दवणा मात्र मोडला.

असा नाश झाला तो पाहतांच त्यानें हातांत पावडें वेऊन रागे रागे मोठ्या जोरानें तिच्या अंगावर फेंकलें, परंतु तें तिला नलागतां चक्रासारखें उडून खिडकीवर पडलें, तेणें करून त्या खिडकीचीं दोन भिंगे फुटलीं आणि पावडें दगडावर आपटून मोडलें. हें नुकसान होतांच रामचंद्र कुदळ आणावयास धांवला, तों तिकडे कोंबडी अगदीं दमून एके ठिकाणीं कोंपच्यास जाऊन बसली. कदाचित् तो कुदळ आणता तर त्या बापडीचीं वर्षे भरलीं असतीं.

परंतु इतक्यामध्ये तो गलबला ऐकून गोविंदराव धांवत आला. रामचंद्र आपल्या बापास पाहतांच गलबलून उभा राहिला; पण तोंडावाटें अर्शा अक्षरें निघालीं कीं, पहा, ताच्या, ही कशी म्हाड जात, हिनें माझे बागांत किती खराबी केली ती !

गोविंदरावानें त्याचे बोलण्याची अनास्था केल्यासारखें करून उत्तर दिलें कीं, जर त्वां दार उघडें ठेविलें असतें तर ही खराबी कशानें झाली असती ? ती तर कोंबडी, अज्ञानच, तुझा नाश होईल हें ज्ञान तिला आहे कीं काय ? असें असता त्या गरिबावर दाडगा-

ईनें त्वां आपलें सर्व बळ योजिलें, तुला लाज कशारे वाटली नाहीं ! तिच्या अंगां विचार आहे कीं काय ! तुझ्या नुकसानीसाठीं तिनें फुलझाडें उपटलीं असें नाहीं, आपल्या आहाराकरितां मात्र.

ती आपला आहार शोधीत असतां जर तिनें गव-
तार्चीं मुळें उकरलीं असतीं तर तुला इतका राग येता !
तिचे गांवीं गवत आणि फुलझाडें दोन्ही सारखीच. तूं
युक्तीनें काम करतास तर इतका नाश कां होता ! पा-
हतां अंतीं दोष तुजकडेसच. जर तिला हळूच बाहेर
हांकून लावलें असतें तर माझ्या खिडकीचा व पावड्या-
चा नाश झाला नसता; दोन तीन झाडांचीच काय ख-
राबी झाली असती ती असती.

आतां तिचे वांटची तुलाच शिक्षा करावी हें योग्य.
जर आतां ह्या झाडाची एक चांगली छडी काढून, जसें
तूं कोंबडीचें पारिपत्य करीत होतास तसें मीं तुझे केलें
तर कसें ! परंतु सर्वांस राग आयेपायाचें सामर्थ्य आ-
हे, ह्याचे खरेपणाची खात्री तुला करून दाखवितों. जरी
मला राग आला आहे तरी मीं आतां तुला मारीत ना-
हीं, परंतु तुझ्या रागामुळें जो माझे खिडकीचा नाश
झाला तो मीं सोसणार नाहीं. तर इतकेंच करीन कीं,
तुझ्या खाऊच्या पैशांतून खिडकी नीट करावयापुर्तें
काढून घेईन.

असें बापाचें बोलणें ऐकतांच रामचंद्र खजील हो-

ऊन तेयून निघून गेला, आणि ते दिवशीं पुनः बापा-
पुढें तोंड दाखविण्याचें त्यास धैर्य राहिलें नाहीं.

दुसरे दिवशीं गोविंदरावानें रामचंद्रास ह्मटलें कीं,
तुझा संतोष असला तर मजबरोबर बागांत फिरावयास
ये. नंतर रामचंद्र बापा संगतीं बागांत गेला, परंतु आ-
दले दिवशींच्या अन्यायाची जी दिलगिरी त्याचे मनां-
त होती ती त्यास लपवितां आली नाहीं. बापानें त्या-
ची ती मुद्रा पाहून विस्मयानें विचारलें कीं, मुला, तूं
असा खिन्न कां दिसतोस ? तुला खेद होण्याचें कारण
काय ?

राम०— मी खिन्न आहे ह्यांत आश्चर्य काय ? गेले म-
हिन्यापासून आपले खाऊचे पैसे, एक दमडी न
खर्चितां म्यां जमा करून ठेविले, आणि मनांत यो-
जिलें कीं, हे दहा रुपये जमले आहेत ह्यांची ब-
याला चांगली साडी भाऊविजेचे दिवशीं घेईन, प-
रंतु आतां अर्धे अधिक रुपये तुमचे खिडकीकडे ख-
र्च होतील, मग तें कशानें घडणार !

गोविंद०— बहिणीस भाऊविजे बदल साडी देणार
होतास ह्मणून तुला आनंद होता खरा, परंतु अगो-
दर खिडकीच नोट केली पाहिजे, कांकीं रागाच्या
योगानें नाश फार होत असतो, ह्मणून राग आटो-
पला पाहिजे; ह्यासाठीं ही शिक्षा तुझ्या अनुभवास
आली ह्मणजे पुनः असा रागास येणार नाहींस.

राम०— ताच्या, मी आजपासून बागाचा झोंपा कर्डी

उघडा ठेवणार नाहीं; जरी कसचित् मी चुकलों तर
री कोंबडीचें पारिपत्य करणार नाहीं.

गोविंद०— काय ! ह्या पृथ्वींत कोंबडीच का एवढी तु-
ज्ञा अपराध करणारी आहे. दुसऱ्या कोणास तुज्ञा
नाश करितां येणार नाहीं कीं काय !

राम०— नाहीं नाहीं, ताच्या, एकदा मी पृथ्वीच्या न-
काश्याचा पट बसकरावर पसरून बाहेर गेलों, तों
इतक्यांत माझी धाकटी बहीण खोलींत आली, आ-
णि तिनें दीर्घांत लेखणी बुचकळून त्या नकाश्याव-
र बिरखुड्या ओढल्या. आतां त्यांत गुजराथ कोठें,
बंगाला कोठें, हें कांहींच समजत नाहीं काय करावें !

गोविंद०— तर दुसऱ्या कडून आपणास असा अनर्थ
नव्हावा, ह्याविषयीं प्रथमच बंदोबस्त राखावा कीं
नाहीं !

राम०— होय, ताच्या.

गोविंद०— तुला जिवाचा कंटाळा यावा झणून मी सां-
गत नाहीं, पण तुला समजावयासाठीं सांगतो कीं,
कोंबडीनें जो तुज्ञा नाश केला त्यापेक्षां अधिक
अनर्थकारक गोष्टी ह्या आयुष्यांत तुला पुष्कळ भो-
गावयास पडतील. जसें कोंबडी तुज्ञा नाश होईल
हें मनांत न आणितां किडे वेंचावयास लागली, तसें
लोक तुझे हित किंवा अहित हें मनांत न आणि-
तां आपलेंच सुख पाहतील.

राम०— धाकटे बहिणीचे कथावरून पाहतां मला असें

वाटनें कीं, विरगुड्या ओढण्यांत तर तिला मुख थो-
डेंच झालें असेल, परंतु तिनें तितक्याच मुखासाठीं
माझे परम उपयोगी नकाश्याचा नाश केला.

गोविंद०— तुला बाहेर जावयाचें होतें तर अगोदर
त्या पटाची घडी करून ठेवावी कीं नाहीं ?

राम०— होय, करून ठेवावयाची होती खरी.

गोविंद०— तर आतां आजपासून सावधपणें असें रा-
हावें कीं, लोकांपासून आपला कांहींच नाश न
होई. कदाचित् दैवयोगानें झाला तर मूळचा झा-
लेला नाश अधिक न होऊं देतां युक्तीनेंच तेवढा
सोसला पाहिजे.

राम०— पण कसा सोसावा ?

गोविंद०— थोडकाच असला तर कांहीं काळजी क-
रावी नलगे. फार असला तर धैर्य धरून सोसावा.
त्याविषयाचा अनुभव, येथें तूनि मीच आहों, कांहीं
चिंता नाहीं, झणून सांगतो. भिवरावार्शा कोणत्या
रीतीनें मी वागलों ती रीत तुला सांगतो, ऐक.

राम०— ताच्या न्याचे तर नांव घेऊं नका. आज दो-
न वर्षें रस्त्यांत त्याची तुमची गांठ पडली असतांही
कधी तो तुम्हांकडे पाहात देखील नाहीं. उलटी
लोकांत तुमची अप्रतिष्ठा व्हावी झणून टीका बरीक
करित बसतो.

गोविंद०— तो मजशीं असा कां वागतो हें तुला कां-
हीं माहीत आहे ?

राम०—नाहीं ताच्या, आणि कसें लक्षण विचारण्या-
चेंही अज्ञून मला धैर्य नाहीं.

गोविंद०— त्याला माझा द्वेष करण्याचें कारण मिळून
इतकेंच कीं, चिटनविशींची असामी आमचे तीर्थ-
रूपां कडे पस्तीस वर्षे होती, त्या लिहिण्यांत मला
तीर्थरूपांनीं फार हुशार केलें, लक्षण ती जागा म-
ला मिळाली. त्याकाळीं भिवराव हा संभावित
गृहस्थाचा मूल एवढा मोठेपणा मात्र त्याचे अंगीं
होता, वरकड दुसरा एकही गुण सांगावयाजोगा
नव्हता. त्याचे जितके वर्षाले होते तितक्यांनींही
त्याविषयीं यत्न बहुत केला, परंतु सरकारानें पुरती
चौकशी करून मलाच काम सांगितलें, सामुळें आ-
त्मांवर त्याची एवढी रूपा आहे.

राम०— ताच्या, मी तुमचे एवढा जर असतो तर मग
त्यास दाववितों.

गोविंद०— असें नाहीं, मुला, त्याचेच मर्जीप्रमाणें
त्यास चहाडी सांगण्याची वगैरे सदरपरवानगी दि-
ली आहे. कोंबडीनें तुझा नाश केला त्यावेळेस
तुला जसें वागावयास योग्य होतें त्याप्रकारें मीं
वागतों; तुझी दवण्याचीं झाडें किड्यांकरितां जशीं
कोंबडीनें उपटलीं, तसें माझी प्रतिष्ठा हाच दवणा
त्याला तो मनांतील स्पर्धेस्तव उपटतो. आतां जर
मी त्याचा सूड घेण्याकरितां झटेन, तर जसें स्वां आ-
पल्याच पायांनीं आपले पांचेचें रोंप तुडविलें, तशी

मी आपल्याच हातानें आपली प्रतिष्ठा क्षीण करीन. लवकर पारिपत्य-होण्याबद्दल जसा पावड्याचा व त्रिडकीचा नाश झाला, तसा मादया सुखाचा व द्रव्याचा नाश होईल. आतां तूं नाशाचें स्मरण धरून बागाचा झोंपा कोंबडीचें आंत जाणें न होण्याकरितां जसा लावशील, तसा मी आपला सुस्वभाव त्याच्या कुस्वभावाच्या लहरी मजवर न याव्या ह्मणून मध्यें आड करीन. मग जशी कोंबडी झोंप्याजवळ जाऊन चोंचा मारमारून आपणाला मात्र दुखापत करून घेईल, त्याप्रमाणें हा शत्रु माझे गंभीरपणाजवळ निंदा करतां करतां कंटाळून पश्चात्ताप पावेल. जर मी रागावलों तर लोकांचे दिसण्यांत मी केवळ ओस्ता असें येईल; ह्मणून त्यानें केलेली निंदा मी तुच्छ मानितों तेणेंकरून माझी प्रतिष्ठा तशीच राहून त्याचीच अप्रतिष्ठा होते.

राम०— आहा! ताच्या, तुमचे सांगण्याप्रमाणें जर मी वागेन तर मीही दुःखांतून असाच पार पडेन.

इतकें भाषण झाल्यानंतर उभयतां पितापुत्र घरां गेले. बापानें जो उपदेश केला तो रामचंद्राचे मनांत पक्का ठसला. पुत्रास हितोपदेश केल्यानें पुत्र तदनु रूप चालला असतां बापास जें सुख होतें, तें गोविंदरावानें अनुभविलें.

दुखणाइत सरदार.

नाटक एक अंकी.

पात्रे,

- शिवाजी, ... सरपागे.
- तान्हाजी, ... सरपाग्यांचा मित्र.
- जगदीशराव, ... मोठा मानकरीसरदार.
- भिमाबाई, ... मानकऱ्याचीस्त्री.
- गणपतराव, } ..... मानकऱ्याची मुलें.
- हिराबाई, } .....
- यमुना, }

स्थळ,

मानकऱ्याचे घराजवळची आंबराई.

प्रवेश १,

गणपतराव आणि हिराबाई.

(हिराबाईजवळ आंब्यांच्या पाडांनी भरलेली टोपली आहे. गणपतराव आपली टोपली भरलेली तिजकडे नेतो.)

गण० - काय सांगूं, ताई! वारा तर खूप चालला आहे, आतां पुष्कळ पाड सांपडतील, मग मिळणार नाहीत; मीं आणले हे घे, ठेव; लवकर घे ताई.

हिरा०— बाबाबा ! शर्थ केली; तुझी तर चुळबुळच भारी; पाड कोठें ठेवावे हें देखील मला सुचूं देत नाहीस.

गण०— यमनी टोपल्या आणावयाला गेली तिला फार वेळ झाला आहे; ती आतां येईल, तंवर तूं आपल्या साडीचे पदरांत कां ठेवीसना ?

हिरा०— वाहवारे ! बरेंच सांगतोस, झणजे माझी साडी चिकामें भरावी, आणि आईनें मला रागें भरावें, असें तुझ्या मनांत आहे वाटतें ? तुझी टोपली माझे टोपलीहून मोठी आहे; ह्यासाठीं माझे पाड तूं आपल्या टोपलींत घाल, आणि माझी टोपली तूं घेऊन जा; मी येथें राखण करीत बसतें.

गण०— बरें तर, आतां मी पाड जमा करावयास जातो, तंवर यमनीही येईल.

हिरा०— हो हो, आण जा, मग अवघे पाड एके ठिकाणीं करूं झणजे पुष्कळ दिसतील.

गण०— यमनीची टोपली व आपल्या टोपल्या भरल्या झणजे बाकी पाड राहतील ते आपण येथेंच खाऊन जाऊं.

हिरा०— छि, नको, येथेंच खाऊं नयेत; यंदा आपण बाबा बरोबर पाड खाऊं, पुढें बाबा संगतीं आपणाला कधीं भिळतील कोण जाणे. आतां बाबा लडाईस जाणार आहे, कोण जाणे काय होईल नि काय नाही.

गण०— काय, अबघेच का लोक लढाईत मरतात, स-
पून तूं असें बोलतीस ?

हिरा०— लढाईचें काम फार कठिण आहे. लढणारे
लोक फारच निर्दय असतात, तुम्ही आम्ही जशीं
परस्पर एकमेकांवर ममता करितों तशीं ते करिते
तर मग काय पाहिजे होतें ?

गण०— खरें झणतेस, आपण काय थोडक्याशा कळी-
वरून भांडत नाहीं ? मी झणतो कीं त्यां कळ का-
ढली, तूं झणतेस कीं मीं काढली, पण आपणांतून
कोणाकडे अपराध, हें सांगावयाला फार कठिण.
तसेंच मोठमोठ्या लोकांतही होतें.

हिरा०— आपण तर भांडण झाल्यावर मातक्यान ए-
कच होतो, तसेंच त्यांनीं करावें कीं नाहीं ? पण
आणखी एक सांगतें. आपल्या भांडणांत जिवाला
कांहीं भय नसतें.

गण०— आपले आईबाप कज्यांचे निवारण करितात
कीं नाहीं ? परंतु पोरांत आणि मोठे माणसांत फार
अंतर आहे. मोठ्यांचे हातांत ढाल तरवार अस-
ल्यावर मग त्यांनीं कोणाचे आज्ञेत वागूनये, आ-
णि आपणावर कोणी जुलूम करूं लागला असतां
तो तरी उगाच कां सोसावा ?

हिरा०— तूं नित्य नित्य शिपाइगिरीच्याच गोष्टी का-
ढतोस.

गण०— वाहवा ! शिपाइगिरी तर फारच चांगली. मी-

ही शिपाईच होईन; त्वां कितीही सांगितलें तरी मी लढाईवांचून राहणार नाही. आमचें तर हें कसबच, सावांचून आर्ही पोटा कशावर भरावें ? बापाची कमाई मला किती दिवस पुरणार आहे ? तारी, तूं रडतेस कां ? रडूनको, तुझें रडणें पाहून मलाही रडूं घेतें.

हिरा०— मी येथें एकटीच आहे, मला रडून घेऊंदे. बाबापुढें रडेन तर न्यास फार दुःख होईल, एथें रडलें तर कांहीं चिंता नाही.

गण०— उगी उगी, रडूं नको, डोळे पुसून कामास लाग मी टोपली भरून पाड घेऊन येतो.

हिरा०— तूं तिकडच्या बाळआंबराईत जा, इकडचे पाड मी गोळा करून आणिले.

(गणपतराव आंबराईकडे धांवतो. हिराबाई अंमळ उगीच राहून आपणाशीं ह्मणते,)

जर मी भक्तिमान असतें तर ईश्वराची प्रार्थना करून करून बाबास राहविलें असतें. किंवा जर मी मोठी असतें, तर राजाजवळ जाऊन बाबाला घरीं राहण्याची रजा व बैठा रोजमुरा इतकें करून घेऊन आलें असतें. बैठा मुखारा खावा अशी चाकरी माझे बाबानें केली आहे.

प्रवेश २,

हिराबाई, शिवाजी, आणि तान्हाजी.

शिवा०— अहो तान्हाजी, जगदीशरावाचें तें घर लपून मला लोकांनीं सांगितलें आहे, चला तिकडे, मीं त्याचे प्रतिष्ठेस योग्य अशी रजेची आज्ञा आणली आहे, ही ऐकून तो आनंदमय होईल. परंतु ही अतिमुलक्षणी मुलगी कोणाची आहे बरें ? थांबा, मी तिजसंगतीं कांहीं बोलतो; पण तुझी माझें मोठेपणाचें नांव घेऊं नका, हो तान्हाजी. (हिराबाईचे खांद्यावर हात ठेवून लपणतो,) मुली, तूं फार चपळाईनें काम करितेस.

हिरा०— कांहो रावजी, तुझीं मला भिवविलें ?

शिवा०— मुली, रागें भरूं नको, क्षमाकर; माझ्या मनांत तुला डचकवावें असें नव्हतें, तुझा चांगुलपणा पाहून मला आनंद झाला. बरें, हें चांगले चांगले पाड कोणासाठीं जमा करितेस ?

हिरा०— (पाडांची टोपली त्याजवळ आणिते) मज गरिबावर रूपाकरून तुझीं स्यांतून कांहीं पाड घ्या. येथें तबक नाहीं, काय करावें, असतें तर फार चांगलें होतें. आंबे त्यांत घालून म्यां दिले असतें. (शिवाजी तान्हाजी त्यांतून एक एक पाड घेतात.)

शिवा०— वाहवा ! असा गोड आणि विनरेश पाड आजपावेतो कधीं खाण्यांत आला नव्हता. मुली,

आह्मांस हे पाड विकत देशील !

हिरा०— नाही, नाही, रावजी, तुझी कितीही रुपये दिले तरी मी विकत देणार नाही.

शिवा०— खरेच, हे तुझ्या टोपलीत आहेत हणून ह्यांचे मोलच नाही, खरे.

हिरा०— असे नव्हे, महाराज ! हे मी आपले बापासाठी जमा केले आहेत; मी आपल्यासाठी केले असते तर तुझ्यांस फुकटच देते. (हिराबाई डोळे पुश्यात पुश्यात बोलते.) यंदा बावाने अझून पाड खाद्ये नाहीत; आतां तर काय शेवटलेच खाणे आहे.

शिवा०— काय ! न्याचे जिवासांड दुखणे आहे हणून तूं असे बोलतेस की काय, मुली !

तान्हा०— न्याचे दुखणे पाडावरचे वासनेचेच असेल असे वाटते.

हिरा०— ते कांहीं दुखण्यास पडले नाहीत; मागे हिवाळ्यात वरीक न्यांस संधिवायु झाला होता, न्याची कसर अझून तशीच राहिली आहे. दुखणाईत असोत किंवा नसोत, पण उद्यां न्यांना येथून जाणे अवश्य आले आहे.

शिवा०— जाण्याची इतकी जरूरी न्यांस काय हणून पडली !

हिरा०— न्यांची पागा उद्यां दकडून जाणार आहे तिजवरोबर न्यांस जाणे प्राप्त आहे.

शिवा०— त्यांची पागा !

हिरा०— होय, त्यांची, हणजे शिवाजीची पागा, ती हिंदुस्थानाकडे मोहिमेवर जाणार आहे, तीत माझा बाप असतो.

शिवा०— (एकीकडे होऊन तान्हाजीस हणतो.) गड्या, ही जगदीशरावाची मुलगी दिसते.

हिरा०— (तें बोलणें ऐकून हणते.) होय, तोच माझा बाप; त्यास तुम्ही ओळखतां ?

शिवा०— तो तर आमचे सोबतीचा सरदार; आम्ही त्यास ओळखतो.

हिरा०— पागा येऊन पोहोचली का ? आतां ह्यागांवीं मुकाम न होतां आजच पुढें जाईल ?

शिवा०— आज कांहीं पागा येत नाही; उद्यां येईल. आम्ही मात्र पुढें आलों. (तान्हाजीस डोळा घालून हणतो.) आमचे घोड्याचा नाल पडला आहे हणून नालबंदी होई तोंपर्यंत ह्या आंब्याचे छायेखाली बसावें हणून आलों होतो, पण आतां नालबंदी झाली असेल, गंगाखेडाकडे जावयाची वाट हीच असेल नव्हे ?

हिरा०— नाहीं नाहीं, रावजी, ती वाट रानांत जावयाची आहे.

शिवा०— हा गांव तुझ्या बापाच्या जहागिरीचा आहे ना ?

हिरा०— आंझां गारेबांला एवढा मोठा गांव जहागिरी-
चा कोठ्या ! एवढा असता तर मग काय पाहिजे
होतें; बाबाची एवढी आंवरार्ई मात्र; आणखी मि-
राशी जमीन, बागार्ईत जिरार्ईत मिळून, चार चाहूर
आहे; आनचा बाबा पागे बरोबर नसला ह्मणजे
नेहमीं पर्थेंच राहतो.

शिवा०— बरें बरें, हिवाळ्यांत तो का दुखणेकरी प-
डला होता !

हिरा०— काय सांगावें रावसाहेब ! न्याच्यानें हातपाय
देखील हालवत नव्हते, आणि फार दिवस झाले
त्याचे कपाळावर एक जखम लागली होती, ती
पुनः फुटली, ती देवानें कांहींशी बरी केली तीं मा-
तक्यान् त्याला लढार्ईस जाणें आलें.

शिवा०— रोम्यास कोणी लढार्ईस नेत नाहीं, असें
आहे तर त्यानें रजा भागावी कीं नाहीं ?

हिरा०— बाबास नसमजू देतां माझे आर्ईनें रजेविषयीं
विनंतीपत्र राजास पाठविलें आहे, पण त्याचें उत्तर
अडून आलें नाहीं; मग काय राजास खरें वाटलें
नाहीं, किंवा शिवाजी सरपागे ह्यांनींच मधें पत्र दा-
बून ठेविलें, कसें काय असेल तें असो.

शिवा०— चांगले सरदारास कामाचेसमयीं रजा दे-
ण्याचा संतोष शिवाजीचे मनांत नसेल, असें कांहीं
कारण असलें तर कोणास कळे.

हिरा०— रावसाहेब, तुझांस आर्ईवाप आहेत ?

शिवा०— आहेत, मुली.

हिरा०— तर तुझी आईबापांस सोडून आलां तेव्हां ते तुझांकरितां भारी रडले असतील. त्यांनीं तुझांस कसें घेऊं दिलें ? माझा वडील भाऊ विद्या शिकावयास जेव्हां दुसरे गावीं जाऊं लागला, तेव्हां आम्ही उभयतां पुष्कळ रडलों. तिकडली आशा तरी होती, एथें तर हातावर शिर घेऊन जावें लागतें. त्याला ह्याला फार अंतर.

शिवा०— मुली, तूं ह्मणतेस इतकें कांहीं नाहीं; मी आईबापांस सोडून फारवेळ लढाईस गेलों आहे. ह्यामुळें तें काम आमचे आढोक्यांत पडलें आहे. मी पहिल्यानें तर बापाबरोबर लढाईस गेलों होतो.

हिरा०— जे शिपाईलोक आहेत त्यांस फारशी दया माया नसती, हें मला पुरतें माहीत आहे; पण माझा बाप कांहीं तसा नाहीं हो; त्याला दया माया पुष्कळ आहे. त्याचे मनांत तर आपली प्रतिष्ठा राहून सर्वस्व नाश जरी झाला तरी त्याची काळजी नाहीं; ह्मणूनच रजा घेण्याविषयीं न्याकडून आळस तो.

शिवा०— कां, असें कां ?

हिरा०— तो वारंवार बोलत असतो कीं, मर्दाचा लेंक लढाईचे वेळेस जर रजा मागेल तर त्याला लोक भितरा असें ह्मणतील. सासारीं त्यानें कधींही अशा प्रसंगां रजा मागितली नाहीं. आणखी त्या-

चें झणजे कीं, मी आपल्या धन्याकरिता लढाईत
मेलों तर फार चांगलें; पण ईश्वरानें मला घोड्या-
वर बसावया पुरती शक्ति मात्र द्यावी झणजे झालें,
तर एखादे दिवशीं थ्याचे बोलण्याप्रमाणें जर झालें,
तर मग आर्हा पोरंवाळींनीं कोणाचे तोंडाकडे
पाहवें ?

शिवा०— आठव नाही, मुली, तुला ! न्याजवर आज
पावतो किती प्राणसंकेट आलीं, पण त्या तित-
क्यांतूनही देवानें त्यास वांचविलें; आणि आतांच
कां इतक्या कल्पना तुझ्या मनांत येतात ? लढा-
ईत सर्वासच गोळ्या लागतात असें कांहीं नाहीं.

द्वि०— पण ज्यांना लागतात ते तेव्हांच मार होतात.
त्यांतली एखादी लागली तरी पुरे, मग कसें होईल ?

शिवा०— तूं झणतस तेंही खरेंच आहे; बरें पण ती
आणखी एक मुलगी इकडे येते आहे ती कोणाची ?

द्वि०— ती माझी सख्खी बहीण, तिचें नांव विचाराल
तर यमुना.

प्रवेश ३,

तान्हाजी, शिवाजी, गणपतराव, हिराबाई,

आणि यमुना.

द्वि०— अगे यमुने ! आतां आलीसना ? एवढा वेळप-
र्यंत कोठे होतीस ? कोणी तुला खोळंबविलें होतें ?

यमु०— मला आईने बाबा बरोबरचें फराळाचें कराव-
यास खोळंबविलें होतें.

हिरा०— तुझी टोपली कोठें आहे ?

यमु०— दोनी टोपल्या भरल्या इतक्यांत ! इतके पाड
कुठेंगे मिळविले !

हिरा०— पहा तर (तिचे टोपलींत पाड घालिते आ-
णि दुसरे पाड वेंचावयास आपली टोपली रिकामी
करिते.)

यमु०— (हिराबाईचे कानीं लागते.) ताई, हे कोणगे ?

हिरा०— (हळूच सांगते.) हे शिवाजीचे पागेंतले सरदा-
र आहेत.

यमु०— हे का बाबाला घेऊन जाण्यासाठीं आले आ-
हेत ?

हिरा०— नाहीं नाहीं, ते एरवींच पुढें आले आहेत,
बाबानें झटल्याप्रमाणें पागा उद्यां इकडून जाणार
आहे.

यमु०— हे सर्व सरदारांसुद्धां तिकडेसच कां मेले न-
व्हते ! इकडे कशाला आले !

हिरा०— अगे हळूच बोल, हे सरदार ऐकतील.

यमु०— ऐकतना कां मेले. आतां आमचे बाबाला घे-
ऊन जाऊन आमची आणि बाबाची ताडातोड क-
रतील.

शिवा०— (तान्हाजीस क्षणतो.) सा मुली आतां आ-
लाला चांगलें पाहत नाहींत, आमचें बाईद शिळ-

तातसें वाटते, नाहीं बरें ?

तान्हा०— तुम्ही आपलें जांव त्यांस सांगून रजेची आ-
ज्ञा आणली आहे ती कां त्यांस कळवता ?

शिवा०— माझ्या मनांत जलदी करूंनये, कांकी ह्या
मुली आपले बापावर फार ममता करतात, हें पा-
हून मला आनंद वाटतो, ह्यासाठीं आणखी अंमळ
त्यांस बोलूं द्या.

हिवा०— गणीवा तिकडे पाड वेंचावयास गेला आहे,
त्यानें मला बलाविलें होतें, पण मी एथेंच बोलण्या-
चे नादांत राहिलें, असो, आतां मी तिकडे जातें,
यमने, तूं येथें बस, पण ह्या सरदारांस कांहीं वेडे
वाकडे बोलूं नको, हो ?

यमु०— अहा, तूं काय मला शिकवितेस कसें बोलावें
तें ? तूं आपली जा.

हिवा०— रावसाहेब, तुम्हांस एथें सोडून म्यां जाऊंनये,
पण बहिणीस तुम्हांजवळ ठेवून मी आपले भावा
बरोबर पाड वेंचावयास जातें, ह्मणजे लौकर लौकर
पाड वेंचून बाबाकडे जावयास सांपडेल. आणि आज्ञा
द्याल तर तुम्ही आलां हें बाबास सांगेन, ह्मणजे तो
तुम्हांस पाहून फार खुशी होईल.

यमु०— पुरे पुरे, कांहीं सांगावयाला नलगे, आजचा
दिवस तरी आज्ञाला बाबाशीं पोटभर बोलून घेऊंदे.
हे थाले ह्मणजे मग बाबा आज्ञाशीं कांठला बो-
लावयाला ?

हिरा०— रावसाहेब, तुम्ही हिच्या बोलण्यावर जाऊनका; हिला कांहीं समजत नाही. तुम्ही हिच्या बोलण्याची क्षमा करा. घरी पाहुणे आले ह्मणजे हिला असेंच वाईट वाटत असते.

यमु०— काय ? क्षमा करा ? कशी क्षमा ? असें मी काय बोललें ? पाहुणे घरी आले ह्मणजे बावाला आपणाशी बोलावयास फावणार नाही. मला तर आज बाबाजवळ फार गोष्टी बोलावयाच्या आहेत; हे आले ह्मणजे मग वेळ कसा सांपडेल ? हें का ह्यांना ठाऊक नाही ?

शिवा०— भिऊनका, मुलीनो, तुम्ही खुशाल आपले बाबाशी बोला; मी तुमचे बोलण्याचे आड येणार नाही. (हिराबाई निघून जाते.)

यमु०— पण रावसाहेब, खरेंच सांगा, माझे बाबास राजा बलावून नेऊन लढाईस कां पाठवितो ? मग वरें आह्मां लेकरांस कोण संभाळील ?

शिवा०— पर मुलखांत लढाईस जाणें, तेव्हां चांगले चांगले शिपाई नेले पाहिजेत; आणखी एक, ज्याचें अन्न खावें त्याचे कामास प्रसंगी जावयास नको ?

यमु०— पण एव्हांच लढाई करण्याची काय गरज आहे ? आणि जरी गरज असली तरी आमचे बाबास कशास नेतो ? कांकी लढाई करून जें मुलखाचें हित होणार, तें घरी राहून मुलें सुशिक्षित केल्यानें होणार नाही की काय ?

शिवा०— होय, मुली, होईल खरें; परंतु जर तो आपली दुसरी मुलें तुजप्रमाणें तरबेत करील तर होईल.

यमु०— लोक मला फार धट मानितात, आणि ह्मणतात कीं, यमनीला ढाल तरवार भाला दिला ह्मणजे फार चांगला बारगीर दिसेल.

शिवा०— हो हो, मग तर तूं फार चांगली शिपाईगिरी करशील.

यमु०— मजजवळ ढाल तरवार असती तर मी कोणास हसूं नदेतें.

शिवा०— फार बरें, तर, ही घे माझी ढाल तरवार, आणि शिपाई हो, पाहूं.

यमु०— (शिवाजी ढाल तरवार पुढें करतो. यमुना ती नघेतां पळून दूर जाते.) अरे, नको बाबा मला.

शिवा०— अहो शिपाई बाबा, तुझी ढाल तरवारीला धिऊन पळतां !

यमु०— मी भ्यावयाची नाहीं, पण तुझी माझे जवळ येऊनका, जवळ आलां तर मी बाबाला हाक मारूंन. माझी आरोळी ऐकतांच बाबा मजकरितां धांवून येईल.

शिवा०— मी कांहीं तुजवर बळात्कार करीत नाहीं, उगीच धट्टेनें तुजपुढें ढाल तरवार केली.

प्रवेश ४.

शिवाजी, गणपतराव, हिराबाई, आणि
यमुना.

गण०— यमुने, तूं कांगे आतां ओरडलीस ! तुझा
मोठा शब्द ऐकिला ह्यणून मी तुजसाठीं धांवून आलों.

शिवा०— तूं का बहिणीचा कैवार घेऊन तिचे बांद्या
भांडावयाला आलास ?

गण०— होय, माझे बहिणीस कोणी जर चकार श-
ब्द बोलेल, तर तो मोठा कां असेना, त्याला दो-
न गोष्टी ऐकवीन.

यमु०— मी आपली उगीच ओरडलें. तूं आलास हें-
ही बरेंच झालें. (शिवाजीकडे पाहून ह्यणते.) मा-
झ्या मनांत असें आहे कीं, राजाची अवरूपा नहो-
तां बाबास रजा मिळावी, ह्यणजे बरें. पण रावसा-
हेब, तुझी आह्मांला ह्याविषयीं कांहीं मसलत
सांगाल ?

हिरा०— रावसाहेब, जर तुझी आह्मांला मसलत या-
ल तर आह्मी फार उपकारी होऊं. आह्मी आप-
ल्या कातड्यांचा जोडा करून तुमचे पायांत घात-
ला तरी हा उपकार आमच्यानें फिटणार नाहीं.

गण०— (इतकावेळ शिवाजीची ढाल तरवार पोशाक
ह्यांजकडे न्याहाळून पहात होता; मग ह्यणतो.)
बाबाचें राहणें घरीं कसें होईल हें जर तुझी सां-

गाल तर मी जापली लाहोरी बंदूक, व सुरा, व कांसवाची ढाल, व मुलतानी कमान, तुझाला देईन.

शिवा०— ह्याची मसलत मला कांहीं सुचत नाही, सुचती तर मी तेव्हांच सांगतो.

यमु०— आझाला कांहींच का उपाय करतां येणार नाही. आझी असें करूं कीं, पागेचे मुख्य सरदार शिवाजी उद्यां एथें आले, ह्मणजे त्यांचे पायांवर आझी सर्व लोळण घालून पडूं, आणि, तुमचे बापास मी लढाईस नेत नाहीं, असें जेव्हां ते ह्मणतील तेव्हांच उठूं, नाहीं तर कधीं उठणार नाहीं.

हिरा०— हो हो, गडे, असेंच करूं; आणि त्यांस ह्मणूं कीं, हिवाळ्यांत बाबा फार दुखणाईत होता, अझून कांहीं चांगला बरा झाला नाही, त्याला नेऊं नका, त्यावांचून आझांस कसें करमेल. मग रावसाहेबांस आमचे डोळ्यांचीं आसवे पाहून दया येणार नाहीं कीं काय. आणि ते आझांस पायांनीं ढकलून देतील. तुझांस कसें वाटतें बरें?

शिवा०— हे मुलांनो, तो तुझांस कधीं ढकलून देणार नाही. पण तो आतांच जर आला नसेल तर पुढें येणार नाही; आणि जर तो न आला, तर मग तुमच्या कल्पना तुमच्याठायीं राहतील नव्हे. पण शिवाजीसमाजेच एक मोठा मानकरी त्या पागेत शिवाजीचे हाताखाली शिकणाऊ आहे, त्याचा

व तुमचे बापाचा घोरोबा मोठा आहे.

गण०— हाताखाली शिकणाऊ ह्मणजे काय ?

शिवा०— शिवाजी बरोबर फौजेत युद्धाची कळा शि-
कावयासाठी खुशीने चालतो व लढतो. तो शिवा-
जीचा जिवलग मित्र आहे, तो जें मागेल तें शिवा-
जी मान्य करील, हें मी पकें जाणतो.

हिरा०— रावसाहेब ! तो तुमचा मित्र आहे की काय ?

शिवा०— होय, तो माझाही जिवलग मित्र आहे.

हिरा०— तर मग तुम्हा, रावसाहेब, आम्ही तर काय,
पण ईश्वराकडे पहा, आणि त्यागृहस्थाचे हातून
कसेही करून बाबास रजा देववा, आणि बाबा
आम्ही एके जागी राहूं असें करा. कदाचित् आम-
चे दैवानें तशी गोष्ट नहोई, आणि जाणेंच प्राप्त
झालें, तर आमचे बाबास फार सांभाळा, बरें, रा-
वसाहेब. त्याला फारशी चाकरी पडूं देऊं नका.
नजाणों एखादे वेळेस दुखण्यास पडला, किंवा ज-
खम लागली तर मग,—

यमु०— काय जखम ? रावसाहेब, आमचे बाबाला ज-
खम लागूं देऊं नका, त्यावर घाय पडेपर्यंत तुम्ही
खोळंबून उगेच राहूं नका; जर कोणी त्यावर ह-
न्यार उगारलें तर त्याला तुम्ही भाल्यानें येचून
खाली पाडा.

शिवा०— (मनांत ह्मणतो,) आतां मला आपलें नां-
व लपवावयास धीर निघत नाही. (मुलीकडे

पाहून.) मुठी हो तुझी किमपि भिऊं नका बरें,
न्याचे केंसास ढक्या तो माझे प्राणास.

हिरा०— तर धामचा सर्व भरंवसा तुझांवरच आहे,
पण मी पुन्हां विनंती करतें कीं, जे शिकणाऊ गृ-
हस्थ आहेत त्यांजकडून रजा मागण्याविषयी, रा-
वसाहेब, विसरूं नका बरें. मला आणखी तुझांशीं
फार बोलावयाचें होतें, पण आतां जातें, बाबा
आमची वाट पाहात असेल.

शिवा०— बरें तर, जा, पण मी कांहीं तुझांस देतों
येवढें घ्या. हिराबाई, ही मुदी तूं आपले हा-
तांत घाल. अंमळशी मोठी आहे, पण ती लहान
करतां येईल.

हिरा०— नकोवा, आई रागें भरेल; बाबा तर फार
फार रागावेल. आतां न्याचे जावयाचे वेळेस जर
तो मजवर रागावला तर मग मला फारच दुःख
होईल. मी काय करूं न्या मुदीला ?

शिवा०— कांहीं चिंता नाही; घे तूं ही मुदी, अगन्य
घेतलीच पाहिजे. जर तुमचा बाबा रागावला तर
शिकणाऊचे हातून रजा नमिळाली असतां तो पा-
गेंत येईलच, आला ह्मणजे तुमचे वरचा राग न्याचे
मनांतून मी काढून टाकीन.

हिरा०— (मुदी घेऊन ह्मणते.) रावसाहेब, मी आ-
तां घेतें, पण माझ्या बाबास जर तुझी रजा देव-
विल्ली नाही, तर मी ही मुदी बाबा बरोबरच तुमची

तुह्यांस परत पाठवून देईन, आणि जर रंजा मिळाली तर मग जेव्हां जेव्हां ही मुद्दी मी पाहीन तेव्हां तेव्हां तुमचे उपकार आंठवीन.

यमु०— चलगे चल आतां, तुझा तर ह्या मुद्दीवरच मारी जीव गुंतला आहे.

शिवा०— (यमुनेस ह्मणतो.) मुली! ही घे तूं एक मुद्दी. ही कांहीं फारश्या किमतीची नाही, तांब्याची मुद्दी, वर सोन्याचा मुलामा आहे, आणि खडा तर खोटाच आहे. तुला माझी आठवण राहावी ह्मणून मी देतो, तूं मनामध्ये कांहीं संशय न आणितां बेलाशक घे.

यमु०— (मुद्दीकडे पाहून ह्मणते.) मला परीक्षा आहे; कांहीं नाहीशी नाही; खडा खरा दिसतो. आणि मुद्दी तर सोन्याचीच. माझा बाबा तुह्यांप्रमाणेच सरदार आहे, पण त्याजवळ अशा मुद्या नाहीत. ह्मणून मला वाटते कीं, तुहीं कोणाजवळून लुटून आणल्या असतील. आमचा बाबा तर कधीं कोणास लुटीत नाही, ह्याकरितां मला ही तुमची मुद्दी नको.

शिवा०— मुली, ही लुटीची नव्हे, बरें. तुझ्या मनांत ही घ्यावयाची नाही ह्मणून असें ह्मणतेस, तर लडाईंमध्ये हिला मी कुठें संभाळूं ? ह्यासाठीं आतां चार दिवस ही तुजजवळ असूंदे, मी तिकडून

आलों हणजे मग मला दे. मग तर कांहीं चिंता
नाहीं ?

यमु०— तर मग मी घेतें. गणपतराव, चला, आतां
जाऊं.

गण०— मला कांहीं काम आहे सांपर्शा; तुझी जा,
मी आपला मागून येईन.

(इतक्यांत तान्हाजी बाहेर गेला होता तो माघा-
रा येऊन शिवाजीचे हातांत कागदाचा रुमाल देतो,
आणि तोंडाला पदर लावून कानाशीं लागतो.)

यमु०— काय तुमचे मनांत आपणाला आणखी एक
मुदी मिळावी, हणून घुटमळतां ?

हिरा०— (हळूच हणते.) हें काय भाऊराया ? असें
धनलोभ्यासारखें काय करतोस ? द्रव्याच्या आ-
शेनें तुझे मन गुंडाळतें, हणून आह्मांबरोबर याव-
याला मार्गें पुढें करितोस वाटतें ?

गण०— तुमच्याच मनांत द्रव्याची आशा आहे, हणून
नच असे उद्गार तोंडांतून निघतात; हें तर माझ्या
गांवीं देखील नाहीं. माझे कांहीं नाजूक काम आहे,
हणून मी मार्गें राहतों. तुझी न्याला सत्रा कल्पना
काढून बोलणार.

यमु०— नाजूक काम ? काय करूं. बाबाचे जाण्यामुळे
माझे चित्त स्वस्थ नाहीं, नाहींतर तुमचें नाजूक
काम पहावयाची मला फार हीस होती.

गण०— जर—जर—जर तूं माझी बर्हाण नसतोस, तर

तुला खूप बडवितों.

यमु०— बरें तर बाबा, आह्मी जातों हो. तुह्मी आपलें नाजूक काम करा काय तें. चलगे ताई.

प्रवेश ५

गणपतराव आणि शिवाजी.

गण०— माझे मनांत तुह्मांशीं कांहीं थोडेंसें बोलावें असें आलें आहे.

शिवा०— बरें आहे; काय तुझ्या मनांत आलें असेल तें बोल.

गण०— मघां तुह्मी हणालां कीं हाताखालीं शिकणाऊ आहे हणून, न्यास हाताखालीं शिकणाऊ हणजे काय ?

शिवा०— कोणीएक मोठा अंमलदार असतो, न्याजवळ काम शिकावयासाठीं जो दुसरा कोणी खुशीनें राहतो न्यास शिकणाऊ असें हणारें. त्याला कांहीं लढाईचे प्रसंगीं फारसा जिवाचा धोका नसतो, सरदारास बरीक सर्वांचे पुढें घोडा घालावा लागतो, आणि शिकणाऊ जमार्तीत मार्गें असतो.

गण०— असें आहे तर मग मीही हाताखालीं शिकणाऊ होईन.

शिवा०— तूं होशील खरा. परंतु शिकणाऊ जवळ पैका पुष्कळ असला पाहिजे, तुझ्या जवळ पुष्कळ

पैका अंसला तर सांग.

गण०— माझ्या जवळ पैका नाही, पण राजाजवळ तर पुष्कळ आहे. राजाला आपल्या शिपायांचा निवाह करावा लागतो की नाही ?

शिवा०— नाही नाही, तसें नव्हे; चाकरीच्या शिपाया सारखें शिकणाऊस केवळ लढावें लागत नाही, व्याची खुर्शा, हणून राजा कांहीं व्यास पैका देत नाही; ह्यासाठीं शिकणाऊस आपले पदरचा पैका खर्चावा लागतो.

गण०— असें काय ? तर मग हें फार वाईट. पण मला पोटाला अन्न तर पाहिजे बरें,— मीं बापाबद्दल चाकरी करण्या विषयीं जर राजापशीं विनंती केली तर कसें ?

शिवा०— मुला, हें काम फुकाचें नव्हे; तुझ्या तोंडावरचा जार अडून वाळला नाही. ह्याकामास नेहमींचा सराव पाहिजे आणि तादृश अधिकारही पाहिजे. तुला तर अडून हें कांहींच माहीत नाही.

गण०— मी लहान आहे हणून माझी आज्ञा कोणी न मानील तर नमानो, पण माझ्यानें तर इतरांची मानवेल कीं नाही ? ह्यासाठीं मला तुझी बरकंदाजच करा परते.

शिवा०— मुला, फौजेच्या कुचा बरोबर तुझ्यानें पार्यां चालवेल ? इतकें सामर्थ्य तुला कोठचें ?

गण०— अहो, चालवेल तंवर चालेन, नाही तर बु-

णग्यांत राहीन, किंवा वारुगोळ्याचे छकड्यावर बसेन, माझे काय ?

शिवा०— बरें, पण तुला जर बापाचे वांढचें घेतलें तर मग तुलाही जावें लागेल; मग तुझा बाप आणि तूं एके ठिकाणीं कोठून असणार ?

गण०— चिंता नाहीं; माझ्या योगानें बाबाचें राहणें ह्यातारणीं माझ्या आईवहिणींजवळ तर होईल, पुरे, येणेंकरून मला फार आनंद होईल. माझा बाबा जसा मोठा पराक्रमी आहे, तसा मीही लौकरच होईन. मला शिपाईगिरी करण्याची फार आवड आहे; ही पहा लढाईची बखर किती चांगली आहे, व शिपाईलोकांस किती आनंद देते ती ! ही मी तुलांस बक्षीस देतो.

शिवा०— (तान्हाजीकडे संकेतानें पाहतो, कांहीं एक कल्पना मनांत आणतो.) मुला, तुझी बखर मी घेतली, पण तुला मीही एक चांगली बखर देतो, ही घेऊन तूं आपले बापाकडे जा. (रुमालांतून एक लाखोटा काढून गणपतरावाचे हातीं देतो.)

गण०— (आनंदयुक्त होऊन हसणतो.) बरें, ही बखर मी वाचूं आतां ?

शिवा०— आतांच वाचूं नको. आह्मी येथून गेल्यावर मग वाच. (आपल्या हातानें गणपतराव साचे शिक्षांत लाखोटा घालतो.) ही बखर तूं गमावूं नको

बरें ! तुला मी शिपाई करून बरोबर लढाईस नेईन.

गण०— (शिवाजीस रामराम करून ह्मणतो.) रावसाहेब, येवढा मजवर उपकार करा की, मी तुमचे पार्शी उभा राहून लढाई करीन असें करा.

शिवा०— बरें बरें; आतां आही जातो (तान्हाजीस वेऊन आपण झाडाआड जातो.) पहा, कर्शाहीं सुलक्षणां मुलें ह्या जगदीशरावास ईश्वरानें दिलीं आहेत ! अशा मुलांस सोडून जाणें हें बापाला फार अवघड आहे, पण आतां हें पत्र गणपतरावानें न्यास दाखविलें ह्मणजे तो फार समाधान पावेल. बरें, पण हा मुलगा आतां काय करतो आहे तें पाहूंया बरें.

गण०— (खिशांतून कागद काढून पाहतो.) अहाहां ही बखर कशी ! हावर मोहर आहे ! असो, असो ह्मणून काय चिंता ! हांत काय आहे तें पाहावें बरें. (लाखोटा उलगडून पहातो.) हा तर हुंडोचा कागद दिसतो, रावसाहेबांनीं माझी थटा केली. (आंबराईतून निघून बाहेर जातो.)

प्रवेश ६.

जगदीशराव, गणपंतराव, हिराबाई,
आणि यमुना.

जग०— गणोबा, सरपागे आतां कोठें आहेत ?

गण०— तुमचे सरपागे काळे किंवा गोरे मला ठाऊक
नाहींत.

हिरा०— ज्यांनी मला मुदी दिली तेच सरपागे, असें
बाबा ह्मणतात; त्यांचून अशी देणगी कोण देणार
आहे ?

गण०— असें काय ? मीं तर, मीं कांहीं न्यास ओळ-
खले नाहीं; आतां काय करावें मी केवळ मूर्ख
होय.

जग०— तेच असतील, ही त्यांचीच मुदी, म्यां ओळ-
खिली; पहा मीं त्यांची भेट देखील घेतली नाहीं;
काय सांगावें, मला फार वाईट वाटते. असो, मी
उद्यां शिवाजीस भेटेन.

यमु०— बाबा, ते गेले इतक्यानें मला आतां बरें वा-
टते; आतां आम्ही पाहिजे तसें आजचा दिवस तु-
झ्याशीं बोलूं. ते आले असते तर मग कुठचें बो-
लणें आणि कुठचें चालणें ?

जग०— मुलांनो तुम्ही असा धीर कां सोडला ? थोड
क्याच दिवसांत सल्ला होईल अशी बोलवा आहे;
सल्ला होताच मी निघून घरीं येईन, मग तुम्हांस

वाळमित्र.

सोडून कोठें जाणार नाहीं.

दिस०— ते सरपागे जर तुझांस घरीं राहावयाची आज्ञा देतील तर त्यांनीं दिलेली मुदी हीच त्यांस मां नजर करीन.

यमु०— तर मंग भीही मोठ्या हर्षानें त्यांची मुदी त्यांस देईन.

गण०— बाबा, ही पहा त्यांनीं मला कशी बखर दिली आहे ती.

जग०— पाहूँ,— अरे पाहूँ ! ही तर राजाची मुद्रा आहे हा कागदावर. (कागद उलगडून पाहतो.) ही बखर कशाची हें तर मला घरीं राहण्याविषयींचें पत्र आहे; वाहवा ! फार बरें झालें, काय सांगूं तुझांस, मुलांनो !

मुलें०— बाबा सांगा काय झालें तें.

जग०— थांबा, मला पुतें वाचूं तर घाल, (मुलें भोंवतालीं पाळा घालितात.) ही अशी चांगली गोष्ट खरी कोठली व्हावयाला, हें आपलें सारें स्वप्न सारिखें दिसतें.

मुलें०— बाबा, आझी मनामध्ये हर्ष धरितों, आणि तुझी आमचा हिरमोड करितां.

जग०— (मुलांस आलिंगन देऊन ह्मणतो.) मुलांनो, माझें राहणें झालें, बरें !

मुलें०— झालें राहणें ! अहाहा ! फारच बरें झालें. वाहवा ! वाहवा ! काय देवानें मीज केली !

जग०— मला पागे बरोबर मोहिमेवर जाण्याची तर आज्ञा नाहीच, आणि चाक्ररी नकरितां घरीं राहावें असेंही नाही. पण कांहीं दुसरेच आहे.

मुलें०— तें काय बाबा ?

जग०— मी दुखणार्डित आहे ह्मणून राजास कोणी सुचविलें, नकळें. परंतु राजानें माझी रीत रवेस पाहून किल्याची देख रेख मात्र करावी अशी किल्लेदारीची सनद मला दिली आहे.

गण०— बाबा, तर आतां तुह्मी किल्लेदार झालां काय ?

यमु०— बाबा, आतां तुह्मी सर्वपेक्षां मोठे झालां ना ?

जग०— ज्या थोरांनीं मजवर येवढा उपकार केला, कीं जो सांगतां पुरे होत नाही, त्यांचेच द्वारां मला ही पदवी मिळाली असें वाटतें.

मुलें०— आतां आह्मी चोंहींकडे धांवून त्यांस पाहून घेऊन येतो.

प्रवेश ७

शिवाजी, जगदीशराव, गणपतराव,
हिरावाई, आणि यमुना.

(शिवाजी झाडांतून बाहेर निघतो. व जगदीशरावाकडे जातो)

जग०— (रामराम करून शिवाजीस भेटतो, आणि हातीं धरून गालीच्यावर बसवितो.) आपण परोपकाराकडे शरीर वेंचितां; आपला उपकार म्यां

जन्मपर्यंत आनली सेवा केली तरी फिटणार नाही.

हिरा०— आह्मी सर्व तुमची उपकारी झालो हें किती सांगावें? तुमच्या पत्रानें जो आह्मांस आनंद झाला तो तोंडानें सांगवत नाही. तुह्मां आतां नवा बावा आह्मांस दिला असें झालें.

शिवा०— मी काय, आपला राजाच असा रूपावत ! तुमचे नांवाचा एक कागद कचेरींत आला, तेव्हां माझे मनांत आलें कीं, हें विनंतीपत्र तुमचे कुटुंबाकडून आलें असेल. असा निश्चय करून, तुमची शरीर प्रकृति अशक्त, तुह्मांस चाकरीवर दूर पाठविणें हें नीट नव्हे, असें मनांत आणून राजा जवळ रजेची गोष्ट काढिली. आणखी माझे मनांत आलें कीं, रजेपेक्षां दुसरें कांहीं काम मिळवावें; तेव्हां विनंती करून किल्लेदारीची जागा तुह्मांसाठीं मागून घेतली; आणि तुह्मांस हें वर्तमान कळवावयाकरितां मी पुढें निघून आलों. आतां तुमची भेट झाली, फार आनंद झाला.

जग०— मला हें कांहींच माहीत नाही; पण आपण तिचे पत्रास रुकार दिला ही केवढी गोष्ट! हें केवळ सामान्य पुरुषाचें करणें नव्हे, आपण तसेच सोम्य आहां, केवढा मजवर उपकार केला हा !

हिरा०— मी तुमची मुद्दी घेतली, पण मला लाज वाटते, ही फार मोलाची आहे.

शिवा०— चांगली खरी, त्यांत तुझे बोटांत आहे ह्मणून तिची किंमत फारच वाढली; आणि आतां ही माझी आहे असें मला वाटत देखील नाही.

यमु०— तुझी मलाही असेंच उत्तर द्याल ह्मणून मी बोलत नाही.

गण०— रावसाहेब, बखर ह्मणून मला हा कामाचा कागद दिला, त्यास हा आपला माघारा घ्या.

शिवा०— मुला, जाणून पुसूनच हा कागद मीं तुला दिला. आतां तुझा बाप जर तुला मजजवळ देईल तर मी तुला शिलेदार करून घेऊन जाईन.

जग०— आमचें हित आपण कराल तें थोडेंच आहे, ईश्वरानें आत्मांवर रुपा करून आपलें येंणें इकडे घडविलें.

गण०— खरेंच मला शिलेदार करितां ? वाहवा ! तर बरें आहे.

शिवा०— होय गड्या.

गण०— मी आतां तुझां वरोबर फौजेंत येतो, लोकांस बावाचे नांवाचा विसर पडूं देणार नाही.

जग०— आपण जशी इतकी रुपा केली तशी आतां येवढी एक विनंती सेवकाची ऐकिली पाहिजे.

शिवा०— तुमचा अभिप्राय माझे लक्षांत आला. माझे ही मनांत अगोदरच आलें आहे कीं, आजचा दिवस तुमचे धर्थें राहून तुमची मेजवानी घ्यावी; परंतु तुमचे यमुनाबाईचे मनास येईल तेव्हां.

यमु०— आमंचा बाबा राहिला, आतां तुमची मर्जी
असेल तंवर तुम्ही आमचे येथे राहावें.

हिरा०— आतां आणीक दुसरे आवे घ्या.

यमु०— हे आवे मद्यां तुमचे येण्यानें फार कडू वाटत
होते, पण आतां फारच गोड लागतात.

बापू आणि गंगा.

रामराव ह्मणून कोणी एक गृहस्थ व त्याची बा-
यको पार्वतीबाई ह्या उभयतांनीं एक पोरका मुलगा
त्याच्या लहानपणापासून बाळगला होता; त्याचें नांव
बापू त्यांनीं त्याचें लालन पोषण असें केलें, कीं को-
णाचे मनांत हा बाळगलेला मुलगा असें वाटूं नये,
केवळ ह्यांचेच पोटाचा असें वाटावें. त्या उभयतां स्त्री-
पुरुषांस एक मुलगी मात्र होती, दुसरें अपत्य कांहीं
नव्हतें; त्या मुलीचें नांव गंगा, ती बापूच्या बरोबर रीची
होती; त्या उभयतां मुलांची परस्पर प्रीति इतर मुलां-
पेक्षां विशेष असे.

ज्येष्ठमासीं एकेदिवशीं सुप्रभातीं बापू आणि गंगा
आपली बैत्रीण भागीरथी हीस बरोबर घेऊन बागांत
खेळावया करितां गेलीं. गंगा व भागीरथी ह्या दोघी
मुलां आठ वर्षांचे आंत होण्या; त्या बागामध्यें फारवेळ
खेळून आमंद पावल्या. एकीमेकीचा हात धरून गाणें

गात गात झाडांखालून फिरताहेत, संव त्यां दोघीज-
णांची दृष्टि आंब्याचे झाडावर पाड होते न्यांकडे गेली;
त्या झाडावरचे पाड अगोदरच कोर्णा बहुत करून ने-
ले होते, कोठें दहापांच वर राहिले होते, ते असे पिव-
ळे धमधमीत होते कीं, पाहतांच तोंडास पाणी मृद्यवें,
आणि कोर्णा ह्मणेल कीं, पाहणारास तोडून न्यावया-
साठी बोलाविताहेत, अशा त्या पाडांकडे त्यांचें मन वे-
धलें. बापू पुढें धांवत जाऊन त्या झाडावर चढला,
आणि न्याचे हातास जितके पाड आले तितके तोडून
खाली दोघी मुली साडीचा पदर पसरून उभ्या होत्या
त्यांजकडे टाकिले.

तेव्हां अशी कांहीं मौज झाली कीं, त्यांतून अल-
गलेले चांगले चांगले पाड तेवढे भागीरथीचे ओर्यात
पडले, तेणेंकरून ती फार हर्षित झाली आणि तिची
कांहीं दृष्टि फिरली; परंतु बापूनें जर दाटून तसें केलें
असतें तर तिची दृष्टि फिरली हें नीटच होतें, कांकी
गांवांतील सर्व मुलांपेक्षां बापू फार सुंदर व गुणी होता,
पण तसें कांहीं झालें नाहीं. मग ते चांगले पाड भा-
गीरथी गंगास दाखवून ह्मणते, जाऊंदे तुझे पाड घाणे-
रडे, हे पहा माझे कसे चांगले आहेत ते ! तेवेळेस
गंगास फार वाईट वाटलें, आणि खिन्न होऊन तिनें
तोंड खाली घातलें; मग खेळणें संपे तोंपर्यंत गंगानें
मुखांतून एक चकार शब्द देखील काढला नाहीं.

मग घरांत बघले गेल्यावर भागीरथी गंगास विचारून आपल्या घरी गेली. घरांत जाण्याचे अगोदर बापूने गंगास विचारिले की, ताई, तू अशी रुष्ट कांगे दिसतेस? तुझा मजवर राग नसावा, भागीरथीस आंब्यांचा वाटा मिळाला ह्मणून तुझ्या मनांत वाईट वाटूनये, कांकी, तू पुरते जाणतेस की, मी तुजवर अधिक प्रीति करितों, आणि त्या प्रीतीचे प्रमाण दाखवावयासाठी मी झाडावरून चांगले चांगले पाड तुझ्याकडे टाकले; पण कसे झाले नकळे, सर्व चांगले पाड भागीरथीचे पदरांत पडले; त्याला माझा कांहीं उपाय आहे? बरे, ते पाड तिच्या पदरांतून निलाजच्यासारखे मला घेतां येतात? हे तूच सांग बरे कसे तें. परंतु त्यां कांहीं येवढ्याश्या गोष्टी-वरून नेणत्या पोरान्प्रमाणें रागें भरूनये, आणि मजविषयीं तुला कधीं राग यावयाचा नाही हे मला पक्कें ठाऊक आहे. तुजविषयीं मी किती जीव देतो त्याची खातरी एखादे वेळेस अवकाश सांपडेल तेव्हां करीन. मी झाडावर असतांना तुला राग आणावा असें माझे मनांत नव्हते. गंगा ह्मणाली काय मला राग आला? हे तुला कोणी सांगितले? भागीरथीचे पाड किती का बापडे चांगले असेतना, मला काय करावयाचे आहेत. आधाश्यासारखें माझे चित्त कांहीं खाण्यावर नाही, हे तू जाणतोसच; त्यामुळे मला राग आला असें नाही. पण तिनें आपले पाड दाखवून मला हिणावले, तें मला सांगले नाही. त्यासाठीं माझी समजा व्हावी असें जण

तुझ्या मनांत आहे तर तूं माझे पायां पडून क्षमा मागून घे, नाही तर मी तुशीं कब्डीच बोलणार नाहीं.

बापू ताठ्यानें बोलतो, पायां पडावें ! ही गोष्ट मी कदाकाळीं करणार नाहीं. मजकडून जर कांहीं अपराध झाला असता तर मग असो. परंतु अपराधावांचून पायां पडलें असतां अपराध कबूल केला असें होईल. पण तुला मी एक गोष्ट खर्चात सांगतो, मी कांहीं लबाड कृत्रिमी नव्हे. तुला रागें भरवावें हें माझ्या मनांत देखील नाहीं. ह्या उपर हें तुला खरें जर न भासलें तर मग तूं हा अन्याय करितेस. मग ती ह्मणाली, बरेंच किरे बोलतोस; तूं माझे ऐकत नाहीस, आणि अनादर करितोस; ह्याचें कारण मला स्पष्ट कळून येतें कीं, तुझी भागीरथीवरच फार प्रीति आहे, आणि ह्मणून तीही असें बोलली. ह्याप्रमाणें बोलून बापूकडे नपाहतां धिक्कारानें मान हालवून रागें घरांत गेली.

इतक्यांत भोजनाचें सिद्ध झालें तेव्हां उभयतां भावंडें एका पंगतीस बसून भोजन करूं लागलीं; पण जेवतेवेळेस एकमेकांकडे फारच क्रोध दृष्टीनें पाहत असत. पाण्याचा तांब्या बापूचे आंगें होता ह्मणून गंगा पाणी देखील जेवण होईपर्यंत प्याली नाही. ही तिची चर्या बापूनें ओळखून त्यानेंही तिजकडेस पाहिलें नाही. तत्रापि मधून मधून चोर दृष्टीनें गंगा बापूकडे व बापू गंगाकडे पहात असत. एक वेळ उभयतांची

एक दृष्ट झाली, तेव्हां गंगा तत्क्षणांच एकीकडे पाहू लागली, हे बापूने पाहतांच आपल्या मनांतून गंगा फारच उतरली असा भाव दाखविला. मग जेवण झाल्यावर आईने गंगास कांहीं विचारलें, तेव्हां गंगानें बापूचे रागामुळे आईशीं कांहीं धड उत्तर केलें नाहीं, ह्मणून आईस राग घेऊन तिनें गंगास बाहेर घालविलें. तेव्हां ती रडकुंडें तोंड करून रागाचे भिरीरीनें खोलींतून निघून बागाचा दरवाजा उघडा होता तिकडे गेली. मग उदास होऊन बागाचे बंगल्यांत एक लहान खोली होती तेथें जाऊन आणखी पुष्कळ रडली. मग तिचे मनांत आलें कीं, मीं व्यर्थ बापूशीं कज्जा केला. अशी ती फार पस्ताईं पडली, कांकीं ती कधींही रडूं लागली असतां बापू तिचे समाधान अगोदर करीत असत.

जेवावयाचे खोलींत बापू होता, तो गंगा आईस राग आणून बाहेर गेली हे पाहून मनांत फार खंत करूं लागला. आईनें व बापानें त्यास उत्तम आंबे दिले होते ते बाहिणीस द्यावयाचा मनसोबा करून ते आंबे त्रिधांत लपवावयाचा यत्न करूं लागला; त्याचे मनांत कीं, एकदा कसेंही करून कोणत्या तरी निमित्तानें बागांत जाऊन तिला आंबे द्यावे, पण तो मनसोबा आईबापांस कळूनये ह्मणून कांहीं युक्ति योजूं लागला. त्यानें ते आंबे घेऊन उगीच धुतले, खालीं ठेवले, पुन्हां हातांत घेतले, असें दहापांच वेळ केलें. तेथें ज-

वळच मंगी व चिमणी हणून मांजरीचीं दोंन पिलीं ए-
कमेकांशीं खेळत होतीं. बापूचे मनांत कीं, आईबापां-
नीं ह्या पिलांकडे पाहिलें हणजे आपण आंबे विशांत
लपवावे. मग हणतो अगे आई, अहो रावजी, तीं पहा
मांजरीचीं पोरें कशीं मौजेनें खेळताहेत ! तुझांस हसतां
हसतां पुरे होईल, तुझी अंमळ मार्गे तर फिरत पहा.
मग बापानें अंमळ मांजरांकडे तोंड करून, अं: न्याला
काय पहावयाचें आहे असें हणून लागलेंच पुन्हां इ-
कडे तोंड फिरविलें. इतक्यांत बापू विशांत आंबे ठेव-
णार होता तो मातक्यान हातांत घेऊन खालीं वर पा-
हूं लागला. पार्वतीबाईनें तें बापूचें कसब पाहून म-
नांत समजली आणि आपल्या भत्यांस दुसरेकडे पाह-
ण्याची खूण केली, तेव्हां तो मार्गे तोंड फिरवून मांज-
रांकडे पाहिलेंसें करून कांहीं हांसला. बापूचे मनांत
कीं, ही माझी युक्ति कोणास समजली नाहीं. आतां
आपण बाहेर जाण्याचा यत्न करावा, असें मनांत आ-
णून लटकेंच आंबे चोखून टाकल्या सारखें केलें, आ-
णि एक आंबा आंगरख्याचे घोळांत व दुसरा अंमळ-
खांत लपविला, इतक्यांत तीं दोघें स्त्रीपुरुषें कांहीं ए-
कमेकांशीं बोलूं लागलीं, तंव बापूचे मनांत आलें कीं,
बाहेर जाण्याला आतां ही सवड बरी आहे, मग
मांजरांचे मार्गे धांवून कांहीं दांडगाई व गलबा क-
रूं लागला, तेव्हां आईनें हटलें, कारे, आमचे बोल-
ण्यांत गलबा मांडला आहेस, जा घेधून बाहेर. तेव्हां

असें व्हावें हें बापूचे मनांत अगोदरच होतें, मग कांहीं हिरमुसल्या सारखें करून मांजरांचे मार्गें धरावयासाठीं झणून धांवला. धांवतां धांवतां चपळाईनें एक आंबा मित्रांत व दुसरा पागोळ्यांत लपविला, तीं मांजरीचीं पोरेंही बागाकडेसच पळालीं. हाही धूम ठोकून त्यांचे मार्गें जाऊं लागला.

आई ह्मणाली, बापू, तूं कुठेरे जातोस? तेव्हां तो उमा राहून उत्तर देतो, मी बागांत फिरावयास जातो; मग ती ह्मणाली, कांहीं काम नाही तिकडे जाण्याचें; अर्धा अक्षरें तिच्या तोंडांतून निघतांच बापूनें किलवाणी तोंड करून ह्मटलें, आई, मी तुझ्या पायां पडतो, मला अंमळ बागांत जाऊंदे; मी कांहीं दांडगाई करणार नाही; मग आई बोलली, वरें तर जा.

मग बापूचा आनंद किती ह्मणून सांगावा! लागलांच धांव मारली, तंव पाय आडखळून पडला, पण देवयोगानें आंब्यांस किंवा हातपायांस कांहीं धक्का लागला नाही, ह्मणून मग तत्क्षणांच उठून बागांत गेला, आणि सर्व ठिकाणें सोधलीं, मग बंगल्यांत गेला तो तेथें गंगा त्याचे दृष्टीस पडली. मग पहातो तो अति खिन्न होऊन डोळ्यांतून अश्रुपात ढाळिती आहे. तिनें बापूस दुखविलें व आईही रागें भरली ह्मणून तिची वृत्ति केवळ उदास झाली होती.

बापू तिला नमून बोलला, माझे आई, आतां तुझी माझी गद्दी आसावी! तूं मजवर रागें बरूं नको;

माझे मनांत तुला राग आणावा असें जर असतें, तर मी क्षमा मागितली असती; परंतु जर तूं क्षमा मजपाशी मागशील तर मी तुजपाशी मागेन. आतां तुझी माझी पहिल्यासारखी मैत्री होऊं दे; हे घे इरसाल आंबे मी तुजसाठीं आणले आहेत; तूं एथें होतीस हणून मला हे गोड लागले नाहींत. असें ऐकतांच गंगा न्याचे खांद्यावर डोकें ठेवून रडत रडत हणाली, तूं मजवर लहानपणापासून माया करितोस, हें मला पुरतें आठवतें. मातक्यान रफुंदून रफुंदून हणते, माझे सख्या, बापू राया, मी कांहीं आंब्यांकरितां रागें भरलें नाहीं; तूं असें मनांत आणूं नको, पण न्या द्याड भागीस्थीनें मजशीं चढून गोष्ट सांगितली, हणून मला राग आला. पण तो राग आतां माझा गेला; हा माझा अन्याय तूं मनावर घेऊं नको. असें बोलतांबोलतां बापूचे खांद्यावरचें असूं आपल्या साडीचे पदरानें पुसून हणाली, तुला कधीं बधीं चिडवावें असें मला आवडतें खरें, पण आतां हे तुझे आंबे तूंच खा, मी खाणार नाहीं.

बापू हणाला, बरें बाई, तुझ्या मनास येईल तितकें तूं मला चिडीव, पण मी दुसऱ्या कोणाला चिडवूं देणार नाहीं. पण तूं आंबे कां घेत नाहींस ? तुजवांचून माझ्यानें हे आंबे कसे खाववतील ? हें मी पहिल्यानें तुला सांगितलें, आणि आतां ही सांगतो, मी कधीं लबाड बोलावयाचा नाहीं; माझी प्रकृति तुला माहीत आहेच. गंगानें उत्तर केलें कीं, हे आंबे मला नकोत;

हानीच इतका राग आणला; असें हणून तिनें ते आंबे तिरस्कारानें रस्त्यावर फेंकून दिले, आणि हणाली, बापूराया आपण गडी झालों, पण मी आतां आईकडे करी जाऊं ! आईकडे जाणें घडतें तर मौज असती. मग बापू हणाला, थांब, हा मी आईकडे जाऊन तिची रजा घेऊन येतो. असें बोलून धांवत जातां जातां हणतो, तूं तिजवर रागें भरलीस ह्याचें कारण मीच, कांकी मी प्रथम तुला रागें भरविलें होतें, हें मी आईला सांगतो. इतका शब्द बोलतां बोलतां लांब गेला.

मग ती आईजवळ जातांच आईनें त्या मुलांचा मनोरथ तत्क्षणीं सिद्धीस जाऊं दिला. अशा त्या दोन मित्रांचें मित्रत्व पाहून कोणी सुशील सद्गुणावर दृष्टि देऊन दुसऱ्याचा दुर्गुण मनांत आणणार नाहीं.

करनकरी स्वभावाचें वर्णन.

जनावार्डे आणि तिची कन्या मनी

मनी— नाहीं आई, परकरापेक्षां कांचोळीच अगोदर शिवावी असें मला वाटतें.

जना०— अगे, अगोदर एवढा परकराचा चीण शीव; मग पाहिजे तर कांचोळी शिवावयास लाग. तुझ्या चुलत बहिणीला परकरच आवडतो, ह्यासाठीं आधीं तिथळा ती तयार कर, मग दुसरें काम हातीं घे.

मनी— तें नाहीं मी करावयाची; भगोदर कांचोळीच शिवीन, ती तिला आवडते.

जना०— अगे, कांचोळी अझून बेतली देखील नाहीं; शिवतेस काय परकराचा चीण राहिला आहे, तेवढा शीव, हणजे काम झालें. तुझे चुलत बहिणीचा आज वाढवीस आहे, ह्या करितां तिला तूं परकर शिवूनदे; कांचोळी मी आपल्या जवळची देतें. तिला कांहीं द्यावयास नेल्यावांचून त्वां तिजकडे जाऊं नये, असें मी हणतें.

मनी— आई, तूं हणतेस तें खरेंच आहे; पण मला वाटतें कीं कांचोळी इतक्यांत बोलतां बोलतां तयार होईल.

जना०— मुली, ह्या कामाचा विचार भगोदर कर, तुला ठावकें आहे कीं तुझी भावशी व भावजय मागला प्रहर दिवस राहतां तिकडे जाणार आहेत; तुझा जर परकर झाला नाहीं तर तुला कांहीं त्या आपल्या बरोबर नेणार नाहींत.

मनी— त्या कांहीं प्रहर दिवस राहतां जाणार नाहींत, चार घटका दिवस राहतां जाताल.

जना०— काय पोर हुजतखोर पहा! अगे मी इतका जीव तोडून तुला सांगतें तरी तूं आपलें सोडीत नाहींस; हा तुझा वाईट स्वभाव कधीं जाईल आणि कधीं शुद्धीवर येतील, बाई!

मनी— पण, त्या केव्हां जाणार हें मला जर खचित

ठाऊक असलें तर मग ?

जना०— बरें, बरें, पाहीन आतां; हातच्या कांकणास आरसा कशाला ? आरशाची गोष्ट राहूंदे. पण माझी एवढी गोष्ट ऐक; तिसरे प्रहरां त्यां बरोबर जावयाला सिद्ध ऐस, लणजे झालें.

मनी— असें काय ? तर पहा, मी कांचोळी शिवून तिसरे प्रहरांच तयार होऊन वसेन; पण एथें मला कांहीं सुचत नाहीं; मी आपली बागाच्या बंगल्यांना जाऊन शिवांत वसतें; तेथें मला पावघटका कर्माच लागेल.

जना०— कशावरून ?

मनी— तिकडे मी आपली एकटी, दुसऱ्याची गडबड नाहीं, आणि उजेडही पुष्कळ आहे.

जना०— तूं तिकडे जाण्या येण्याखालीच वेळ गमावशील; शाळू दिवस आतां भरकन निघून जाईल.

मनी— जाईनाकां भेला गेला तर; पहा मी इतक्यांत कशी शिवून तयार करतें ती एथल्यापेक्षां तेथें माझे काम दहा वांटे अधिक लौकर होईल.

जना०— मी तुला सांगून ठेवितें, हें कांहीं शेवटास जाणार नाहीं. आणि तुझेंही जाणें होणार नाहीं; मग हाका मारशील. माझे सांगणें तूं ऐकत नाहींस पण ह्याचें फळ तुला भोगावें लागेल ही खूण गांठ बांधून ठेव.

मनी— कांहीं का होईना, मी आपली भोगीन. ही प-

हा मी आतां धांवत धांवत बागांत जाते.

मनी बागाकडे धांवत धांवत गेली. बागांत पोंहचल्यावर श्वासोश्वास टाकतां टाकतां स्वस्थ होण्यास तिला एक घटकाभर उगीच बसावें लागलें, नंतर हातांत सुई घेऊन शिवूं लगली, तों धांवल्यामुळें जो तिच्या हातां पायांस कंप झाला होता त्याचे योगानें तिला टांका देखील मारवेना; शेवटीं आणखी घटकाभर बसून जेव्हां स्वस्थ झाली तेव्हां मग शिवूं लागली. शिवतां शिवतां तें काम अधिकच वाढत चाललें असें तिला दिसूं लागलें, इतक्यांत तिची आई तेथें आली.

जना०— एथें फार चांगलें शिवणें होत असेल, झाली का कांचोळी तयार ?

मनी०— नाहीं, अझून झाली नाहीं. पण दिवस चारच घटका राहिला असें नाहीं, अझून पुष्कळ आहे.

जना०— तुझें खरेंच आहे पण, तिसरे प्रहरचा चवघडा वाजून गेला.

मनी— अझून कांहीं चवघडा वाजला नाहीं, माझे कान तिकडेसच आहेत.

जना०— तर मला कसा ऐकूं आला कोण जाणे; तुझ्या भावशीनेंही ऐकिला असावा; ती नवें लुगडें नेसून जावयास निघाली आहे, हें तूं आतां पाहशील.

मनी— आई, तूं मला उगीच भिववितीस; इतक्यांत कोठली जावयाला ती.

जना०— तुला सारेंच खोटें वाटतें. पहा ती आंगावर
 दागाने धालून. शालजोडी पांघरते आहे; ह्या पहा
 तुझ्या बहिणी आल्या व भाऊ आले.

मनी— अहाग आई, आतां कसें करूं, असें पण कसें
 झालें ?

भाऊ— (आंत येऊन झणतो.) मनुवाई, मनुवाई च-
 लचल लवकर, मावशी तुजसाठीं खोळंबली आहे.

मनी— बाबा, अंमळसा दम खा एक क्षणभर.

भाऊ— अगे तिसरे प्रहरचा चवघडा तर वाजून गेला;
 मावशीनें जेवते वेळेस सांगितलें नाहीं कीं चवघडा
 वाजतांच जावयाचें झणून ? चार घटिका दिवस
 राहतां तिला माघारें आलें पाहिजे, कारण कीं
 रामराव भाऊची बायको भेटीला येणार आहे.

जना०— कां, पाहिलें, मने ! मी तुला मघापासून हेंच
 सांगतेंना !

मनी— तर मग आतां कसें करूं आई ! (मनीच्या
 तिघी बहिणी आंत येऊन मोठ्यानें हाका मारि-
 तात.) चलचल, लवकर ये.

मनी— होहो, पण इतकी उतावळी कां मांडली आहे !

भाऊ— काय मने, कांचोळी अझून तयार नाहीं ! ही
 पहा, मीं आपले चुलत बहिणीला कशी कुंची घे-
 तली आहे ती.

पहिलीबहिणी— मीं, पहा, तिला जरीकांठी फडकी
 धादयाला घेतली आहे.

दुसरीबहिण— मी तिला खेळावया करितां सुरती बाहुल्यांचा जोड घेतला आहे. (भावशी भांत येते.)

मावशी— मने, ठाऊक नाहीं तुला मी केव्हां जाणार ती ? मी कधीं कोणाचा खोळंबा करित नाहीं, आणि कोणासाठीं खोळंबणारही नाहीं; तुला लवकर यावयाचें असलें तर ये, नाहीं तर बैस घरीं.

मनी०— मावशी, अंमळ थांब, आतां थोडें राहिलें आहे माझे शिवणें.

मावशी०— (सर्व मुलांस बाहेर चला ह्मणते.) बरें तर मने, आह्मी जातो आतां, तूं बैस शिवीत; तुला काम आहे ह्मणून आह्मी तेथें सांगूं. (सर्व बाहेर निघून जातात.)

मनी०— (रडकुंडें तोंड करून ह्मणते.) आतां काय करूं ? फार दिवस माझे मनांत होतें कीं, मी आपले बहिणीस सर्वापेक्षां चांगली देणगी देईन, तें आज सारें व्यर्थ गेलें; मी अवघ्यांमध्ये मोठी असून घरी राहिलें, तर मला आतां काय ह्मणतील ?

जना०— मला तुझी दया येते खरी, पण तूं माझे कुठें ऐकतेस ? तूं अगोदर परकराचा चीण शिवून मग कांचोळीचे नादीं लागतीस, तर इतकें कशाला हातें. मावशी चार घटका दिवस राहतां जाणार हें जर मनांत न आणतीस, आणि इकडे येण्यांत दोन घटका व्यर्थ न घालवितीस, तर आतां तुला तोंड

मिन्न करावें लागतेना; असो, आतां झालें तें बरेंच झालें; गेल्या गोष्टीचा खेद करुन काय फळ?

मनी— पण, माझा काका व काकी मला काय ह्मणतील ? त्यांचे मनांत येईल कीं, तिनें कांहीं वाईट काम केले असेल, ह्मणून आईनें पाठविली नाहीं; आणि ह्मणतील, तिला आमचे घरचे कार्याचें सुख नाहीं, व बहिणीचे कोड कौतुकाची हौस नाहीं.

जना०— त्यांचे मनांत असें येईल हें तुला वाटलें नापर ?

मनी— आई, आतां आणखी तूं मला शब्दांच्या फांसप्या मारूं नको.

जना०— मने, मी कांहीं तुला लावून बोलत नाहीं; तूं गेली नाहींस ह्मणून मला देखील वाईट वाटतें; पण काय करूं ? असो, तुझे समाधान व्हावयाजोगी मला कांहीं युक्ति सुचली आहे.

मनी— तर बरें आहे आई, मी ही इतक्यांत कांचोळी शिवून तयार करितें, तूंनि मी तशी मागून जाऊं; माझी कांचोळी पाहून काका काकी फार आनंद पावतील, आणि ह्मणतील कीं, ही ह्याच कामांत होती ह्मणून हिला इतका उर्शार लागला; तर आई, तूं वासनांतून नवें लुगडें काढतीस तंव मी इतक्यांत कांचोळी तयार करितें.

जना०— मी नाहीं जावयाची; निलाजन्त्या सारखें मागून जाणें फार वाईट आहे. हा तुझा करनकरी

स्वभाव तुझ्या मावशीला आवडला नाहीं, हणून ती तुला टाकून गेली; पण आतां माझें ऐक; तिकडे जाण्यांत जें तुला सुख मिळावयाचें तें इकडे राहिल्यानेंच अक्षर्या मिळेल, अशी कांहीं युक्ति सांगतें.

मनी०— ती कोणती, आई ?

जना०— अगे, युक्ति हीच कीं, आजपासून तूं हा वाईट स्वभाव टाकून दे, आपल्याच हेंक्यानें वागत जाऊं नको; आई बापांचें कांहीं ऐकत जा, कांकी त्यांना तुजपेक्षां अधिक समजतें; हांत तुझे कल्याण आहे, आणि त्यांच्या सांगीप्रमाणें वागावयास कांहीं फारसें अवघड नाहीं; तूं शहाणी आहेस हणून तुला सांगतें.

मनी०— बरें आई, मी आजपासून तुझ्याच शिकवणीप्रमाणें वर्तेन.

जना०— फार चांगलें आहे; सोमवारापावेतो हा तुझा करनकरी स्वभाव सुटला, हणजे तुला मी आपले बरोबर तुझे काकीकडे नेईन; परकर व कांचोळी तुजकडून तुझ्या बहिणीस नेसवीन; तेव्हां मग त्यांस वाटेल कीं, परकर कांचोळी तयार नव्हती हणून पोर आली नाहीं.

मनी०— (गार्हिवरून हणते.) आहा, आई, तुझे शिकवणीची गोष्ट मी कधीं विसरणार नाहीं.

जना०— शाबास मने! माझें सांगणें तुझ्या मनांत ठसलें एवढ्यानें मलाही फारच आनंद वास्तो; तूं

अशी उत्तम गुणाने वागशील तर तुझी जिकडे तिकडे
वाहवा वाहवा होईल..

दोन कुतरे.

मोगऱ्या आणि गुल्या.

रामजी पाटील ह्याने दोन वणजारी कुतरे बाळ-
गळे होते; एकाचे नांव मोगऱ्या व एकाचे नांव गुल्या.
हे (उभयतां) दोन्ही कुतरे एकदाच उपजले होते.
पाटील नित्य एका परळान्त भाकरी घालून दोघांस
बांधावरच खावयास घालीत असे, व दोघांवर सारखीच
प्रीति करीत असे; परंतु थोडक्याच दिवसांनी उभयतां
कुतऱ्यांचे आचरण वेगवेगळाले दिसण्यांत येऊं ला-
गले. मोगऱ्या फार चांगल्या गुणांचा कुतरा निपजला
आणि गुल्या फारच द्वाड निवाला.

मोगऱ्याचा लाड कोणी केला असता त्याने ह-
र्षाने उड्या माराव्या, व कोणी गुल्याचा लाड करूं
लागले असता त्याचे दुःख नमानितां त्याने आनंदमय
असावे; आणि न्या गुल्याचा लाड धनी करीत असतां
त्यासभ्यां जर कोणी मोगऱ्याचा लाड करूं लागले तर
न्या द्वाडाने ते न सोसतां त्याचे आंगावर गुरकावे.
कोणी शेजारी गृहस्थ आपला कुतरा बरोबर घेऊन
रामजी पाटीलाचे गुरवाऱ्यांत आला असतां मोगऱ्याने

त्या कुतऱ्याचे आंगावर नजातां न्याळा मिळवून धेऊ-
न न्याशीं अंगण्यांत खेळावें; ह्यामुळे घरकी कुतऱ्यास
मोगऱ्याजवळ जावयास फार आनंद वाटे. गुल्यानें प-
रकी कुतरें पाहिलें ह्मणजे अगोदर त्यांचे आंगावर भुं-
कावें, कदाचित् तें जवळ येऊं लागलें, तर गुरगुरावें,
आणि एकदाच ख्यांव करून त्यांचे आंगावर धांवून
जावें; शेवटीं न्याचे हातापायांला जाऊन डसावें. धऱ्या-
नें एखादा चांगला कुतरा पाहून न्याचे आंगावरून हा-
त फिरविला असतां ह्या दुष्टाचें जसें घरच बुडालें असें
न्याला वाटून त्यानें अतिशय रडावें.

गुल्याचे द्वाडस्वभावामुळे रामजी पाटील नेहमी
त्याचा कंटाळा करी, परंतु त्यामुळे मोगऱ्यावर फारच
त्याची प्रीति जडत चालली.

एके दिवशीं रामजी पाटील जेवावयाला बसला अ-
सतां न्याचे मनांत आलें कीं, ह्या दोन्ही कुतऱ्यांची
परीक्षा पहावी, ह्मणून आपण जातीनें अगोदर गुल्यास
जवळ बोलावून न्याचे आंगावरून हात फिरवून, येवे-
टा, असे ह्मणून न्यास खावयाला दिलें. न्यासमर्या
मोगऱ्या दूर होता; न्याचें पायांखालीं दोन कुतरीं हो-
तीं, पण न्याचे मनांत धऱ्यास कटकट होऊंनये ह्मणून
तसाच दूर बसला होता. पाटलानें प्रथम गव्हांचे पो-
ळीस तूप लावून ती गुल्याचे पुढें टाकिली, तेवेळेस
मोगऱ्याचे मनांत आलें कीं, जेव्हां माझी पाळी येईल
तेव्हां मलाही मिळेल, अशा समजुतीनें न्या पोळीकडे

नपाहता उगीच बसला होता; नंतर पाटलानें त्यास बोलावून त्याचे पुढें नागलीची भाकर आठ चार दिवसांची शिळी वाळलेली होती ती टाकली. तेव्हां सद्गुणी कुतरा मनांत कांहींच खेद न आणितां संतोषानें त्याभाकराचा स्वीकार करून खाऊं लागला; तेव्हां त्या द्वाड मत्सरी गुल्यानें पाहिलें कीं, आपल्यापेक्षां मोगऱ्याची भाकर वाईट आहे, पण आपल्या द्वाड स्वभावावर जाऊन, तो आपली सुंदर पोळी टाकून मोठ्यानें गुरगुरून त्या मोगऱ्याची भाकर घ्यावयास द्यावला; तेसमयीं मोगऱ्यानें त्याशीं कांहीं खटला नकारितां मुकाब्द्यानें त्यास ती आपली भाकर दिली.

मोगऱ्या गुल्यापेक्षां बळहीन होता असें नाहीं, त्यापेक्षां पराक्रमी होता; कांतर दोन तीन दिवसांचे अगोदर एके दिवशीं गुल्यानें बाहेरच्या कुतऱ्यांशीं भारी कलागत केली होती तेव्हां गुल्यास फाडून टाकावें अशा बेतानें त्या कुतऱ्यांनीं त्याला भुईंवर पाडून त्याची अवस्था फारच कठीण केली; तेसमयीं मोगऱ्यानें मनांत द्वेष न ठेवितां सर्व कुतऱ्यांचा पराभव करून त्यांस पिटाळून लाविलें; मग त्या द्वाडास पाटलानें उचलून घरांत आणिलें, असें झालें होतें; त्यावद्दल पाटलाची खातरी झाली कीं, केवळ भिऊन मोगऱ्यानें आपली भाकर दिली असें नाहीं, ममतेनें दिली.

मग पाटलानें गुल्या पुढची पोळी उचलून मोग-

न्यापुढें टाकली, आणि हणाला, तुझे भावानें तुजपुढ-
ची भाकर घेतली, आतां तूं त्याची ही खा; हें तुला
योग्य आहे. असे गोडशब्द ऐकून मोगन्यानें आनं-
दाची मुद्रा दाखविली; तें पाहून गुल्या त्याचे अंगावर
गुरगुरू लागला. अशी त्याची दुष्ट वंर्तणूक पाहून
पाटील बोलला, पहा, हा काय द्वेषी कुतरा द्या आहे
तो ! रे मोगन्या, हा इतका तुझा हेवा करतो तथापि
तूं कांहीं मनास आणीत नाहीस, असा सद्गुणी तूं आ-
हेस, त्यापक्षां आजपासून तूं माझे खासगीचा कुतरा
होशील, आणि हा मळा मी तुझे स्वाधीन करून तुला
मोकळें सोडीन. तुझे भावाचे स्वाधीन चौकांतील भो-
वरकडी मात्र केली आहे; असें बोलून एक लोखं-
डाची सांखळी आणून गुल्यास कडीशी बांधून टाकिलें,
आणि मोगन्यास मोकळें ठेविलें.

अशी मोगन्याची जर अवस्था झाली असती, तर
गुल्याला फारच हर्ष झाला असता; पण मोगन्या वसा
नव्हता, भावासाठीं त्याचें अंतःकरण फार द्रवूं लागलें;
तो वारंवार जाऊन त्याचा समाचार घेई.

धन्यापासून जें काय मोगन्यास मिळें तें त्यानें
गुल्याकडे न्यावें, आणि त्याचा संतोष व्हावा हणून
शेपूट हालवून मोठ्या हर्षानें उड्या माराव्या, आणि
तें भक्ष्य त्यापुढें ठेवावें; रात्रीस त्याजपार्शीं येऊन त्या-
चें दुःख उणें व्हावें हणून त्याला चाटावें, व त्याचे
आखडलेले हातपाय मोकळे व्हावयाकरितां तितक्या-

च जाग्यांत न्याजकडून उड्या मारवाव्या.

तथापि गुल्याचा तो दुर्गुण गेला नाही; मोगच्याचा सुत्कार त्या द्वाडानें कधींच केला नाही; मोगच्या जवळ आला असता भोकल्यावांचून बापट्टा कधी उगा राहिलाच नाही; असें होतां होतां कांहींका दिवसांनीं मृत्घूनें त्याचें गाऱ्हाणें ऐकून त्यास नेलें.

हे मुलांनो, ही गोष्ट वाचून ध्यानांत आणा कीं, दुष्ट चालीनें चालणें व दुसन्याचा हेवा करणें ह्याचा परिणाम चांगला होत नाही; हेव्यानें व पापाचरणानें आयुष्याचा नाश मात्र होतो; अशा आचरणांत लाभाची जात देखील नाही, केवळ शरिरास दुःख दाटणी मात्र आहे; ह्यासाठीं द्वैत भावाकडे लक्ष्य न ठेवितां सर्वत्र समान दृष्टीनें आचरण करावें ह्यांत कल्याण.

दाष्ट मुलगी.

काय, तूं माझे ऐकत नाहीस ? वरें, आतां ऐकतोस कीं नाही ? जर ऐकत नाहीस तर मी कधीं तुझें तोंड पाहणार नाही; ह्याप्रमाणें उमा नामें एक दाष्ट मुलगी होती ती आपले भावास वारंवार बोलून गांजीत असे, आणि सर्वकाळ आपलें वर्षस्व त्याजवर ठेवीत असे.

तिचे मनांत भाजा भाऊ जें काय करतो तें नीट करीत नाही; वारंवार चुकतो; तो मजप्रमाणें करीत नाही; मी यथा योग्य चालीनें चालते; सर्व लोकांनीं दे-

खील माझे शाहणपणाचा किता घ्यावा

भावानें कांहीं एक खेळ खेळावयाचें नांव घेतलें ह्मणजे तिनें त्या खेळाची अगदी हेंदाळणी करून टाकावी; मग दुसरे दिवशीं तोच खेळ खेळावयास पुन्हां भावाला बोलवावें; असा तिचा हेंकड स्वभाव भावाला मानणें प्राप्त झालें. एखादे वेळेस त्यानें तिचें ह्मणणें नपेकिलें तर तिनें बोलबोलून त्याला पुरेपुरेसें करावें. कदाचित् भावानें त्रासून, तुझे बोलणें रीतीचें नाहीं, असें झटलें असतां लागलेंच तिनें इंगळा सारखें लाल होऊन आदळ आपटीवर यावें; मग त्याला एखादे कोंपऱ्यांत जाऊन उगीच बसावें लागे.

हा तिचा स्वभाव घालविण्याकरितां आईबापांनीं तिला फार छडिलें, तथापि गेला नाहीं; न्यांत बापापेक्षां आईनें फारच यत्न केला; ती वारंवार तिला बोध करी, अगे, तूं मुलीची जात, तुझ्या आंगीं जर असा दाष्टपणा व उद्दामपणा राहिल तर तुला कोणी पायपोसा जवळ देखील उभें राहूं देणार नाहीं. नम्रपणानें सर्वांशीं राहून मृदुभाषण बोलत जावें, सर्वांपेक्षां आपण शाहणी, असें मानून उगीच आपले जागीं आदरता आणतीस, हें फार वाईट; ह्यांत कांहीं चांगुलपणा नाहीं; अशी शिकवणीची गोष्ट आई सांगे, पण ती तिच्या मनांत कधींच ठसली नाहीं. तिचा भाऊतर अशी तिची जाचणूक नित्य सोसतां सोसतां त्रासला; शेवटीं तिजवरची प्रीति पहिल्यापेक्षां त्याची कमी होऊं ला-

गली, तथापि तिचे कांहीं दाष्टपणा गेला नाही, दिवसें दिवस अधिकच झाला.

एके दिवशीं उमाचे आईनें एके गृहस्थास जेवावयाचें आमंत्रण करून घरीं बोलाविलें; तो गृहस्थ मोठ्या क्रोटीतला संभावित, परंतु मोठा कडकडीत व स्पष्ट बोलणारा होता, आणि उमाचे आईच्या मनांतलि जो अर्थ व्यासारखें बोलून उमाचा कान टोंची असा होता; त्यानें ते दिवशीं उमाची ती चाल पाहिली. ती भावार्शी व आईबापांशीं फारच गर्वानें व दांडगेपणानें वागते असें पाहून तो परका पुरुष, त्या वेळेस तिची कांहीं मर्यादा ठेवावी ह्मणून, अंमळ उगाच बसला, कांहीं बोलला नाही; पण त्याचें त्याला सहन होईना; मग थोडक्या वेळानंतर तो तिचे आईस ह्मणूं लागला, तुमचे मुली सारखी जर मला मूल असती, तर पार चांगले होतें. कांहीं एक उपाय करून म्यां तिला मोठीशी पदवी दिली असती.

मग ती ह्मणाली, तें कसें काय ! तेव्हां तो बोलूं लागला कीं, मला शिपायांची कवाईत पाहण्याचा फार छंद आहे; जेव्हां जेव्हां मला अवेकाश सांपडतो तेव्हां तेव्हां मी कवाईत पहावयास जात असतो; हा मी धातां तिकडून लश्करातूनच आलों, तेथें मी कितीएक शिपाईं असे पाहिले कीं, ज्याला मिशा भल्या मोठमोठ्या व जे उंच धिप्पाड, ज्यांचें स्वरूप उग्र, ज्यांच्या स्वभाव अतिक्रूर, व ज्यांचा दंडपणा तर फारच

होता; हणून आतां मला असें वाटतें कीं, जर तुमच्या उमा सारखी मुलगी मला असती तर लागलेंच तिच्या तोंडावर मिशा चिकटवून, विजार घालून, हातांत ढाल तरवार देऊन, त्या शिपायांचा सुभेदार तिला केले असतें; मग ती फारच शोभती; आणि तिच्या मनास येईल तितका उद्धटपणा मिरवावयास तिला आज्ञा दिली असती.

असें त्या गृहस्थाचें बोलणें ऐकतांच उमा मनांत फारच खजील झाली; तिचें तोंड अगदीं उतरलें; शेवटीं रडूं देखील लागली, आणि तिच्या मनांत पक्कें विबलें कीं, हा माझा स्वभाव फारच वाईट आहे, हाचा परिणाम ठीक नाही, आतां चांगला स्वभाव धरावा. असा बुद्धीचा निश्चय करून त्या दिवसापासून ती मुलगी आईबापांचे शिकवणीप्रमाणें सुस्वभावानें वागूं लागली.

आईबापांचा उपदेश ऐकून तिनें अगोदरच जर आ पली वाईट चाल सोडली असती, तर फार चांगलें होतें; कांतर परकी गृहस्थानें उपरोधीक भाषण केलें कीं, साडीचोळी टाकून, ढाल तरवार बांधून, पुरुषाचा वेष घेतला हणजे फार शोभा येईल, अशा भाषणापेक्षां वडिलांची शिकवणी फार चांगली होती; परंतु ती तिचे लक्षांत प्रथम आली नाही.

कोणाला ही वाईट खोड असली तर त्यानें वडिलांचे शिकवणी वरून ती सत्वर टाकून घ्यावी; कारण

कीं, तो परकी गृहस्थ जसा त्या मुलीस घालून पाडून
 बोलला, तसे लोक आपणाला बोलतील; ह्याहून दुःख
 दुसरें नाहीं, त्यापेक्षां मरण बरें, ह्यासाठीं अगोदरच
 वडिलांची आज्ञा मानून सुख पावावें हें चांगलें; पर-
 व्वाचे बोलण्यापर्यंत वाट पाहूं नये.

स्वांक.

काशिनाथ नामें मुलगा फार सदय, हास्यमुख, व
 गुणाचा होता; ज्याची वृत्ति सदा आनंदित असे. फारतर
 काय सांगावें, पण त्याची आकृति आणि उत्तम रीति
 पाहून सर्व लोकांचे मनांत व्याविषयी प्रीति उत्पन्न
 व्हावी, इतके गुण त्याचे अंगी होते; पण त्याला एक
 मोठी वाईट खोड होती, ती हीच कीं, स्वल्प कारणाव-
 लून त्याला मनस्वी क्रोध येई, त्यामुळे त्याचे मित्र
 फार खेद पावत असत.

एखादे वेळेस काशिनाथ आपल्या सोबत्यां संग-
 तीं कांहीं खेळत असतां, त्यांत जर दुसरा कोणी कां-
 ही बोलला तर त्या मुलाला असा अतिशयित राग
 यावा कीं, त्यानें रक्तासारखे डोळे करून भुईवर हात
 पाय आदळावे, शेवटीं वेड्या सारखें होऊन मोठ्यानें
 ओरडावें देखील.

एके दिवशीं बापानें त्यास सांगितलें कीं, तूं आप-
 ले महिणी करितां कळासुद्याचा खेळ करिव; अशी

बापाची आज्ञा झाली न्यावरून तो मुलगां तमाशाचे विचारांत पडला असतां, आपले खोर्लीत फिरतां फिरतां न्याविषयींचा मनसोबा आपले मनांत करीत होता; इतक्यामध्ये त्याचा जिवलग मित्र, गोविंदा, हा कांहीं न्यास विचार विचारावयास आला. काशिनाथ तमाशाचे विचारांत निमग्न होता, ह्मणून न्यानें गोविंदाकडे पाहिलें नाहीं. गोविंदानें तीन चार वेळां काशिनाथ, काशिनाथ, ह्मणून हाका मारल्या, तरी न्यानें पाहिलें नाहीं; तेव्हां जवळ जाऊन न्याचे आंगरख्याचा पदर ओढला. अगोदर न्याचें चित्त भ्रमामध्ये पडलेंच होतें, त्यांत आंगरख्याला हिसका बसतांच झटकन मार्गे वळला, तों न्या फिरण्यानें न्याचा धक्का गोविंदास लागून तो जिऱ्याच्या पायऱ्यांवरून गडबडत गडबडत खाली आला, आणि अचेतन होऊन पडला. जिऱ्यांतून गडबडतेवेळेस कानशिलापार्शी पायरीचा कांठ लागून स्वोक्त पडली; तींतून भडभडां रक्त वाहूं लागलें, श्वासोच्छ्वास बंद झाले आणि डोळे पांढरे करून मृतप्राय झाला. हा अनर्थ न्या काशिनाथानें पाहतांच न्याची बोवडी वळली, तोंडचें पाणी पळालें, हातपाय गळाले, आणि हाय हाय अनर्थ झाला, असा मोठ्यानें शब्द करून हंबरडा फोडला. तो सद्गुणी सुकुमार मुलगा, आपल्या मित्रासार्थी प्रसंगां प्राणही खर्चणार, त्याला आपल्या हातानें आणलेलें असें संकट प्राप्त झालें; अशी गोष्ट

आपल्याकडून घडेल हाची न्याला अगाही नव्हती.

इतक्यांत अशी न्या. मुलाची आरड ऐकतांच न्या-
चा बाप गलबलून धांवून आला, आणि तत्काळ न्या-
नें गोविंदास उचलून न्याचे डोळ्यांस पाणी लावलें, व
आंगावर शिंपडून थोंडेंसें तोंडांत घातलें, आणि आंगा-
वर थंड वारा घातला, तेणेंकरून गोविंदा अंमळ सा-
वध झाला; नंतर कांहीं अवकाशानें शुद्धीवर आला.
मग लागलेंच विद्यास बोलावून झणून ती जखम न्या-
ला दाखविली, तेव्हां वैद्य परीक्षा करून झणाला कीं,
निभावलें झणून निभावलें; नाहीं तर अंमळ गहूंभर
पलीकडे जर ही जखम लागली असती, तर कानशील
फुटून मलतेंच झालें असतें. मग औषध पाणी करून
न्या गोविंदाला न्याचे घरीं पोहोंचतें करून दिलें. तो
घरीं पोहोंचतो तंव न्या मुलाचे आंगांत मनस्वी ताप
मरून बरळूं लागला. अशी न्याची अवस्था झाली,
न्यावेळेस हा काशिनाथ न्याचे पलंगा जवळून एक
क्षणभर देखील इकडे तिकडे हालला नाहीं; लोकांनीं
न्याला उदंड सांगितलें कीं, तूं जा आतां बाहेर, पण
तो कोमळ न्दयाचा मुलगा, ज्याचे अंतःकरणास गोष्ट
लागली, तो तेथून नाहींच हालला.

गोविंदा बरळतां बरळतां असें बोले, अरे काशि-
नाथा, अरे काशिनाथा माझ्या प्राणसख्या, त्वां माझी
अशी अवस्था करावी काय ? त्वां असें करावयाजोगें
न्या काय केलें होतें ? कारणावांचून माझे डोक्यास

खोंक पाडली; असो, पण मला दुःख झालें लणून तूंही दुःखित झाला असशील, हें योग्यच आहे, तथापि तूं दुःखित होऊं नको, मी तुला माफ करितों, आणि मी तुला रागें भरविलें लणून तूंही माझे अपराधाची क्षमा कर; तुला उपद्रव द्यावा असें कांहीं माझे मनांत नव्हतें, आणि तुझ्याही मनांत नसेल, पण होणाऱ्यासारख्या गोष्टी झाल्या.

गोविंदानें काशिनाथाचा हात धरला होता, पण तापाचे झांपडीमुळें काशिनाथाकडे न पाहतां वारंवार असें बोलत असे; ते मृदुशब्द ऐकून काशिनाथाचें दुःख दुप्पट झालें. गोविंदाचे शब्द मैत्रीचे होते, परंतु ते काशिनाथाचे वृद्धयास बाणांसारखे रुतले.

ईश्वर रूपेंकरून त्याचा ताप शांत होऊं लागला त्याकाळचा काशिनाथाचा आनंद काय वर्णावा ! आपल्या हातानें मित्राचा अपघात झाला असतां त्या अपघातापासून मित्र वांचला, असा जो का हर्ष त्या हर्षाचा उपभोग त्या सुकुमार मुलानें मात्र घेतला.

काशिनाथाचा आनंद जो गुप्त झाला होता तो गोविंदा चांगला बरा झाल्यावर पुनः प्रगट झाला. आपणापासून अनुचित घडलेल्या कर्माचें स्मरण धरून विचारानें क्रोध जिंकू लागला. गोविंदाला त्या अवस्थेची दुसरी कांहीं खूण राहिली नव्हती, पण तेवढा खोंकेचा वण मात्र राहिला होता. त्या वणाकडे पाहून काशिनाथ लाजिरबाणा होई. उभयतांचा स्नेह उत्त-

रोतर दृष्ट व्हावयास तोच वण कारण झाला.

पीतांबर.

सावित्री आठ वर्षांची झाली तंवपर्यंत तिला पर-
कराशिवाय दुसरें कांहीं वस्त्र मिळालें नव्हतें; अलं-
कार ह्मणावा तर तिचे पायांत सांखळ्या मात्र लहानशा
असत, पण तींहीं करूनच पाय फार सुशोभित दिसत.
बाभडीची वेणी तर कधीं कोणी घातलीच नव्हती, स-
वंदा केंस पाठीवर मोकळे पडलेले असत. असें असतां
ती सावित्री एके दिवशीं आपल्या बरोबरीच्या मुली-
च्या मंडळीमध्ये खेळावयाकरितां गेली, तंव त्या मु-
ली वस्त्रालंकारांहीं करून सुशोभित पाहून तिचे म-
नांत खेद उत्पन्न झाला कीं, मी ह्यांचे बरोबरीची अ-
सून मला असें वस्त्र असे अलंकार नाहींत; तर ह्यांप-
माणें मला असावें. मग खेळ खेळून घरीं आल्यावर
लागलीच आईकडे जाऊन आईला ह्मणते, आई, मी
रामरावाचे मुलींकडे गेलें होतें; मला वाटतें त्यांची तुझी
ओळख असेल, त्यांतून जी का वडील मुलगी तीं मजपेक्षां
धाकटी असेल, असें मला वाटतें; त्यांची वस्त्रें, त्यांचे
दागिने तुला काय सांगूं ? कोणी चिरडी कोणी पीतांबर
मसून, आंगावर चांगलाले पुष्कळ दागिने घालून, खे-
ळावयाला आल्या होत्या; त्या फार चांगल्या दिसत

होत्या; त्यांस पाहून त्यांचे आईबापांस किती आनंद वाटत असेल ! पण ते कांहीं तुझां इतके मातबर नसतील. मी पहा कशी ती, मला धड चिरडी नाही, वस्ता नाहीत. असें काय मेलें त्या चौघीं मुलींत जावें. ह्मणून मी ह्मणतें, आई, तूं मला एक फीतौबर दे, आणि त्यांच्या सारिखे वेणीपासून पायांपावेतों सर्व दागिने माझे आंगावर घाल, आणि विरूपाटलाचे बायकोस माझी वेणी घालावयाकरितां बोलावून आण. असें त्या मुलीचें भाषण ऐकून तिची आई ह्मणते, वरें आहे; अशानें जर तुला सुख होत असलें तर आतां मी तें सर्व तुला खुशानें देतें; पण, मुली, मला असें वाटतें कीं, हलक्या परकरणें जसें तुला सुख होतें तसें जड पीतांबर नेसल्यानें होणार नाही; तुज जोगता पीतांबर असता तर कधींच मीं तुला नेसविला असता; तुला परकर शोभतो तसा पीतांबर शोभणार नाही, आणि तुझी आवडही परकरापेक्षां त्यावर अधिक बसावयाची नाही. सावित्री ह्मणते, आई, असें कसें ह्मणतेस ! आई ह्मणते, मुली, तें तसेंच आहे. पीतांबर नेसलीस ह्मणजे समजेल. उंच वस्त्रास डाग पडतील, किंवा चोळवटेल, ह्मणून नित्य तुला जपत जावें लागेल, हळूच बसावें, धांवतां नये, उड्या मारतां नयेत, असें होईल, मनास येईल तेव्हां बाहेर गल्लींत खेळावयाला नजातां घरांत सारा दिवस बांधून घेतल्या सारखें उगीच बसावें लागेल. परकर बरचेवर धुतां येतो, तसा पीतांबर

पुता घेणार नाही; आणि मोठें वस्त्र एकवेळ मळलें ह्मणजे त्याची शोभा भोली, हलकें वस्त्र पाहिजे तसें गुधडतां घेतें. तूं आपली पीतांबरच जर रोज रोज गुधडू लागलीस तर मी त्यापेक्षां मातबर झालें ह्मणून नित्य नवा पीतांबर तुला कोटून आणून देऊं; बाई! माझ्यानें काहीं देवघणार नाही. सावित्री ह्मणते, आई, तूं काहीं काळजी करूं नको, मी आपली जपून वागलें ह्मणजे झालें कीं नाही! मग काय चिंता आहे! आई ह्मणते, बरें तर; तूं ह्या गोष्टीची आठवण ठेव, ह्या हावरेपणानें मग तुला पश्चात्ताप होईल, हें मी तुला आतां सांगून ठेवितें.

हें आईचें सांगणें जरी हिताचें होतें तरी तें मनांत न घेतां हागिन्यांच्या आणि पीतांबराच्या सोसानें ती आपल्या बाळपणाच्या सुखाचे हातपाय बांधावयास प्रवर्तली. आत्राहानुळें आईनेंही तिचा मनोरथ सिद्धीस नेला. अगोदर तिचे मोकळे केंस होते ते एके ठिकाणी बळकट आंवळून त्यांची सात पदरी वेणी घातली; त्यांजवर नग गुंफून कपाळावर बिंदी बांधली, अशी त्या केंसांची जखडबंदी करून टाकली. जेव्हां ते कुरुळ केंस मोकळे असत तेव्हां फार चांगले शोभत, परंतु त्यांची अशी अवस्था झाली. नंतर जरीकांठी, दुमजला, नारळी पदरी, असा एक पीतांबर आणून तिला नेसविला, आणि अंगुष्ठापासून मस्तकापर्यंत सर्व दागिने तिचे आंगावर घातले. त्याकाळीं तिला नेत्रसु-

ख उत्पन्न झालें खरें, परंतु त्या भारें करून तिला पाऊलभर देखील चालावयास कठीण नडूं लागलें, तें केलें करून तिची बाळप्रकृति नाश पावूं लागली. तथापि आंगी आढ्यता आणून ती आरशांत आपलें रूप वारवार पाही, पण पाहतां पाहतां तिची तृषिच होईना, असा तिला आनंद झाला. तिचे मनांत कीं, आज मजपुढें रंभा ऊर्वशी तुच्छ आहेत; आज मजप्रमाणें स्वरूपानें कोणी नाहीं. मग तिला वाटलें कीं, मी आतां आपल्या मैत्रिणीं पुढें मिरवेन; त्या मला पाहून आश्चर्य करितील. असें मनांत आणून त्यांस आपले आईकडून बोलावून आणिलें. त्या मैत्रिणी घरीं आल्यानंतर त्यां-पुढें ती मोठ्या संभ्रमानें इकडून तिकडे मिरवूं लागली त्यावेळेस असें दिसून आलें कीं, सावित्री कोणी मोठ्या श्रीमंताची मुलगी, आणि वरकड केवळ दरिद्र्यांच्या पोरी. पण तें नटणें मुरडणें आणि तो आनंद शाश्वत नव्हे, त्यांचा लौकरच नाश होऊन पुढें दुःखदायक घडणीं घडतील, हें तिचे लक्षांत आलें नाहीं. सर्व मुलींनीं जवळचे आंबराईत जाण्याचा बेत केला; त्या वेळेस तिकडे जावयाला सर्वांचे पुढें अगोदर सावित्री आपण निघाली. सर्व मुलींनीं सावित्रीचे मनांतला अभिप्राय जाणला कीं, आह्मांपुढें तोंच्यानें मिरवून आह्मांस लाजवावें असें हिच्या मनांत आहे; तर काय चिंता आहे, आह्मीच हिला लाजवूं; आणि आह्मांला हिनें खिन्न केलें, तर आह्मी हिला खिन्न करूं. असें

हणून गांबोजवळच करवंदीच्या जाळ्या होत्या त्यां-
 कडे त्या मुली गेल्या, आणि आंत शिरून त्यांनीं चां-
 गलीं अलगलेलीं करवंदे तोडून खाल्तीं, व मधाचे पो-
 कांतून मध काढून खाल्ता. वसंतकाळ होता हणून
 तेथें बटमोगस, गुलाब, सोनचांपे, इत्यादि नाना प्रकार-
 चीं फुलझाईं फुललीं होतीं, त्यांचीं तीं फुले तोडून
 त्यांनीं कांहींच्या माळा करून गळ्यांत घातल्या, कां-
 हीं वेणीस गुंफलीं, व कांहीं हुंगावयास घेतलीं, फुल-
 झाडांवरचीं तऱ्हेतऱ्हेचीं पांखरें त्यांनीं धरून त्यांचा रं-
 ग त्यांचें रूप पाहून पुन्हां सोडून द्यावीं; आनंदानें
 उड्या माराव्या अशा त्या मुली क्रीडेमध्ये निमग्न
 झाल्या. सावित्रीला आपल्या पीतांबराकडे आणि व-
 स्तांकडेसच पाहतां पाहतां पुरे पुरे झालें; त्यापुढें तिला
 पाहिले वाळपणचे खेळ तुच्छसे वाटले होते; पण त्या
 मुलींची क्रीडापाहून थोडक्याच वेळेनें तिलाही कांहीं
 क्रीडा करावयाची इच्छा झाली. तंव त्या स-
 र्वी मुली तिला हणूं लागल्या, सावित्रीबाई, तुम्ही ह्या
 झाडाचे जाळींत येऊं नका, तुमचे पीतांबराचा झोळ झा-
 डाला आडकून एखादा फाटेल, दूरच असा. हें ऐकून
 तिला धरून आणल्या सारखें उगीच दूर बसावें लाग-
 लें. त्यावेळेस तिची वस्त्रालंकारांवरची मर्जी जरा क-
 मी झाली. तिच्या खेळण्यास प्रतिबंध होऊं लागला.
 तेथून जवळच आंभराई होती. तीजमध्ये पाडाचे आंबे
 घालीं गडले आहेत, झाडांस नवी पालवी फुटली आ-

हे, कोकिला ऊंचस्वरानें शब्द करितुहेत, सुंदर रवि मयूर इत्यादि नानाप्रकारचे पक्षी छायेमध्यें फळें खावयासाठीं आले आहेत, अशा न्या रमणीय बागांत सर्व मुर्ली गेल्या. सावित्रीही तिकडे जावयास लागली तों साऱ्याजणी तिला ह्मणूं लागल्या कीं, सावित्री, तूं इकडे येऊं नको, इकडे चिल्हान्या फार आहेत, त्यांत तुझे पीतांबराचा सोगा गुंतेल. असें ह्मणून त्या मुर्लीनीं आंबराईत जाऊन पहिल्यानें पाड वेंचून खाल्ले; मग त्या मोठ्या आनंदानें सैरावैरा इकडे तिकडे धावूं लागल्या; भुईशीं लागलेल्या मोठमोठ्या आंब्यांच्या खांद्यांवर बसून वाऱ्याचे योगानें झोंके घेत, आणि अति हर्षानें ओरडत; तो गलबला ऐकून सावित्रीचें मन त्या खेळाकडे वेधलें, परंतु पीतांबराच्या लडवडीं मुळें, व दागिन्यांचे भारामुळें तिला स्वच्छंदें खेळतां येईना; त्यामुळें वस्त्रालंकारेंकरून तिला जितका आनंद झाला होता तितका जाऊन पश्चात्ताप उत्पन्न झाला, आणि ती खिन्न होऊन बसली; तेव्हां त्या सर्व मुर्लीत जी लहान मुलगी होती तिला सावित्रीविषयीं दया आली, आणि जवळच फळांनीं भरलेलें एक उंबराचें झाड होतें तें तिनें सावित्रीस दाखविलें; तेव्हां ती संतोषयुक्त होऊन उंबरे घ्यावयास गेली, तों तिची बेणी चिल्हारीस अडकली, ह्मणून मोठ्यानें आरोळ्या मारूं लागली. मुर्लीनीं ती आरोळी ऐकतांच त्या धावून आल्या, आणि पाहतात तों तिची बेणी वर गुंतून

मान वरती अडकली आहे, पीतांबर वाच्यानें उडून कांच्यांवर अडकला आहे; ही तिची दशापाहून त्या मुलीनीं तिला त्या संकटांतून काढले. कांच्यांपासून वेणी सोडवितेवेळस डोईचे केंसांची फार ओढाताण होऊन, ते अस्ताव्यस्त झाले. मग तिच्या वेणीची शोभा काय पहावयाची आहे ! फारच चांगली दिसू लागली.

मग सावित्री फारच कंटाळा पावून संकटांत पडली; वेणी आवळून बांधल्यामुळे आत जे कांटे शिरले होत ते वेंच वेंचून काढतां काढतां तिला पुरे पुरेसें झाले. प्रथम सावित्रीनें आपल्या मैत्रिणीं पुढें जी आढ्यता मिरविली होती ती आवळून त्या मुली सावित्रीचे समाधान नकरितां तिला हसूं लागल्या, आणि थोडा आरंभिली. मग सरासरी तिचे तोंडावरून हात फिरवून तेथून जवळच एक टेंकडी होती, तिजवर एक तळें होतें, त्याचे कांठीं बागांत एक मोठा बंगला होता, तो पहावयाकरितां तिकडे त्या साच्या मुली धांवल्या; त्यांच्या बरोबर सावित्रीही हळूहळू जाऊं लागली. हिचे पायांत मोठा सांखळ्यांचा जोड व तोरड्यांचा जोड होता, तेणेंकरून तिला पाय उचलावयास कठीण पडे; आणि चोळी अशी तंग होती कीं, श्वासोच्छ्वास टाकतांना आंगास रग लागे; वेणीच्या पट्या पाडून बुचडा घट आवळून बांधला होता, त्यानें डोईचे व मानेचे कातडे ओडून धरलें होतें; अशी जिथें

तिथें जखडबंदी झाली होती, त्यामुळें तिला त्या शृंगाराचा कंटाळा येऊन तिच्या मनांत आलें कीं, हें सर्व टाकून देऊन आपला परकर नेसावा, पण ह्या मुली मजसाठीं खोळंबणार नाहींत; कसें करावें ?

मग ती तशीच टेंकडीकडे धापा देत देत गेली. त्या मुली भरकन टेंकडीवर चढून गेल्या, आणि त्यांनीं तळ्याची मौज व बागांतल्या बंगल्याची मौज पाहिली. खालचे बाजूस वळणा वळणांनीं नदी वाहत होती तिची मौज पाहून मैदानांत इतस्ततः फिरून विश्रांति केली. परंतु सावित्रीला त्या पीतांबराचे व दागिन्यांचे भारानें त्या टेंकडीवर चढतां घेईना, ह्मणून ती खालीच बसून राहिली; तेथें विचार करावयास तिला पुष्कळ वेळ सांपडला; तिचे मनांत पुरतें आलें कीं, मी ह्या वस्त्रालंकारांचे योगानें फार अम पावलें, आणि आजचे सुखाचे लाभास अंतरलें; तर ह्यांचा कांहींच उपयोग नाहीं; आई ह्मणाली होती त्याचा प्रत्यय आला. ह्या प्रकारें मनांत विचार करते आहे तंव इतक्यांत तिच्या मैत्रिणी धांवत धांवत खाली येऊं लागल्या. जेथें सावित्री बसली होती त्यावाटेनें जातां जातां तिला मोठ्यानें हाका मारून ह्मणाल्या, सावित्री, ऊठ, ऊठ, लौकर, हा पहा, अवकाळ्या वारा आणि पाऊस आला; ऊठ लौकर, नाहीं तर तुझा नवा पीतांबर भिजून त्याची घाण होईल. असें एकतांच ती धाब्यां धाब्यां उडून कोठें अडोशास जा-

ऊन वसावे झणून धावूं लागली, परंतु न्या पीतांबराचे योगाने तिचे जिवाची लडबड झाली, आणि तिच्या मनांत की झाला धक्का लागूनये, त्यामुळे तिला धावतां आले नाही.

अशा लडबडीनें चालत असतां तिच्या पायांतली तोरडी वारंवार टांचे खाली येई, ती नीट वर सारावयास तिला क्षणोक्षणां उभें राहावे लागे; वाटेत सागरगोटीची जाळी होती तींतील एक फांदी तिच्या वेणीच्या गोंड्यास अडकली, ती सोडावयास तिला पाव घटका लागली; असे तिचे वाटेनें भारी हाल झाले. तिच्या मैत्रिणी घरीं जाऊन पोहोचल्या, ही फारच मागे राहिली, तीं तिला पावसानें गांठले; मग तिची अवस्था काय सांगावी! पीतांबर भिजून चिंब झाला. चिखलांत पाय निसरून चारवेळ बदबदां आपटली, एकेठार्थी तर रस्त्यांत पाणी जळबंब भरलें होतें, तेथें तिला वाट सांपडेना, झणून एके बाजूनें उकिरड्यावरून जाऊं लागली, तीं तेथेंही पाय निसरून न्या घाणीत पडली, तेंपेकरून तिचे सर्वांग दुर्गंधीनें भरलें; व न्या गर्दीत तिच्या पायांतली तोरडी चिखलांत कोठें निघून पडली कोण जाणे, आणि आंगावर जरीकांठी फडकी होती ती वान्याचे झपाट्यानें उडून गेली; अशी तिला जन्माची आठवण राहावयाजोगी तिची दुर्दशा झाली; नंतर जंव तंव घरीं पोहोचली. चिखलाचे योगानें चोळी पीतांबर तिच्या आंगास लावोण्या सारखा चिकटून

बसला होता, तो काढावयास फार यत्न लागला. पीतांबर तर कवडीचा माल झाला. ही अवस्था तिच्या आईने पाहून हेळणेने तिला झटले की, सावित्री, फडकी व पीतांबर नासावयाठीं आणखी दुसरा तुला आणून देऊं कीं काय ? हें ऐकून सावित्री फार लाजून झणाली, आई, तूं आतां मला रागें भरूं नको, मला पीतांबर नको, माझा मला परकर दे, तोच बरा आहे, मी मोठी झालें झणजे मग पीतांबर नेसेन.

मग सावित्री आपले परकराचा स्वीकार पुनः आनंदानें करून पहिल्याप्रमाणें खेळूं लागली; तिला दुःखाची अद्दल घडली तेणेंकरून सुंदर सुंदर अलंकार असावे, उंच उंच वस्त्रें असावीं, अशी जी हांव होती ती तिची अगदीं मोडली. त्यामुळें वस्त्रालंकारांची खराबी झाली होती न्याविषयीं तिचे आईचे मनांतही कांहीं राहिलें नाहीं.

जळतीं घरेः

नाटक एक अंकी.

पात्रे.

राजाराम..... कोणी एक गृहस्थ.

रेणुकाबाई	.....	त्याची बायको.
परशुराम	.....	त्याचा मुलगा.
वेणू	.....	त्याची मुलगी.
विठोजी पाटील	.....	एक कुणबी.
साकराऊ	.....	पाटलाची बायको.
काळ्या.	}	पाटलाची मुलें.
गोभाई.		
सदव्या	.....	राजारामाचा मोतदार.

स्थळ.

गांवकुसाजवळ विठोजी पाटलाचें घर.
त्या शहरांत तीन घरे जळतात तीं तेथून
दिसतात.

प्रवेश. १

परशुराम आणि काळ्या.

परशु०— (घावरा झाला आहे, तोंड अगदीं सुकून
गेलें आहे, केंस व वस्त्रें अस्ताव्यस्त झालीं आहेत,
श्वासोच्छ्वास टाकीत मार्गे पुढें पाहतो आहे.)
हाय हाय! आतां कसें होईल! आग फारच चेतली,
माझ्या आईबापांची, बहिणीची काय अवस्था झाली
असेल! अरे देवा, नुंतरी लवकर धांव, आणि त्यां-

ना वांचीव. देवा लवकर धांव वाट पाहू नको. आईबापांवांचून मला कोणी नाही. ते नाहीसे झाले तर मग मी काय करूं? अगे आई, तूं कोठे आहेस? अरे बाबा, त्वां मला एकड्याला इकडे कां पाठविलें? अगे वेणू, तुझी काय अवस्था झाली असेल? (अशा दुःखेंकरून त्या बाळास मूर्च्छा आली, सबब एका झाडापाशीं टेंकावयास तो गेला.)

काळ्या— (झुंजुरकांच न्यहारी हातांत घेऊन घरांतून बाहेर येतो. परशुरामास नपाहतां लपतो.) अरे, ही आग तर अझून विशाली नाही. बाबा उगाच कशाला वेड्यासारखा गाडा घेऊन गेला? तो आतां केव्हां येतोय कोण जाणे. बरें आतां दिवस निघाया लागला, खिन्नभर वाट पहावी, आतां येईल. (झाडाजवळ बसावयासाठीं जातो आणि परशुरामास पाहतो.) हा कोणाचा मुलगा! हा कोणा मातवराचा मुलगा दिसतो, हा ह्या वेळेस येथें कां आला बरें? (परशुरामास.) मुला येवढ्या पहांटेस तूं येथें कां आलास? तूं घराबाहेर कां निघालास, बाबा?

परशु०— काय सांगूं बाबा! मला कांहीं सुचत नाही. मी येथें कोणीकडे आलों, कोठें बसलों, हें कांहींच मला समजत नाही.

काळ्या— तूं का ह्याच गांवांत राहतोस? आग लागली तेथें तुजें घर आहे कीं काय?

परशु०— होय बाबा, मी त्याच आळीतला आहे, न्या
गरांतून मी कसा निघालो असेन तें देवाला
साऊक.

काळ्या— तर काय तुझ्याच घराला आग लागली ती ?

परशु०— होय बाबा, माझ्याच. जेव्हां प्रथम आग
लागली तेव्हां मी दिवाणखान्यांत छपर पलंगावर
निजलो होतो. मला गाढमूढ झोंप लागली होती.
माऊ आले त्यांनी मला पलंगावरून खाली ओढ-
ले, आणि मोताददार आला त्यानें लवकर लवकर
माझ्या आंगावरची पांघुरणें काढली, आणि वॉटत
जाळाचा भडका झाला होता त्यामधून मला बा-
हेर काढले.

काळ्या— अरे, अरे, फार वाईट झालें

प्रवेश २

साकराऊ, गोमाई, काळ्या आणि परशुराम.

(साकराऊ घरांतून काळ्यास हाका मारिते. का-
ळ्याचे चित्त परशुरामाकडे लागले आहे झणून तो
एकत नाही.)

साकराऊ— (गोमाईस) कायगे, काळ्या कोठें आहे ?
घरें जळतात तिकडेस घरधनी गेले आहेत, त्यांकडे
तर गेला नसेलना ? ते आपले पराव्याचे खटपटीत
लागले असतील, हा पोर तिकडे जाऊन काय क-

रील, काय जाणू.

गोमाई— आई, तो कांहीं तिकडे गेला नाही; कोणसा एक मुलगा बाहेर आला आहे त्यासमै तो बोलतो आहे.

साकराऊ— (बाहेर येऊन काळ्यास बोलते.) अरे, मी तुला किती हाका मारल्या ! तुझे मन कोणीकडे गुंतलें होतें ? ओ कां नाही दिली ?

काळ्या— आई, मी कांहीं तुझीं हाक ऐकली नाही. हा बिचारा मुलगा संकटांत पडला आहे, त्या संगतीं मी बोलत होतो.

साक०— कांकां, न्यास काय झालें आहे ?

काळ्या— थोडक्यांत चुकला, नाही तर जळून मेली असता. ह्याचें घर जळत असतां न्यांतून झाला लोकांनीं बाहेर काढलें.

साक०— आय आई, मूल थ्यालें असेल, तरच अगदीं वेड्यावाणी झालें आहे. मुला, तूं न्यांतून निघून इकडे कसा आलास ?

परशु०— कसा तें काय सांगूं ? तेथें जेव्हां उभें राहावयास जागा नाहीशी झाली, तेव्हां मी लहान असतां ज्या दाईचा लळा मला भारी होता तिकडे नेऊन पोहोंचवावयास आमचे माऊनी मोताददारास सांगितलें; तो मला खांद्यावर घेऊन निघाला, तो आग विझवावयाला आर्ळांत माणसें थोडीं होती म्हणून लोकांनीं न्यास अडविलें, तेव्हां मला वाकून

तो तिकडे गेला; मग मी एकटा राहिलों आणि रडूं लागलों तों एके स्नातारानें माझा हात धरून नांवकुसाबाहेर आणलें, आणि मला झगाली, तू ह्या समोरच्या वाटेनें चल. मग मीं तिनें सांगितल्याप्रमाणें केलें आणि येथवर आलों.

साक०— तुझ्या बाईचें नांव काय, बाबा? तुला आठवतें?

परशु०— नाहीं नाहीं, तिचें नांव मला ठाऊक नाहीं;

पण तिच्या मुलीचें नांव गोमाई इतकें मला आठवतें.

गोमाई०— आई हा परशुराम तर नसेल ना?

साक०— न्यासारखा दिसतो हा.

परशु०— होय होय, तोच मी.

साक०— तूं का आमच्या राजाराम भाऊंचा मुलगा?

परशु०— होय, बाई. आतां माझी ही ओळख पटली, ही गोमाई, हा काळ्या. (तीं परस्परें भेटतात.)

साक०— (परशुरामास मांडीवर घेऊन त्याचें तोंड कुरवाळते, आणि नेत्रांतून आनंदाश्रु ढाळिते.) जेव्हां तुझ्या गळीत आग लागली तेव्हांपासून मी तुज्जरितां धांकांतच होतें, वरें झालें देवानें तुला पथवर आणलें, आणि मला भेटविलें; आतां मला आनंद झाला. तुमचे घरास कांहीं धोका लागेल झणून मीं त्यांना तुमचे घराकडेसच पाठविलें आहे; पण गोमाई, हा परशुराम झणून तुझ्या घ्यानांत कसेंगे आलें.

गोमाई— मी झाला पाहतांच अगोदर बळखलें नाहीं.

खरेंच; पण मग माझा सारा जीव न्याकडे ओढला.
म्यां झाला पाहिल्याला फार दिवस झाले आहेत.

परशु०— मी इतके दिवस काकाचे घरीं होतो, तेथून
नुक्ता आलों, दोन तीन दिवस झाले. मी आपला
तेथेंच असतो तर बरें होतें. (गहिंवर आणून)
अरे देवा, आतां माझ्या आईबापांची अवस्था क-
शी झाली असेल ?

साक०— तुझे गळींत आग लागतांच मी न्यांना एथून
पाठविलें आहे कीं, न्यांनीं ह्या प्रसंगीं कामावर प-
डावें. आणि असें न्यांचेही मनांत येऊन ते धांवून
गेले आहेत; तूं कांहीं आईबापांविषयीं काळजी
करूं नको; ते आगींत उडी घालून न्यांस जळूं न
देतां बाहेर काढतील, ह्याची मला पक्की खातरी
आहे. आतां तूं इतके लांब धांवत आला आहेस
झणून तूं भुकेला असशील, तर तोंड धुऊन कां-
हीं खा.

काळ्या— ही पहा, रावसाहेब, कशी गव्हांची भाकर
आहे ती, ही घ्या.

परशु०— तूं अगोदर मला परशुराम झणून हाक मा-
रीत होतास, आणि आतांच कां रावसाहेब झणून
हाक मारतोस ?

काळ्या— बरें तर, तसेंच कां होईना ? परशुराम, मा-
झी न्यहारी घ्या.

गोमाई— अंमळ धांवा, परशुराम, तुझाला दहानही

लागली असेल; मी दुधाची खीर करून देते.

परशु०— नाही नाही, माझे आईबाप येवक्या संकटांत असतां माझ्यानें कसें खाववेल ? मी न्यांस डोळ्यांनी पाहीन मग काय खावयाचें असेल तें खाईन. आतां मी न्यांकडे जातो, आणि न्यांना भेटून घेतां.

साक०— वावा, तूं अंमळ धीर धर, आणि विचार कर; तूं जाऊन काय आगीमध्ये उडी घालणार आहेस ?

परशु०— मी न्यांस आर्गांत सोडून आलों. मला भाऊंनीं बलेंच सटव्याचे खांद्यावर दिलें, आणि न्यास घमकावून सांगितलें कीं, जा, हाला येथून घेऊन. ते फार रागें भरतील ह्मणून मी भ्यालों आणि इकडे आलों; पण मला येथें चैन पडत नाही, आतां कांहीं का होईना पण न्यांचें तोंड तरी मी एकदा पाहून घेतों.

साक०— मी तुला जाऊं देणार नाही. तुला लागलें वेड, चल भजसंगतीं घरांत.

परशु०— तुझाला घरदार आहे, तुझी जा; मला आतां घर नाही दार नाही

साक०— वेड्या मुला, अशी हाय हाय कां घेतली ? तुझे माझे घर वांटलें आहे कीं काय ? मी तुला जसें दूध पाजिलें तशी आतां भाकर खाऊं घालीं न, इतक्यास हुकणार नाही. (परशुरामास बलेंच

घरांत नेते आणि काळ्यास सांगते,) खबरदार येथेच ऐस; जर कोठें बाहेर गेलास तर मारीन, सोडणार नाही. ते थाले झणजे मला सांग; पण घरे जळताहेत तिकडे पहावयास जाऊं नको हो; म्यां तुला बजावले आहे, आठवण ठेव.

काळ्या— (आपल्यापार्शी.) बरे बरे, माझे काय ? मी गेलों गेलों, नाही नाही. अहा, तिकडे आता शेकावयाला आगटी भली खाशी झाली असल. एथून चांगले दिसते. आँ ! मोठा मनोरा. पडलासें वाटते ! अबब, म्याखालीं तर पुष्कळ घरे दबलीं असतील बरे.— वाहवा ! बरीच मौज झाली ! गरीब विचारें पोर ! जाऊं घाकीं, त्याचें घर जळल्यामुळे माझे न्यहारीस उशीर झाला. (गोमाई हातांत तांब्या घेऊन बाहेर येती.) बयाला माझी भारी माया; बया, त्वां मजसाठीं दूध आणले असें वाटते.

गोमाई— काय ! तुजसाठीं दूध ! नाही बाबा, परशरामाला पाणी द्यावयाकरितां तांब्या घेऊन आले आहे; तो तर खीर किंवा लाडू कांहींच खात नाही; आई, आई, भाऊ, भाऊ, करीत बसला आहे, आणि झणतो कीं, मला कांहीं गोड खावयास नको. माझ्या तोंडाची कोरड वळली आहे, एवढेंसे पाणी मात्र गुळणा करावयास द्या झणजे शालें. सपून मी म्याला पाणी नेऊन देते.

काळ्या०— काय, आईबापांची खबर समजत नाही
 झणून काय उपाशीं मरतो! ही मोठी मौजच आहे
 तर! आपुन तर ब्वा असें कधीं करणार नाही.
 आपहाय तो सब विशाद.

गोमाई०— तूं मला ठाऊक आहेसरे, आई जरी मेली
 तरी तिला तसेंच झांकून ठेवून पोटभर आदळशील
 मग तिला जालायाला नेशील. मला तर, ब्वा, अं-
 मळ आईबाप जवळ नसले, किंवा कांहीं कारणा-
 मुळें त्यांचा धांग न लागला, तर चैन पडत नव्हतें;
 माझी तान्हू भूक पळून जाई, खाण्यापिण्याची
 आठवण देखील राहात नव्हती.

काळ्या०— घर जळो का राहो, कांहीं कां होईना;
 आपणाला तर ब्वा, भूक नसली तर सांगवेना;
 पण भूक असतां दम धरवणार नाही; मग कोणी
 मरो कीं वांचो.

गोमाई०— बरारे आहेस, पहा पहा बरें, ह्या परशरा-
 मास आईबापांविषयीं किती दुःख झालें आहे तें!
 ह्या पोराकडे पाहून माझी देखील भूक पळाली.

काळ्या— तर आज तूं आपली खीर भाकर खाणार
 नाहीस असें वाटतें.

गोमाई०— तुझे बरेरे सारावेळ खाण्यावर चित्त. आप-
 ली खीर खाऊन आतां माझ्या खिरीवर डोळा
 घेवितोस.

काळ्या— मी कांहीं तुशी खीर घ्यावी झणून बोललों

नाहीं; परशराम तर खातच नाही, आणि तुझ्याही तोंडांत जाणार नाही, मग फुकटावारी उगीच कां घाण करावी ? ह्मणून म्यां ह्मटलें; खांत कांहीं म्यां तुझी खीर मागितली असें झालें नाहीं. (गोमाई घरांत जाते.) भली पक्की लवाड आहे; माझी डाळच शिजू दिली नाही किंही. बरें चला, आपली न्यहारी झाली, आतां आपुन गावांत जाऊन घरें जळतात त्यांची मौज पाहूं. घटकाभर तेथें उभें राहून यावें ह्मणजे झालें, कोणास कळणार नाही; जरी कळलें तरी माझे कोण काय करणार आहे ? आईला कळलें तर दोन शिब्या देईल, उगीच बसेल. (बागांत जावयास निघतो, मातक्यान जावें का नजावें असा मनांत विचार करीत पुढें चालतो, इतक्यांत त्याचा बाप तिकडून येतां त्याला भेटतो.)

प्रवेश ३.

विठोजी आणि काळ्या.

(विठोजी पाटील खांद्यावर मोठी संदूक घेऊन येतो.)
काळ्या— बाबा, तूं अवघ्यांचे मागनें आलास. मी तुजकडेसच येत होतो, बरी गांठ पडली.

विठोजी— (परशुरामाच्या घोरांत आहे.) आपला परशराम इकडे कोठें आला आहे कायरे ?

काळ्या— हो, बाबा. त्याला आल्याला एक खिण झाला.

विठोजी— होय कायरे ! देवानें बरीच किरपा केली समदीं माणसें जिवंत निघालीं. (संदूक खाली ठेवून तिजवर बसतो.) मी जरा इसांवा घेतों.

काळ्या— बाबा, घरांत चलकीं.

विठोजी— थांबरे, जरा दम धर, मी येथें बसलों आहे, तूं तिला सांग कीं, मी आलों. (तोंडावरचा घाम पुसून मनांत झणतो,) बरें झालें मी इथून जाऊन ह्यावेळेस त्यांचे उपयोगीं पडलों, जर ह्यावेळेस गेलों नसतों तर जनाचा थुंका माझे तोंडावर पडता.

प्रवेश १.

विठोजी, साकराऊ, गोमाई, आणि परशुराम.

साक०— (घरांतून धांवून जाते, आणि त्याची पाठ रगडते.) आज देवानें मला चुडेदान दिलें.

विठोजी— बरें पण अगोदर परशुराम कोठें आहे !

परशु०— (घाबऱ्यां घाबऱ्यां धांवत येतो.) पाटील बाबा, तुझी तर एकटेच आलां, माझे आईबाप कोठें आहेत ! त्यांची काय अवस्था आहे !

विठोजी— ते शायद आहेत बरें; खुशाल आहेत; तूं

कांहीं चिंता करूं नको. (तें ऐकून परशुरामाची मुखश्री टवटवती, आणि तो फारच आनंदित होतो. आणि देवाला ह्मणतो.) हे देवा, दीनदयाळा तुझी धन्य आहे, तूच आमचा पाठराखा, तुजवांचून आह्मांस कोणी नाहीं.

गोमाई— आह्मी तेव्हांचीं धरून वेड्यासारखीं झालों आहों. कीं, शेजारचे लोक आले आणि हे कां अडून येत नाहींत.

विठोजी— त्यांच्या कळकळीचें तिकडे कोणी नव्हतें; मग दुसऱ्यांस काय ! आपले गेले आणि आले, मग उशीर कशास लागेल !

साक०— पण आग विशाली ! आतां तर कोणांचीं घरे जळत नाहींत ना !

विठोजी— छी वेडे, विशाली कशी, अडून विसाली नाहीं; लोकांचीं घरे भडाभड चेत घेताहेत; तूं जर तेथें जाऊन पाहशील तर चंद्री गुंग होईल. कितीक लोकांच्या बायका जळाल्या, कितीकांचे दादवे जळाले. धडाधड भिती पडतात, त्यांखालीं कितीक भाणसें दडपलीं; कितीक भुतासारखीं उघडीं नागडीं इकडून तिकडे हंबरडे फोडीत धांवताहेत. गाई, ह्मशी, घोडी, बकरी हीं मोकळीं सुटून पळताहेत. असा एकच आकांत उठला आहे, देमाय धरणी ठाव अशी अवस्था झाली. कायती गडी

तुला सांगूं ! माझ्या जवळ जवळ भोंतालीं धडाध-
ड जळक्रीं खांडं पडत, त्यांतून मी कसा वांचलों हें
देवाचें देव जाणे; मला मोठें आश्वीर वाटतें !

गोमाई— पहा आई, बाबाच्या मिशा भुंवया कशा भा-
जल्या आहेत त्या; आणखी आंगावरची लंव देखी-
ल भाजली.

विठोजी— हें काय ! राजाराम ताऱ्यां करितां जीव
कायम राहून माझा हात पाय जरी मोडता तरी
मी मागें झोरें नपाहतां चिऱ्या सारखी आर्गांत उ-
डी घालतो. ताऱ्यांपेक्षां का हात पाय अधिक
आहेत !

साक०— झणून काय हात पाय मोडून घ्यावे काय !

विठोजी— अगे, तर, वेडे, आपण त्यांचें अन्न खाल्लें,
आन त्यांजवर वखत गुदरला तर त्यावेळेस मागें
सरावें काय ! माझे हात पाय काय, ते शाबूद रहाण्या
बदल जीव देखून खर्चीन, पण त्यांना धक्का लागूं
देईन काय !

साक०— तर अशी काय मोठ्या मारामारीची हीच-
वेळ पडली होती !

विठोजी— होय, अशीच वेळ होती ती; बरीं बुध दे-
वानें मला दिली; मी ऐन वेळेस जाऊन पोहोंचलों;
ताऱ्या बायका पोरांना घेऊन जो दरवाज्यांत ये-
तात तो मी इकडून जाऊन पोहोंचलों. त्यांचे म-
मांत आतां आपण निभावलीं, इतक्यांत एकदाच

दरवाज्यावरचा बंगला कोसळला, तेव्हां लोकांनी बॉब केली, अरे हे मेले मेले, इतक्यांत म्यां चपळाई करून जें का शेजारीं विडार आहे त्यांत त्यांस उचलून नेलें, आणि घरांत शिरून वहा, रुमाल, दागिने, रोकड, पांघरूण, चिरगुट झाडून सारें काढिलें. तें सर्व आपल्या गाड्यावर घातलें आणि संदूक तेवढी मी घेऊन आलों.

परशु०— माझ्या बापाला तुझीं वांचविलें, तो तुझाला फार रुपये बक्षीस देईल, ह्या विषयीं मी तुमची खातरी करितों.

विठोजी— मला दुसरें बक्षीस नको, तुझ्या आईबापांची सेवा चाकरी मजकडून घडली तिच्यानें जो मला आनंद झाला आहे तो त्या बक्षिसापेक्षां अधिक आहे. तान्या आपल्या सर्व मनुष्यांस घेऊन इकडे लौकरच येतील असें वाटतें.

परशु०— माझे आईबाप इकडे लौकर येणार आहेत काय ?

विठोजी— होय बाबा. अगे, लौकर जाऊन त्यांकरितां घर रिकामें करून ठेव, आपून गोठ्यांत राहूं, साईत सुईत काय लागावयाचें तें तयार कर, जा.

प्रवेश ५,

विठोजी, काळ्या, आणि गोमाई.

विठोजी— वरकडांची ज्यांची घरे जळाली आहेत त्या गरिबां साठी मी धर्मशाळा झाडून सारवून ठेवितों, एथे अतां लोक फार जमा होतील, त्या आळीतले लोक भिकान्यावाणी जागा पहात हिंडताहेत, त्यांची दशा पाहून मला कांय येते; त्यांना मी आपल्या धर्मशाळेत रहावयास जागा देईन, जसे आतां इकडेसच आहेत. काय सांगूं ? कितीकांचे आंग बहिर होऊन गेलें, कितीक वेड्यासारखे इकडे तिकडे पहातात, कितीक मार्तीत लोळण घेतात, अशी त्यांची दशा कांहीं सांगतां पुरवत नाहीं.

गोमाई— हाय हाय, बरे झालें, परशरामा तूं इकडे लौकर आलास, नाहीं तर लोकांचे पायांखालीं तुडवून गेला असतास.

विठोजी— माझा गाडा आला हणजे मी मातक्यान तिकडेस जाऊन ह्यातारे कोंतारे, बायका, पोरें, जीं भेटतील त्यांस गाड्यावर घालून घरीं घेऊन येईन. मी गरीब जरी आहे तरी ह्या वेळेस सभ्यांच्या उपयोगी पडेन, आणि मोठा माणूस होईन, कांकीं तितके सारे माझे होतील. (तो संदूक उचलावयासाठीं खालीं लवतो.)

काळ्या— बाबा, मी उचलावयास हात लावूं ?

विठोजी- राहूंदे, तुला उचलतां देणार नाही. तूं असें कर, आपल्या घरीं आज पाहुणे लोक येतील त्यांच्यासाठीं वाण्याचे येथें जा, आणि बावानें दहा मण कर्णाक मागितली आहे, असें न्याला सांग. कोणी आला न्याला घांठा घुगरी घालीन, उपाशीं राहूं देणार नाही, इतकी शकत आज माझे मधीं आहे; मातबर लोक कांहीं पैका देतील, आपल्याच्यानें एवढेंही का होईना; मी आपलें पोट बांधीन पण त्यांना उपाशीं राहूं देणार नाही.

प्रवेश ६.

गोमाई आणि परशुराम.

गोमाई- बावा, मीही उपाशीं राहीन पण तुला उपाशीं राहूं देणार नाही. परशुरामा, तुझी अशी गत होईल हें कोणाचे ध्यानीं मनीं देखील नव्हतें. परशु०- काय सांगावें, एका एकीच आकाशची कुन्हाड पडली. एक्या रात्रीतून मातवराचे भिकारी होणें हें फार कठीण आहे.

गोमाई- कांहीं चिंता नाही, तूं अगदीं हवलदिल होऊं नको, आह्मांजवळ आहे तंवर तुह्मांला उपाशीं मरूं देणार नाही. आणि मजजवळ जें कांहीं असेल तें तुला किमती वांचून देणार नाही काय; पण हें कोणाचें पाऊल वाजतें; कोण आलें बरें;

प्रवेश ७.

परशुराम, सटव्या, गोमाई, राजाराम, रेणुकाबाई,
आणि लक्ष्मी.

परशु—० हा आपला सटव्या ! अरे सटव्या !

सटव्या— लहानग्या धण्या, फार चांगलें झालें कीं
तूं वांचलास.

परशु०— मी वांचलों, पण माझी आई, बाप, बहीण
ही कोठें आहेत ! तीं तुजबरोबर आलीं आहेत
काय !

सटव्या— तीं मज बरोबर ! कव्हां !

परशु०— तूं कां त्यांना मार्गें टाकून आलास !

सटव्या— (मार्गें पाहून.) तीं मार्गें कुठे दिसत नाहींत.

परशु०— (गर्हवरून.) तूं इकडे त्यांस सोधावयास
आलास कीं काय !

सटव्या— (संभ्रांत होऊन.) हो, हो, ते इकडे आले
नाहींत काय ! इकडे आले नाहींत तर मग काय
होतील !

गोमाई— परशुरामा खेरीज इकडे कोणी आलें नगेलें.

परशु०— (घाबरून.) अरे अरे, तर त्यांचें वर्तमान
काय पुढें ! विठोजी पाटलांनीं एवढावेळ गोड गोड
गोष्टी सांगितल्या; तुझे सांगण्यांत तर घालमेल
दिसतें.

सटव्या— तूं घाबरा होऊं नको; माझें ऐक अगोदर; मला आग विझवावयाला लोकांनीं अडविलें तेव्हां पून मी लोकांचे गर्दीमधीं मिळलों; मला कांहीं खबर नाही, घाबरूं नको; मी खरें सांगतो; मग मी न्यांस लई हुडकलें, खिडारांत गेलों, इकडे-तिकडे फिरलों, कांहीं खबर लागली नाही; लोकांस पुसलें, न्यांनीं सांगितलें कीं आसांला कोठें आढळलीं नाहीत.

परशु०— हाय हाय, अरे देवा, तर तीं खचीत जळालीं असतील.

सटव्या— अझून तर लई झोरें सांगावयाचें राहिलें आहे, तें ऐक; उगाच घाबरा होऊं नको.

परशु०— तर तें काय आहे? तें मला तूं सांगत नाहीस?

सटव्या— तुम्ही लईच घाबरून जातां, मग मी झोरें काय सांगूं ?

परशु०— बेव्या, देवाकडे पाहून खरेंच बोल.

सटव्या— तर लोक असे चावळत होते कीं गिरस्त आपल्या बायका पोरांना घेऊन बाहेर निघाला, आण न्यांलाही वाटलें कीं आपून वांचलों, पण बंगल्याची लई मोठी लग अवचित पडली, तीं स्वार्लीं तीं समदीं चेपूनशानें गेलीं. (हें ऐकून परशुराम धाडकन आंग भुईवर टाकतो. आणि मूर्च्छित होऊन निचेष्ट पडतो.)

गोमाई— (गलबलून न्यास उचलती.) अरे, अरे, पाणी आणा, धांवा, परशुराम मरतो.

सटव्या— तरी मी न्याला सांगितलें कीं, तूं घाबरूं नको; लोक चावळतात, खोटे का खरे हें मला ठावें नाहीं, गिरस्त कोण होता हेंही लोकांला माहित नाहीं, आण हें खोटे असलें तर मग कसें ?

गोमाई— हा मेल्या द्वाडा अवचिन्या, भलतेंच बोलतो स. माझ्या बानें न्याला कसें चांगलें सांगितलें होतें, तें आतां न्याच्या मनांत देखील राहिलें नाहीं.

सटव्या— (परशुरामाचे पायांला हात लावून लक्षणतो.)

हाय हाय, माझे लहानग्या धण्या, तुझे पाय तर अगदीं माथणी वाणी गार पडले.

गोमाई— हा द्वाडा मेल्या, त्वां ह्याचा प्राण मात्र घेतला, इकडे कशाला आलास, तिकडेच कां मेला नव्हतास ?

सटव्या— पण मी ह्याला अगोदर सांगितलें नाहीं ? कीं तूं घाबरा होऊं नको लक्षणून ? हें तुझ्या देखत बोललों नाहीं ? (परशुरामाचें डोकें उचलून लक्षणतो.) दादा, ऊटगे माझे आई. (पुन्हां डोकें उचलून भुईवर सोडतो.)

गोमाई— अहारे, मेल्या अनाड्या, जर न्याचा जीव राहिला असला तर तुझ्या आपटण्यानें निघून जाईल. तूं न्याला मारून टाकशील, दूर हो, तूं न्याला हात लावूं नको. अरे परशुरामा, सख्या, तूं कोठें गेलास ? एकदा देहावर येऊन मजकडे पहा. अग आई, अरे काळ्या, धांवारे धावा. (ती

घरांत पाणी आणावयास धांवती.)

सटव्या— (परशुरामाचे तोंडाकडे लवून पाहतो.)
 नाहीं नाहीं, अडून कांहीं मेला नाहीं; नाका तों-
 झ वाटे वारा येतो हा; हा जर मेला तर मी वि-
 हिरींत उडी घालीन (मोठ्याने ओरडून.) अहो
 परसराम, अहो परसराम, सुधीवर आणावयाचा
 मला येखादा उपाव ठावा असता, तर लई चांगलें
 होतें. (परशुरामाचे तोंडावर आपल्या तोंडानें गार
 वारा फुंकितो.) हें फुंकणें मला लई मोठे दुःखाचे
 डोंगरा सारखें झालें, म्यां खबर सांगितली हणून
 असें झालें, मी वाईट खरा, पण झाला म्यां घाबरें
 होऊं नका असें सांगितलें असतां ह्यांनीं डोळे
 पांढरे केले, ही ह्यांची चूक. म्यां अगोदरच फोडून
 सांगितलें होतें, पण परसरामजी तुझी ऐकिलें ना-
 हीं. माझी बायको मेली तव्हां मलाही दुख लई
 झालें होतें, तव्हां जर म्यां असें करून प्राण टा-
 कला असता तर मग मला लोक वेडा हणते. प-
 रसराम, आतां मी कोणची गत करूं! हे सुधी-
 वर येतील असें मला दिसत नाहीं. (इकडे ति-
 कडे पाहतो.) अहा! ती तिठे विहीर आहे, ते-
 रून तरी पाणी आणावें, तें तोंडावर टाकलें हणजे
 लौकर उठतील. (इतक्यांत राजाराम कुटुंबा सु-
 ध्धांयेतो. (व्यास पाहून सटव्या पळून जातो.) दे-
 वकरो कीं माझा धनी परसरामाला असें न पाहो.

तोका आपला जीव देईल काय जणु. मां तर दादा, मेल्यांहून मेला झालों.

राजा०— तो कोणी आतां पळत गेला ! आपला सटव्या असेल असें वाटतें; अरे सटव्या, अरे, परशराम कुठें आहे !

रेणु०— आह्मांला भेटूनये ह्मणून पळाला असेलसें वाटतें; पण त्यानें परशरामाला कुठें ठेवलें असेल बरें !

लक्ष्मी०— (परशुरामास भुईंवर पडलेला पाहून बोलती.) हा कोण बरें भुईंवर पडला आहे ! (लवून पाहती.) अरे देवा, हातर माझा भाऊराया आहे, अग आई, हा मेलासा दिसतो. हाय हाय.

रेणु०— अगे काय ह्मणतीस काय ! परशरामच कीं काय ! अरे खरेंच, हाय हाय, अरे पाणी तरीं आणा कोणी, (ती त्याजपशीं बसती.)

राजा०— आह्मीं आतांच एका अनर्थातून मुक्त झालों वों दुसरा अनर्थ पुढें वाढून ठेवलाच आहे काय ! मघां कांहीं कर्मा झाला होता वाटतें, ह्मणून आतां वो पुरता प्राप्त झाला. (परशुरामाचे तोंडाकडे पाहून बोलतो.) थांबा, घाबरूनका, हा कांहीं मेला नाही; श्वासोश्वास वाहतो आहे, (रेणुकाबाई तोंडांत तोंड घालून रडते.) रडून रडून डोळे जातील; उगीच ओरडूं नका, अंमळ धीर धरा.

लक्ष्मी०— अरे देवा, हें त्वां काय केलें, आह्मीं सर्व

आर्गांत जळून मेलीं असतीं तरी बरें होतें.

राजा०— (परशुरामास रेणुकाबाईचे मांडीवर देतो, आपण विहिरीकडे धांवत जाऊन ओंजळीत पाणी आणून न्याचे तोंडांत घालितो. परशुराम मुसकारा टाकून माझे आईबाप कोठें आहेत असें ह्मणतो.) न्या मुखानें आह्मी जळालीं असें सांगून ह्या पोरानस अशा अवस्थेंत घातलें आहे असें वाटतें.

लक्ष्मी०— (आनंदानें ह्मणती.) अहो, पहा, हा डोळे उघडूं लागला.

रेणुका०— सख्या परशुरामा, कायगे आई झालें तुला ?

परशु०— (सावध होऊन इकडे तिकडे पाहतो.) मां कुठें आलीं ? असें काय झालें हें मला ? (उठून बसतो.) अहा ! माझे आईबाप आले !

लक्ष्मी०— (न्यास आर्लिगून.) अहा ! माझे भाऊ-राया, तूं उठून बसलास, इतक्यानें माझे जिवांत जीव आला.

परशु०— तुला पाहून मला किती आनंद झाला ह्मणून सांगूं ताई ?

राजा०— आमचें सर्वस्व गेलें ह्मणून आह्मी दीन झालीं होतो. पण घरदार सोनें रुपें व आमचे प्राण ह्यांहून अधिक जें पुत्रवस्त तें आह्मांपाशीं राहिलें, इतक्यानें आह्मांस जीवन कळा आली, आणि संपत्तिवानाहून अह्मी अधिक झालीं.

रेणुका०— आमचें जें काहीं जळालें त्याचा खेद आ-

तां करावा नलगे.

राजा०— खरेंच, आमचा परशराम आमच्या दृष्टीस पडला, हीच मोठी गोष्ट झाली. अशा संकटांतून तुम्ही तिघेजण वाचलां हें पाहून जळाल्या जिन-गीचा खेद माझे मनांत कांहींच राहिला नाही.

लक्ष्मी०— पण, भाऊराया, तुला असें पडावयाचें काय कारण झालें होतें वरें ?

परशु०— ताई, तें तुला काय सांगूं ? मला सटव्यानें असें केलें.

राजा०— कां ? मीं तुझाला सांगितलें नाहीं ?

परशु०— त्यानें मला सांगितलें कीं, तुम्ही सर्व आर्गांत सांपडला.

लक्ष्मी०— (जवळचे टेंकडीकडे पाहून.) रावजी, तो पहा, सटव्या तिकडचे आर्गे उभा आहे.

राजा०— सटव्यारे, अरे सटव्या. तो मला उत्तर देत नाही. तो भितोसें वाटतें, परशरामा, जा तूं त्या वेध्याला घेऊनये.

परशु०— अरे सटव्या, ये खालीं, भिऊनको. मी जी-वंत आहे.

सटव्या०— (दूर उभाराहून लणतो.) खरेंच बोल-तोस कायगा ?

परशु०— खरेंच नाही, तर काय खोटें ? त्वां कधीं मेल्या माणसाचे तोंडांतून शब्द ऐकिला काय ?

सटव्या— (हकहक उतरून लागून बोलतो.) मला वा-

करी वरून बरतरफ कराल कीं काय ! तुसी कराल असें मला वाटत नाही. जर करावयाची मर्जी तुमची असली तर मग मला खाली उतरावयाची तरीं मेहनत कशाला देतां बाबा !

राजा०— पहा कसा मूर्ख आहे तो. आपण काय बोलतो ह्याचा परिणाम नपाहतां लोकांचे सांगण्यावरून माझे पोरस भिवविलें !

रेणुका०— थोडक्यांत निभावलें, नाही तर परशुरामाचा घात तुजकडून झाला असता.

परशु०— आई, आतां क्षमा करा, हा त्याचा अपराध नाही; माझाच आहे

सटव्या— खरीच गोष्ट सांगतो हा; म्यां ह्याला घाबरून नका ह्मणून सांगितलें होतें; मग कां घाबरारवें ! पण ह्यानें मजवर दया केली ह्मणून लई आनंद झाला. आजपून कोणी माणूस डोई इतक्या त्यांचे मंदी पुरल्या वांचून तो मेलो असें मी समजणार नाही.

प्रवेश <

विठोजी, राजाराम, परशुराम, गोमाई,
आणि साकराऊ.

विठोजी— (घरांतून बाहेर येतो) अरे, तो रानवट

कोठें आहेरे?

गोमाई— (सटव्याकडे वोट दाखविती.) बाबा, हा पहा, आपले धन्याचे मार्गें कसा उभा आहे तो. (राजारामास पाहून मोठ्या आनंदानें रामराम करितो.)

राजा०— तूं इतका लवून रामराम करूनको; तूं माझा जिवलग आहेस; न्वां मला आज सर्वस्वें जीवदान दिलें.

विद्येजी— असें कोठें झालें आहे महाराज? आपून मजवर फार उपकार केले आहेत. आणि आज ही मज गरिबाची चाकरी घेतली, आणि रूपा करून माझे घरीं आलां, हाच मला लई लाभ झाला. आजच्या वेळस माझी थोडीबहुत चाकरी आपल्या दृष्टीस पडली, इतक्यानें मला मोठा आनंद झाला आहे.

राजा०— हें खरेंच, पण आर्हीं तुजवर आजपावेतों जे उपकार केले ते व पुढें ही जे जन्मवर करूं, ते सर्व तुझ्या उपकाराच्या पासंगास देखील पुरणार नाहीत.

विद्येजी— असें काय ह्मणतां महाराज? माझी काय आजची चार घडींची चाकरी, आणि आपून तर लई दिसांपून मला पोसलें आहे. पहा, हें घरदार, शेत, वाडी, गाढा नाढा, बैल दोर, सर्व आपल्या पुण्य भक्तापानें मला मिळालें आहे. आतां आपली

लई खराबी झाली आहे तर आपून जें काय मला शेत वगैरे दिलें आहे तें आपून घ्यावें; हा आपलाच माल आहे, दुजाभाव मनामर्घी आणूनका; असें केल्यानें मला लई आनंद होईल.

राजा०— बरें तर, तूं ह्मणतोस त्या पक्षां ह्यासमर्घी मी घेतों; पण पुढें ह्याबद्दल तुला कांहीं दुसरें देईन; त्याला तूं ना ह्मणूनको, माझ्या जहागिरीच्या सनदांची पेठी त्वां आर्गांतून काढिली, आमचें वंश परंपरचें उपजीवन जिवाकडे न पाहतां त्वां रक्षिलें; तर आतां आह्मांस एथें घर दार कांहींच राहिलें नाहीं, ह्याकरितां मीं आपल्या जहागिरीच्या गांवीं जाऊन राहावें असें योजिलें आहे; तेथें तुलाही सर्व खटल्या मुद्धां घेऊन जाईन, आणि वंशपरंपरा तुला पोटाची काळजी नपडे असें कांहीं तेथें करून देईन.

परशु०— बाबा, माझ्या ही मनांत असेंच आहे; मला ह्यांनीं फार संभाळलें, नाहीं तर माझी दशा झाली असती.

साक०— आतां उठा, चला आमचे घरांत जागा कांहीं फारशी चांगली तुहांना योग्य नाहीं, आपली साकडी आहे. आह्मां गरिबांचे घरांत आपली पायधूळ पडली ह्मणजे आह्मी लई सुखी होऊं.

विठोजी— (आपला गाडा किती एक लोकांस घेऊन येत आहे असें पाहून ह्मणतो.) भाऊसाहेब,

आपून मला कुकूम देतील तर मी त्यांची थोडी शे-
वा चाकरी करायला जाईन ह्मणतो.

राजा०— मीही तुज बरोबर येऊन त्यांचे समाधान
करितों. त्यांजवर व मजवर प्रसंग एक सारखाच
आहे, तथापि माझ्या पेशां त्यांचा फार नाश झाला.
आतां मला असे वाटते कीं, नाश व दुःख हीं
कांहींच नाहींत; उलटें ज्ञात माझे हित झालें, को-
णते कीं द्रव्य खर्च केल्यानें मिळावयाची नाहीं
अशी जी अमूल्य वस्तू ह्मणजे तुझ्या कुटुंबाच्या
परिचयाची व तुझ्या स्नेहाची वृद्धि ती म्यां मि-
ळविली;

मोठा वाग.

विद्याधर ह्मणून कोणी गृहस्थ होता. त्यास प्रपंचा-
च्या निर्वाहासाठीं वडिलोपार्जित स्वास्थ्य वतनवाडी
वागे सांगावयाजोगतें कांहीं नव्हतें; तरी तो थोड्या-
मध्ये संतुष्ट राहून योग्य आचरणानें वागत असे. आ-
पल्यापाशीं जें काय आहे तितक्यांत संतुष्ट असावें,
ही गुप्त गोष्ट त्याला ठाऊक होती, ह्मणून द्रव्यद्वारां
मिळणारे जे द्रव्यवंताचे विलासाचे पदार्थ त्यांवांचून
त्यास काळहरण करणें अवश्य होतें. तथापि दुसऱ्याचे
विलास पाहून ते आपणास नाहींत ह्मणून तो खेद
किमपि मार्जात नव्हता, आणि थोडक्यांत संतुष्ट राहून

आपल्या मुखांत किमपि अंतर पडूं देत नव्हता. त्याला जन्मादारभ्य एकवेळ मात्र दुःख प्राप्त झालें होतें, तें हेंच कीं, त्याची सुशील पतिव्रता स्त्री मेली, पण त्यासमयीं त्याचे अंतःकरणाचे विसांव्यास एक नारायण नामें पुत्र राहिला होता. तो फार सुशील असे, तेणें करून त्याचें अंतःकरण तसेंच सुखी राहिलें होतें. आपल्या स्थितिप्रमाणें पुत्रानेही मिळेल तेवढ्यांत संतुष्ट असावें, ह्याविषयांच्या विचाराकडे त्यानें आपलें मन योजिलें. नारायणही सद्गुणी, चतुर, व समंजस होता; हे त्याचे गुण पाहून संपत्तीच्या प्रत्येक पदार्थांमध्ये गुण असून दुर्गुण किती आहेत हें पुत्रास दाखविण्याचा यत्न विद्याधरानें मांडला. असा तो बाप अल्पसंतोषाचें सुख आपण जातीनें अनुभवून पुत्राचेही मनांत ठसवावें ह्याविषयांचा उद्योग करिता झाला. तो पुत्राचे कल्याणाची वांच्छा धरून मनांत लक्षणत असे कीं, स्वल्पांत देहाचा निर्वाह करून आनंदित असल्यानें श्रीमानापेक्षां ही सुखाचा लाभ अतिशीयत होतो. जो नमिळावयाचा पदार्थ त्यावर प्राति व आधा ठेवणें हा केवळ मूर्खपणा होय. अशी बुद्धि जर पुत्रास मजकडून मिळेल तर इतरवस्तूं पेक्षां ती बुद्धि त्यास फार हितावह होईल, असें तो वारंवार चिंतन करीत असे.

एके दिवशीं विद्याधर नारायणास समागमें घेऊन एक फार रमणीय बाग होता तेथें गेला; असा बाग

नारायणानें कधीच पाहिला नव्हता. त्या बागांत नार-
ळी, पांफळी, आवे, अशोक, इत्यादि वृक्षांची निबिड
छाया आहे; द्राक्षांचे मंडप, व जाई, जुई, चमेली, मोग-
रा, गुलाब, शेवंती इत्यादि नाना प्रकारचीं फुल झाडे
फुललीं आहेत; पुष्पांचे परिमळाचा घमघमाट जिकडे
तिकडे चालला आहे; जागीं जागीं कारंज्यांचे फंवारे
उडताहेत; दौदांतून कमळें फुललीं आहेत; त्यांजवर
श्रमर गुंजारव करिताहेत; मंद शीतळ वायु झुळ झुळ
वहात आहे; तेथील वागणारे मनुष्यांची मुखश्री सुप्रस-
न्न होत आहे, असें तें अतिरमणीय स्थळ पाहून ना-
रायणाचे अंतःकरणास अतिआनंद झाला. एकदाच स-
हस्रावधि रमणीय पदार्थ त्याचे दृष्टींत येतांच तो आ-
श्चर्यांत निमग्न झाला. आणि त्याची बुद्धि अगदीं गुंग
होऊन गेली. हें पाहून विद्याधरानें पुत्राची चकभूल
जावी ह्मणून तेथें एक बंगला होता त्या ठिकाणीं त्या-
स नेऊन भोजन घातलें. भोजन झाल्या नंतर नारा-
यण आपल्या बापास क्षाप्रमाणें बोलूं लागला.

दादा, पाहिलेना तुझीं १ इकडचे लोक कसे श्रीमंत
आहेत ते १ बागाचे दरवाज्यापार्शीं किती रथ उभे होते;
आणि त्या लोकांचे आंगावर कसे भरजरी बादली
पोपाक, व कंठी चौकडे वगैरे किती अलंकार होते.
पहा, त्यांचें कसे भाग्य आहे तें, जें जें मनांत येईल
तें तें ध्यावयास व करावयास ते समर्थ आहेत. असें
आपणास का नाही बरें १ हा लोकांपार्शीं स्वयं फार

आहेत तसे तुझांपाशीं कां नाहीत ? मी खरेंच सांगतो, आपण गरीब आहो हें आतां माझे ध्यानांत येऊं लागलें, पाहिलें असतां ते तुझापेक्षां घुरीतीनें चालणारे नाहीत. मग असें होण्याचें कारण काय ?

हें ऐकून विद्याधरानें उत्तर दिलें कीं, मुला, आहो गरीब आहो असी तुझी समजूत झाली काय ? तर आतां मी तुला सांगून ठेवितों कीं, आपण त्या लोकांपेक्षां फार मातबर आहो.

नारा०— तर मग तुझांपाशीं इतका पैका आणि असा बाग कुठें आहे ?

विद्या०— हा काय ? त्यापेक्षां मजजवळ पैका व बाग चांगला आहे.

नारा०— काय लक्षणतां ? बाग तुझांपाशीं आहे ? तर मीं कधीं पाहिला नाही; दादा, तर तो मला दाखवाना.

विद्या— बरें, तुला एखादे दिवशीं दाखवीन.

नंतर एके दिवशीं विद्याधर पुत्रास, चल, तुला आपला बाग दाखवितों, असें लक्षण, जेथून फार लांबवर देश दृष्टीस पडत होता अशा पर्वतावर त्यास घेऊन गेला. त्या पर्वताचे उजवे बाजूस एक फार मोठें रान आहे, तें असें कीं, त्याची हद्द काळे धारेशीं लागलेली आहे; डावे बाजूस सुंदर मौजेचें हिरवेंचार कुरण आहे, व पिकांनीं भरलेलीं शेते आहेत; पुढचे बाजूस फार मोठे भेदानांत पुष्कळ लघाचे प्रवाह वाहताहेत; जिकडे

पहावे तिकडे मनुष्ये आपआपल्या कामांत तत्परतेनें लागली आहेत; कोणेक ठिकाणी कुणबी शेतें कापिताहेत; कोणेक ठिकाणी कोळी नद्यांत मासे धरिताहेत, कोणेक ठिकाणी कितीएक लोक शस्त्रें घेऊन मृगयेंसार्थी धांवताहेत, मेंढरांचे कळप व गुरांचीं खिळारें तिकडे तिकडे चरताहेत, व छार्येंत बसताहेत, असें फार सुंदर स्थळ पाहून विद्याधर व नारायण हांस अतिशयित आनंद झाला. त्यासमयीं नारायणानें बापास प्रश्न केला.

नारा०— दादा, तुमचा बाग अझून कोणीकडे आहे ? आपण तेथें केव्हां जाऊन पोहोंचूं ?

विद्या०— मुला, दहर्ती आपण आपल्या बागांतच आहां, हाच माझा बाग.

नारा०— काय ? हाच बाग ? हा बाग नव्हे, हातर डोंगर आहे.

विद्या०— भोंवतालीं पहा, जेथपर्यंत तुझी दृष्ट पोहचते तेथपर्यंत जे मळे, व शेते, कुरणें, व बाग बगीचे आहेत ते सर्व माझे आहेत.

नारा०— हें मी खरें समजणार नाहीं; उगीच तुझी माझी थटा करितां, दादा.

विद्या०— नाहीं नाहीं, थटा नव्हे; मी खरेंच सांगतो. तूं असें पहा कीं, मालकानें जें जें करावयाचें तें तें करावयाचा अधिकार मलाही आहे. मालका-प्रमाणें सांपासून मलाही छुल्ल मिळतें.

नारा०— तें कसें तें मला समजून सांगा.

विद्या०— बरें, हा सर्व मुलूख तुझाच जर असता तर तू काय करतास ?

नारा०— मी ! मालक आपले मालाचें जसें करितो तसें मीही करितों.

विद्या०— तें काय बरें ?

नारा०— पहिल्यानें तर ह्या रानांतली झाडी तोडून सर्पण पुष्कळ जमा करितों, मग हरणें धरावयास मृगयेस जातो, आणि बैल, गार्द, ह्यशी, इत्यादि जनावरे पुष्कळ बाळगितों, शेतांचे दिवसांत शेतें कापून सुड्या घालून ठेवितों.

विद्या०— तू ठीकच बोलतोस, नारायणा; तुझे मत आणि माझे मत एकच पडतें; जसें तू करीत ह्यणतोस तसेंच मी करीत आहे; ह्याविषयी पाहिजे तर तुझी खातरी करून देतो.

नारा०— ती कशी करतां, दादा ?

विद्या०— प्रथम मला जितकें सर्पण लागतें तितकें हे लोक ह्या रानांतून तोडून आणून मला देतात.

नारा०— बरें, तर, मी कधीच तुझाला ह्यालोकांस हुकूम करतांना पाहिलें नाहीं.

विद्या०— मला इतकी खटपट करणें नको, हुकमाशिवाय ते आपाप माझे घरीं आणून देतात.

नारा०— लोक तुमचे घरीं सर्पण आणून देतात हें खरें, पण तुझाला त्यांस पैसे पावे लागतात कीं नाहीं ?

विद्या०— वरें, मी जर ह्या रानाचा खरा धनी असतो तर मला कांहींच खर्च न लागता कीं काय ?

नारा०— मग कांहींच खर्च नको; लोक फुकट तुमचे घरी आणून पोहोंचविते, त्यांस दमडी ही द्यावी लागतील.

विद्या०— तूं असें समजतोस काय ? मला वाटतें कीं, त्यांस दृष्ट्युद्ध खर्च लागता. कसा तर. लांकडें तोडावयास माणसें चाकरीस ठेविली पाहिजेत, त्यांस कुन्हाडी वगैरे सामान दिलें पाहिजे, झाला पैसे खर्चाचे लागते कीं नलागते ?

नारा०— वरें तर ही गोष्ट राहूंद्या; पण तुझाला त्या रानांत मृगधेस जाण्याचा अधिकार आहे काय ?

विद्या०— मृगधेस स्वतः जाण्याचें काय कारण ?

नारा०— हरणें धरून आणावयासाठीं.

विद्या०— वरें, मला हरणें पाहिजेत तर मी पारध्यास सांगेन; त्याजकडे हरणें पुष्कळ असतात त्यांतून मला पारध केल्याशिवाय पाहिजेत तितकीं मिळतील. त्यांत कदाचित् त्या रानांतलीं हीं हरणें असतील.

नारा०— पण त्यांस रुपये द्यावे लागतीलना ?

विद्या०— होय, पण पारध्यास दरमाहा द्यावा, आणि वाघरा, जाळीं, फासे, घेऊन द्यावे, इतक्या खटपटी पेशां पैसा टाकून घ्यावे त्यांत फार सुख आहे. आमच्या शिकारखाना फार चांगला, सुंदर, बेताचा आहे.

त्वां पाहिलेंना, त्यालोकांच्या शिकारखान्याचा नारा
ती हरणें व पाखरें कसा करिताहेत तें ? आणि
त्यामुळें त्यांस केवढा उपाधि आहे तो ? तसें कांहीं
मला आहे ? मी कसा आपला विनघोर आहे बरें ?
नारा०— आणि ह्या कुरणांत गाई, ह्यशी, मेंढरें, चरत
आहेत हीं सर्व तुमचीच आहेत ?

विद्या०— होय, माझीच आहेत; तुला जें रोजरोज
लोणकढें तूप, दूध, दही, लोणी मिळतें तें कोठून ?
ह्याच गाई ह्यशींचें.

नारा०— पण दादा, हे सर्व कळप, व खिलारें, व शेते
भातें, नद्या, हीं सर्व जर तुमची आहेत, तर मात-
बर लोकांचे येथें जसे रोज नानाप्रकारचे भोज-
नास पदार्थ असतात तसे तुमच्या येथें कां नाहींत ?

विद्या०— बरें, पण मातबर लोकांचे पात्रावर जितके
पदार्थ असतात तितके सारे ते खातात कीं काय ?

नारा०— असें नाहीं, त्यांतून जितके त्यांस रुचतात
तितकेच ते खातात.

विद्या०— मी कांहीं पात्रावर पदार्थ वाढल्यावर मग
निवडा निवड करीत नाहीं, अगोदरच पाहून पा-
हिजेत तितकेच शिजवितों, उगीच नासावयास अ-
धिक शिजवीत नाहीं. तसें मजजवळ नाहीं खरें,
पण जर फार पदार्थ करावे तर माजोन्या सारखे
टाकावे कसे ? अधिक खावे तर पोटा मोठें केलें
पाहिजे, हाणजे ठीक पडेल.

नारा०— पण दादा, मातबर लोक जसे नानाप्रकारचे उत्तम भोजन करितात, तसे कांहीं तुम्ही करीत नसालसे वाटते.

विद्या०— येवढे बरीक असमंजसपणे बोललास. मुला, ऐकिले, व्यापेक्षां ही मी अतिशय करून उत्तम भोजन करितों. श्रीमंतलोक तोंडास रुचि यावयासाठी चटण्या कोशिबिरी इत्यादि नानाप्रकारचे पदार्थ करितात. ती रुचि मजपाशी स्वतःसिद्ध आहे.

नारा०— बरे, श्रीमंत लोकांपाशी व्यापे इच्छे पुरते द्रव्य आहे, तसे तुझाजवळ कां नाही ?

विद्या०— व्यापेक्षांही मजजवळ विशेषेकरून आहे, ते कसे क्षणशील तर मला इच्छा नाही.

नारा०— पण, मला वाटते की, इच्छेची शांति करावी हांत फार सुख आहे.

विद्या०— नाही; इच्छेची शांतिकरण्यापेक्षां इच्छाच नहोऊं द्यावी ह्यासारखें सुख दुसरें नाही.

नारा०— मला वाटते की, ईश्वर मातबर लोकांस सोनें रुपें फार देतो, तस्मात् व्याची रूपा तुजपेक्षां मातबर लोकांवर अधिक आहे.

विद्या०— तुला आठवण नाही की, सोमवारचे दिवशीं मी तुला जेवणांत जिलिबी वाढली होती, तिजवर तुम्ही भारी आवड बसली होती ?

नारा०— होय दादा, तुम्ही मला ती एकच वाढली होती.

विद्या०— तूं आणखी मागत होतास, पण दुरडीत पु-

कळ जिलब्या असतां मीं तुला वाढल्या नाहीत.
 हाचें कारण काय तें तुझ्या लक्षांत आलें ?
 नारा०— हेंच कारण असेल कीं, फार खाद्यानें क-
 दाचित्त अजीर्ण होईल.

विद्या०— होय, हेंच, पण मीं केलें तें ठीक केलें कीं
 नाही ?

नारा०— ठीकच केलें, दादा. तुमची ममता मजवर भा-
 री आहे; मला आरोग्य होण्याविषयीं तुम्ही तत्पर
 आहां हें मी पक्कें जाणतो. ते दिवशीं तुमचे मनांत
 असें आलें असेल कीं, हा जिलब्या खातेवेळेस
 तर हास गोड लागतील पण पुढें हांपासून कांहीं
 विकार होईल. असें नसतें तर तुम्ही आणखी वा-
 ढवयास कांहीं नाबर नव्हतां, हें मला समजतें.

विद्या०— देव मजपेक्षां तुजवर ममता कांहीं कमी क-
 रितो, असें तुला वाटतें काय ?

नारा०— नाही, तुम्हीं फारदां सांगितलें कीं, गरिबापा-
 सून मातबरा पर्यंत देवाची रुपा सारखीच आहे.

विद्या०— तर मग देवाला द्रव्य देण्यास कठीण काय
 आहे ?

नारा०— कांहीं कठीण नाही, जशी मी पायांखालची
 माती देण्यास समर्थ आहे, तसा तो द्रव्य देण्यास
 समर्थ आहे.

विद्या०— तूं ह्मणतोस कीं, देवाची रुपा मजवर आहे,

व द्रव्य देण्याचें न्यास कांहीं कठीण नाहीं; असें जर आहे तर तुला द्रव्य कां दिलें नाहीं ? हाव-
रून काय समजावें ?

नारा०— जें मी द्रव्य इच्छितों तें नाशास कारण हो-
ईल.

विद्या०— सा विषयीं तुझी पक्की खातरी आहेना ?

नारा०— होय, पक्की आहे. आतां मी तुझां पुढें निरु-
त्तर झालों तथापि, दादा,—

विद्या०— तथापि दादा कशाला, काय तुझे मनांत अ-
सेल तें बोलसना ?

नारा०— हा सर्व देश तुमचा हें कांहीं माझ्या मनांत
खरें भासत नाहीं.

विद्या०— कां बरें, ह्याचें काय कारण ?

नारा०— तुझाला आपल्या इच्छे प्रमाणें ह्याचा उपभोग
करतां येत नाहीं ह्मणून.

विद्या०— गांवांत एक मोठा नामांकित पुरुष जगत्
श्रेष्ठ ह्मणून आहे तो तुला ठावका आहे ?

नारा०— होय, शहराचे भोंवताले जे मोठे मोठे बाग
आहेत ते न्याचेच नव्हत ?

विद्या०— हो हो, ते सर्व न्याचेच आहेत. पण न्यास
इच्छे प्रमाणें आपल्या सर्व बागांचा उपभोग घड-
तो काय ?

नारा०— नाहीं, दादा, तो विचारा द्राक्षांचा एक दाणा-
देखील न्यांतला खात नाहीं.

विद्या०— कां बरें ? तो मालक आहे, आणि न्याचे बागांत नानाप्रकारचे पदार्थ आहेत, मग कां उपभोग करीत नाही ?

नारा०— उपभोग करावा खरा, पण त्यांतून जर तो कांहीं खाईल, तर न्याची प्रकृति अगदीं विघडेल.

विद्या०— ह्यावरून असें समज कीं आपल्या जवळ जरी चांगले पदार्थ अनुकूल आहेत, तरी एखादा समय असा येतो कीं, न्यापदार्थांचा उपभोग इच्छे प्रमाणें करतां येत नाही, कांहीं तरी अडचण असते. माझीही अवस्था तशीच आहे, ह्मणून मला इच्छेप्रमाणें ह्या माझे बागाचा उपभोग करवत नाही. तें कसें ह्मणशील तर, जगत् शेट्यास जशी प्रकृतीची अडचण आहे तशीच मला इव्याची अडचण आहे; बरें, तूंच सांग कीं, ह्या दोघांतून दैवान् कोण आहे ?

नारा०— खरेंच दादा, ज्याची प्रकृति चांगली तो दैवान्. प्रकृति नीट नाही तर उपभोगाचे सर्व विषय व्यर्थ आहेत. पण तुझाला कधीं घोड्यावर बसणें आवडतें ?

विद्या०— मला वाटतें ते समयीं मी घोड्यावर बसून विलास करतो.

नारा०— तर तुमचें कुरण आहे, मग तुझी घोडा बाळगून न्यास येथील गवत कापून कां नेत नाही ?

विद्या०— मुला, मी तसेंच करितों. ज्या घोड्यावर मी

बसतों तो घोडा सा कुरणातल्या कापलेल्या गव-
साच्या पेंढ्या खात असेल.

नारा०— पण मी तुमचे पागेत कधीं घोडा पाहिला
नाही.

विद्या०— ईश्वर रूपेने मला इतका खर्च नाही.

नारा०— तर मग जेव्हां तुझाला घोड्यावर बसण्याची
इच्छा होत असेल तेव्हां कांहीं बसणे घडत न-
सेल.

विद्या०— छी, छी ! तू चुकून बोलतोस; मी असा ख-
बरदार आहे कीं, जेव्हां घोड्यावर बसल्यानें आ-
पलें हित आहे असें वाटते तेव्हांच मात्र मी बसा-
वयाची इच्छा करितों; आणि न्यासमयीं एक दोन
रुपयांचा खर्च भाड्यास करितों. हणजे पाहिजे त-
सा घोडा मिलतो. तितका खर्च करण्या पुरतें ईश्व-
रानें मला सामर्थ्य दिलें आहे.

नारा०— भाई, तें काय ! न्यापेक्षां एक मोठा रथ अ-
सावा, न्यास खासे मजेचे घोडे लावून न्यांत बसून
विलास भोगावा, हे मला चांगलें वाटते.

विद्या०— तें चांगलेंच आहे, पण एक्या रथाचे मार्गे
खटपट किती आहे वरें ! तुटलें मोडलें नीट कराव-
यास सुतार लोहार वगैरे ह्यांची नित्य गरज लाग-
ती; आणि घोड्यांस जर कांहीं आजार झाला, किंवा
गाढीवान् हजार नसला, तर न्याचे काम बंद होते;
तीं दोन्ही अथास्थित असलीं तरच तो चालावयाचा;

केलें पाहिजे; कालचे रात्री एथें चोर आले होते, त्यांनीं आंत जावयासाठीं बागाची भित फोडून बंगल्यांतील सरंजाम चोरून नेला. चोरी झाल्याची गोष्ट आज सकाळीं समजली, ह्मणून बरें झालें; रात्रीच गूल झाली असती तर फार व्हड होतें.

विद्या०— कां ? कां ? असें कां ह्मणतां ?

गौडी— कारण कीं, चोरांनीं बंगला जाळावयाची तयारी करून ठेविली होती. त्यांचा मनसुबा असा होता कीं, आपण सांपडतो असें झाल्यास बंगल्याला आग लावून द्यावी, आणि त्या गडबडींत निघून जावें; परंतु ती आपली गुपचूप चोरी झाली ह्मणूनच बरें झालें. बागाचा धर्ना ह्मणत होता कीं, मी मोठा भाग्यवान; जर कदाचित् मजकडून रात्री चोरांस उपद्रव लागला असता तर माझे डोळ्या देखत येवढी इमारत जळाली असती; आतां इतकेंच मात्र, भितीची दागदुजी केली, आणि कांहीं नवा सरंजाम खरेदी केला ह्मणजे झालें. फारतर एक रामोशी चाकरीस ठेवावा लागेल.

विद्या०— (हें ऐकून मुकाळ्यानें अंमळ दूर जाऊन ह्मणतो.) नारायणा, हा इतका अनर्थ झालेला पाहून तुला दुःख वाटत नाहीं ?

नारा०— मला हो कां ति-हाईत ठिकाणीं दुःख, माझे कांहीं नासलें नाहीं.

विद्या०— पण अशी नुकसानी जर तुझी झाली असती

तर ! जसे न्या वागाचे धन्यानें आज सकाळीं पा-
हिलें तसें न्वां पाहिलें असतें, हणजे पाणचक्री
वाहवली, व शेतांत पाणी शिरलें, व चोरी झाली,
हे अनर्थ पाहिले असते तर तूं दुःखरहित अस-
तास काय ?

नारा०— शंभर वाट्यांनीं अतिशयेंकरून दुःखांत बुडा-
लों असतो.

विद्या०— अशीं दुःखें तुला नित्य नित्य भोगावयाचीं
जर प्राप्त होतीं तर आतां जसा तूं सुखी आहेस
तसा तेव्हां असतास काय ?

नारा०— नाहीं, मी तर कधींही सुखी नसतो, केवळ
दुःखसमुद्रांत बुडून गेलों असतो.

विद्या०— तर, बाबा, नारायणा, असेंच आहे; ज्यां-
पार्शी संपत्ति फार आहे त्यांचे मार्गें असे अनर्थ
नित्य आहेत; त्यांचें अंतःकरण सदा सर्वदा द्र-
व्यांतच गुंडाळलेलें असतें; शेवटीं द्रव्यच त्यांचे
नाशास कारण होतें. एखादे सालीं खरपड पडलें,
किंवा कांहीं एक योजलेली गोष्ट व्यर्थ झाली ह-
णजे इतक्यानेंच त्यांची नुकसानी होती; मग न्या
लाकांस असें वाटतें कीं, खर्च कमी केला असतां
आपली प्रतिष्ठा उणी पडेल, ह्याभयानें ते अधिक
अधिक खर्च करितात. जों जों त्यांचे द्रव्यास खां-
च पडत जातां तों तों ते अधिक खर्च करून आप-
ण संपन्न आहों असें लोकांत सोंग आणितात.

त्यांतही आणखी रथ उलटण्याचा धोका आहे. खाण्याची स्वस्थता असल्याने मनुष्य स्वस्थ बसते, व्यायाम घडत नाही, त्यामुळे प्रकृत विघडती; झपून मी तुला, नारायणा, खरेंच सांगतो, मला पायां चालावयाचें पडतें ह्याचें मला कांहीं एक वाईट वाटत नाही. बरें, आतां सूर्य अस्तास चालला, लौकर घरीं गेलें पाहिजे, नाही तर रात्र होईल, आंधार पडेल; पण माझा बाग पाहून तुला कांहीं आनंद झाला ?

नारा०— दादा, तो तुमचा खरा बाग असता तर मला संतोष झाला असता.

हें ऐकून विद्याधरानें हास्य वदन केलें, आणि उभयतां, पितापुत्र, घरीं जावयाकरितां पर्वतावरून चालते झाले. त्यासमयां असें झालें कीं, ते दोघे वाटेनें जात असतां एकदा शेतांत जळबंब पाणी सांचलेलें, त्यांचे दृष्टीस पडलें, तेव्हां हा तलावच आहे असें त्यांस भासलें.

विद्या०— अरे कर्मा ! ह्या अवघ्या शेतांत पाणी कसें भरलें आहे हें ! नदीचा बांध फुटला काय ! अरे-रे, ह्या सालचा तर दाणा अगदीं बुडाला असें दिसतें.

नारा०— शेताचे मालकास हें वर्तमान समजलें असतां त्यास फार दुःख होईल.

विद्या०— त्याचा केवळ इतकाच नाश झाला असें ना-

हीं; आतां ह्या शेताचा बांध फुटला आहे तो बांधावयास त्याला मनस्वी पैका लागेल; ह्या खर्चाखाली ह्या शेताचे दहा वर्षांचे पैदास्तीपेक्षां अधिक जर बूड नहोईल तर त्याचें प्रारब्ध सबळ.

नारा०— अबब ! फार नाश झाला तर.

विद्या०— (कांहीं पुढें जाऊन.) ह्या ठिकाणी पाणचर्की होती नाहीं ?

नारा०— पाणचर्की तर, दादा, ती आपल्या पुढेंच आहे.

विद्या०— अरे होय, खरें; तीच आहे; तिचा शब्द मला ऐकूं आला नाहीं ह्मणून आंति पडली. पण मी प्रतिज्ञा करतो कीं, महापूर येऊन ती चर्की वाहून गेली. (उभयतां जवळ जाऊन पहातात, तों तिचा अगदीं विध्वंस झाला आहे) अरे अरे, गरीब विचारा, इच्छा धनी व्यानें आतां काय करावें ? येवढें नुकसान भोगावयास मोठा दौलतदार मनुष्य असावा ह्मणजे ठीक.

नारा०— माझ्याही मनांत फार वाईट वाटतें. पण, दादा, सूर्य मावळला तरी अडून ते गवंडी तेथें काम करितात, हें काय ?

विद्या०— मला ठाऊक नाहीं, पण विचारलें असतां समजेल. (गवंड्यांस हाक मारून पुसतो.) रे गवंड्यांनो, तुम्ही इतक्या रात्रीस काम कां करीत आहां ?

गोंड्यां— ह्या ठिकाणीं आझांस सारे रात्र जागून काम

अशी जी लयास जाणारी प्रतिष्ठा तिचा सांभाळ न्यांस विशेषें करून करावा लागतो, अशा वागणुकेचा परिणाम शेवटीं असां होतो कीं, चाकरांचा रोजमुरा थकतो, ह्यामुळे ते नाना प्रकारें त्रास देतात, काम नीट करित नाहींत, व अज्ञा पाळांत नाहींत, व अमर्यादेचें भाषण करितात, व घरांत चोरी मारी करितात; पुत्रास सद्गुण न शिकवितां द्रव्य वाढवावयाची इच्छा करितात, तें केलें पुत्र कुमारीं लागून चोरी लबाडी अशीं नीच कर्म करूं लागतात; आपण कर्जभरू होतात; मग ज्यांचें देणें ते घरदार विकून घेतात, व येणें तें कोणी देत नाहीं; अशीं अनेक प्रकारचीं संकटें उर्भां राहिलीं ह्मणजे न्यांच्या आंगीं द्रव्याचा दम पाहिला असतो तो अगदीं निघून जातो; मग न्यांची अवस्था काय पहावी ! दरिद्रानें पीडिले होऊन लोकांच्या नरकांत बुडून भयां भयां करित अन्नाचे मार्गें हिंडतात.

नारा०— (आंग थरारून.) काय भयंकर गोष्ट सांगितली ही !

विद्या०— खरेंच आहे; अशा गोष्टीचा दाखला पाहिले तर संपन्न असून दरिद्री झालेले असे मनुष्य गांवांत पुष्कळ दाखवितों. त्यांकडे पाहिलें असतां अविचार आणि धन द्रव्य ह्यांचा दम, ह्यांचा परिणाम शेवटीं कोणत्या रीतीनें होतो ह्याची समजूत

होईल, आणि इत्यादिकें करून जे अंध आहेत त्यांचे डोळे उघडतील. संपत्ति ही दुपारच्या सावली प्रमाणें आहे.

नाग०— तर ईश्वरानें आपणांस साधारण स्थितींत ठेविलें आहे हें ठीकच केलें; त्यांत आपणावर ईश्वराची कृपा आहे असें तुम्हां मानितांना ?

विद्या०— होय खरेंच आहे; कोणतीही गोष्ट दूरवर विचार करून करावी; अगोदर लोभ जिकला पाहिजे; इच्छाकरणें तरी आपली योग्यता व वैभव पाहून करावी; अमर्याद इच्छा करूं नये; सर्वदा संतोष वृत्ति असल्याचे पोटी कोणत्याही पदार्थाची कमती वाटत नाही. पहा बरें, मला कांहीं सुख कमी आहे कीं काय ? तूंही तशी वृत्ति ठेवशील तर तुलाही कांहीं कमी नाही, आणि तुला तरी वाढलांपेक्षां विशेष सुख भोगण्या विषयी इच्छा कर्शा होईल. अरे, सर्व पृथ्वी माझी आहे, अशी भावना असली ह्मणजे सर्व माल आपलाच आहे. काम मात्र यथा योग्य केलें पाहिजे, मग उदरपूर्ति सहज होते. ईश्वरानें पर्वताच्या मध्य भागाप्रमाणें जी चांगली स्थिति तींत तुला ठेविलें आहे; पर्वताच्या माथ्यावर वायु इत्यादिकांचा उपद्रव, आणि तळीं ओढे नाले दलदल. ह्या प्रमाणें संपत्तीच्याही तींत स्थिति आहेत, अतिशयित संपत्ति पर्वताच्या माथ्या प्रमाणें आहे, मध्यम संपत्ति मध्यभागाप्रमा-

ह्याप्रमाणें विद्याधरानें ईश्वरानें रुपा करून दिलेल्या
अन्वीदकावर संतुष्ट राहण्याचा उपदेश पुत्रास केला.
ज्यास जन्मपर्यंत भय नाहीं असें वतन पुत्रास साधून
देण्याविषयी उद्योग विद्याधरानें मात्र केला.

लपंडाव.

नाटक,

दोनअंकी.

पात्रे.

रामराव	.....	कोणी गृहस्थ.
शिवराम	.....	रामरावाचा मुलगा.
दुर्गा.	}	..... रामरावाच्या मुली.
मयुरा.		
कावेरी.	}	..... त्या मुलींच्या मैत्रिणी.
मनूलंगडी.		
वडीलरत्नपारखी.	}	..... शिवरामाचे मित्र.
याकडारत्नपारखी.		
तात्या	.....	ओळखीचा मुलगा.
मिठ्या	.....	पोताददार.

स्थल,

रामरावाची खोली.

अंक १.

रामरावाचे खोलीत घडवंचीवर कागदाचे रमाल आणि पोथ्या आहेत, आणि कोंपऱ्यांत एक शिंग आहे.

प्रवेश. १

शिवराम आणि दुर्गा.

शिव०— (बाप माडीवरून खोली उतरत आहे त्यास ह्मणतो.) बाबा, तुम्ही कांहीं काळजी करू नका, ह्या पोथ्या मी जपून फळीवर ठेवीन. (हर्षाने उड्या मारीत खोलीचे वाहेर येतो.) आतां आम्ही चांगला चांगला खेळ खेळू. (मांजर गेल्या आंगणा, उंदीर करिती दणाणा, अशी ह्मण आहे.) (दुर्गा आंत येती, तीस ह्मणतो,) बरे दुर्गा, आई बाहेर गेली & आपली मित्र मंडळी आली आहे की नाही ?
दुर्गा— माझ्या मैत्रिणी आल्या, पण अजून तुझे मित्र आले नाहीत.

शिव०— हें तर वाजवीच आहे; मुली जशा सर्वदा खेळावयास रिकाम्या, तसे मुलगे नसतात; त्यांस

खेळावयाला आणावयाचें झाल्यास ते विद्याभ्यासावरून बळें ओढावे लागतात, मी पैज मारतो कीं, ते दोघे रत्न पारखी सावेळेस अभ्यासांत गुंतले असतील.

दुर्गा— हें मी पदें जाणतें कीं, आमची थडा करावी हाच त्यांचा अभ्यास असेल. पण रावजींनीं आपणांस येथें खेळण्याची आज्ञा खरोखरीच दिली आहे कीं काय ? ही आपली खोली तर अगदींच लहान पडली; येथें फिरतां देखील येत नाहीं.

शिव०— मजसारख्या सद्गुणी मुलांनें विचारल्यावर ते नाहीं कसे ह्मणतील, वेडे पोरी ! पण तूं त्या पोथ्या संभाळ हो.

दुर्गा— तूं काय मला शहाणपण शिकवितोस ? मला ठाऊक आहे; मी त्या सर्व सोईनें रचून ठेवीन.

शिव०— (आंगी प्रौढता आणून.) तें काम अस्मादिकांचें; त्याची वहिवाट मजकडे आहे.

दुर्गा— खरेंचरे बाबा, तुझ्याहून दुसरा कोण चतुर आहे ? पण तुज बरोबर मला काम करणें प्राप्त आहे. मी अगोदर मोठ मोठल्या पोथ्या दुसरे ठिकाणी नेतें.

शिव०— छे छे, बायकांनीं त्यांस हात देखील लावूं नये; पण एक एक पोथी घेऊन माझे हातावर बरीक रचीत जा, येवढें काम कर ह्मणजे पुरे.

दुर्गा— बरें, कीं होईना. (ती एकेक पोथी त्याचे हा-

तावर रचिते; पोथ्यांचा गंज न्याचे हनवटी पर्यंत झाला.) आतां पुरे झालें !

शिव०— (हनवटी वर करून.) आणखी एकडेव बरें; हां, पुरे आतां, पुष्कळ झालें. (तो एक दोन पावले हळू हळू चालतो, तीं सगळ्या पोथ्या खाली समईवर पडतात.)

दुर्गा— (मोठ्यानें हांसून.) अहाहा ! तिकडेसच चळथ पाडली, पाहा ह्या सुंदर पोथ्या, ह्यांस रावजी कोणाला बोट देखील लावूं देत नाहींत, आणि त्यांची अशी अवस्था झाली ! आतां हे समजल्यावर रावजींस फारच आनंद होईल, आणि तुला बक्षीस मिळेल.

शिव०— हा कांहीं माझा अन्याय नव्हे, माझे हाताचा अन्याय आहे, (तो पोथ्या उचलावयास लवतो, जंव जंव तो उचलावयास जातो तंव तंव त्या आणखी आणखी ढांसळतात.) काय बेऱ्या पोथ्या, ह्यांना गोपाळा सारखें निघून जावयास फार कळतें.

दुर्गा०— हें काम मी हात लावल्याशिवाय व्हावयाचें नाहीं; पहा मी ह्या आपले साडीचे ओंच्यांत घेतें, तर तूं मेढा खुंदी बसून ती चळथची चळथ माझे पदरांत टाक.

शिव०— हा हा ! त्वां भली खाशी कल्पना काढली. (तो मेढा खुंदी बसून तिचे साडीचे ओंच्यांत पो-

ध्या देवितो.)

दुर्गा— हलूच ठेव भाऊराया; पोथ्या चोळवटतील बरें; आतां मी ह्या दत्कराचे खोलींत नेतें अँ. मुलांपेशां मुलांच शहाण्या असतात असें सर्वलोकांस मान्य करणें प्राप्त आहे आतां.

शिव०— होय, तथा मुलांमध्ये तूंच मुख्य आहेस वाटते; सणूनच वरांत तूं रोज रोज उलाढाल करतेस ती नाट करण्याकरितां मथुरेस खटपट करावी लागते.

दुर्गा— तुझाही पंतोजी तुजकडे नित्य नित्य न पाहता तर तुझे कागद तुला सांपडते तें मी पाहतें. असो, पण आतां अवघ्या पोथ्या झाल्याना !

शिव०— होय, चल आतां; येथें कांहीं राहिलें नाहीं, (ती बाहेर जाते. शिवराम खोलींतला केर काढून जागा स्वच्छ करितो.) वाहवा ! खाशी मजेची जागा बनली; आतां येथें खूब मोज होईल. पण ते असून कां येत नाहींत कोण जाणे व्वा; मला नित्राचे घरीं जावयाचें झालें तर मी कधीं उशीर लावात नसतां.

दुर्गा— (मातक्यानें आंत येते, आणि आसपास फिरून पाहते.) बरीच जागा झाली, पण भाउराया, हें शिग कोठें तरी दडवून ठेववा, आतां तुझे मित्र येताल त्यांचे दृष्टीस हें पडलें तर ते सारा दिवस वाजवून वाजवून कपाल उठवितील.

शिव०— बरें, मी ह्याला सांदांत लपवून ठेवितों, हें कदाचित् माझ्या उपयोगी पडेल. पण तुझ्याच मैत्रिणी आतां येथें येऊन कलकलाट करतालि. पाहूं बरें आतां कोण बाजार भरवितो तें.

दुर्गा— मी आपल्या मैत्रिणींस हाक मारावयास जातें.

शिव०— माझ्या खिजमतगारास सांग की, माझे मित्र आले ह्मणजे त्यांना मजकडे घेऊन ये.

दुर्गा— बरें. (ती बाहेर जाते.)

शिव०— ह्या शिंगाच्या आवाजामुलें कितीवेळ मी खिळ सोडून घरांत आलों असेन ! ह्याचा आवाज मोठा द्राड आहे, तो अद्भुत माझे कानांत गुणगुण करतो आहे. माझे मित्रांचें घर येथून दोनशें पावले लांब आहे, आपण शिंग वाजवावें ह्मणजे त्याची ललकारी ऐकून आतां लौकर धांवत येतील. (तो शिंग फुंकतो.) अरे ! हें मोठें आश्चर्यच आहे. ते माडीवरून येताहेतसें वाटतें, (तो कानोसा घेतो.) होय होय, खरेंच ते दोघे पारखी आले. आतां चवरंगावर चवरंग मांडून, जसा कोणी गादीवर बसतो तसा मी बसेन. (तो चवरंगावर चवरंग मांडावयास लागतो. इतक्यांत दोघे पारखी येतात.)

शिवराम वडीलपारखी आणि धाकटा पारखी.

शिव०— तुझीं आंत येण्याची इतकी जलदी कां के-
ली ! दारापार्शी अंमळ धांवून मला गादीवर बसूं
द्यावयाचें होतें. मी तुझाला मोठे समारंभानें आंत
घेणार होतो.

व०पा०— ही गादीना ! ह्या गादीवर जरी तूं संभाळून व-
सवास तरी द्यावरून खाली पडून हातापायांस एकादी
दुखापत मात्र करून घेतास, आणखी कांहीं नाहीं.

शिव०— खरेंच गड्या, अशा गत गोष्टी वखरींत पाहि-
ल्या आहेत खऱ्या.

व०पा०— हा माझा भाऊतर कांहीं तुजसारखा अ-
सल्या गादीवर बसला नव्हताना ! पण ह्यानें एके
दिवशीं जिन्याचे पायऱ्यांवरून लोंढांगणें खात खात
खाली पडून नाक ठेंचून घेतलें.

धा०पा०— स्व स्व स्व खरेंच, माझे नाक अझून दुखतें
आहे, तो तो तो ताच्या भोटा द्वाड पार आहे.

शिव०— ताच्या आज इकडे येणार आहे काय !

व०पा०— ईश्वर करो कीं, तो इकडे नयेवो. तो इ-
कडे यावयाचा आहे असें आझाला समजलें असतें
तर आझीं घरांतून बाहेरच निघतोना.

धा०पा०— हु हु दुसऱ्याला उपद्रव द्यावा इतकें मात्र

त्याला कळते.

शिव०— हे कशावरून झणतोस तू ?

व०पा०— दोन तीन दिवस झाले, मी आणि माझा भाऊ दोघेजण बाहेर जावयास निघालो होतो; मी अंमळ कशालासा मार्ग राहिलो, माझा भाऊ माडीवरून खाली उतरत होता; तो, तो कोणी कडून येऊन जिच्याजवळच्या खोलीत बसला होता कोण जाणे; त्यानें हळूच बाहेर निघून एका एकी माझे भावाचे पाठीत धपका मारिला, तेव्हां माझा भाऊ घाबरून पाय निसरून जिच्यांत पडला तो खालीच आला.

शिव०— त्याचा स्वभाव कसा आहे हाची परीक्षा मी त्याचे तोंडावरूनच केली असती; त्याचे यथे हे यें प्रथमच आहे. तुमच्या मुलांत माझे मुलास देऊं देत जा, झणून त्याचे बापानें आमचे रावजीं पाशीं फारफार आग्रहकरून सांगितलें.

व०पा०— ही मोठी वाईट गोष्ट झाली. त्याचा माझा आतांशीं अगोला आहे.

शिव०— तुम्ही ते एक्या चिन्हाडीं राहतां, झणून रावजींनीं रुकार दिलहा. तर तो आल्यानें तुम्हांला संतोष होईल कीं नाहीं ?

व०पा०— संतोष ? संतोष पुसाल तर तो दहापांच कोस दूर असता तर बरें होतें. तो आमच्या शेजारीं आल्यापासून आलाला एक क्षणभर झणाल

तर सुख नाही. तोवारंवार आपणच खिडक्यांची -
पिगे फोडून आह्लांवर आळ घालतो.

शिव०— त्याचे बापाजवळ ह्याचें गाऱ्हाणें कोणी सांगत
नाहीं ?

व०पा०— त्याचे बापाची प्रकृत एक तऱ्हेची आहे.
कोणी जाऊन कांहीं सांगितलें तर अंमळ त्यास
रागें भरलासें करतो, आणि त्याचदल कांहीं खाव-
याला देऊन त्याचे लाड करतो.

शिव०— मी जर तुमचा बाप असतो तर कधीं त्या
विऱ्हाडी राहतों ना, आणखी कोठें जाऊन राहि-
लों असतो.

व०पा०— होय, खरी गोष्ट, आतां आमच्या बापानेंही
असाच निश्चय केला आहे. त्या घरधऱ्यास त्यानें
सांगितलें कीं, आह्मी हें विऱ्हाड सोडून जातो,
बावा. आणि आह्लांसही ताकीद केली कीं, आ-
जपासून तुझाला जरका ताऱ्याशीं बोलतां चालतां
पाहिलें तर मजसारखा वाईट कोणी नाहीं; ह्याप्र-
माणें आह्लांस सांगितलें आहे. ताऱ्या आमची थ-
टाच करितो, परंतु लोकांचे आंगावर धूळ तर टा-
कतो, चिचोंऱ्यातर सोडितो. काय एकेक कीं दोन
दोन, किती गोष्टी सांगूं ? एकेदिवशीं तर एका बा-
यकोच्या आंगावर तोटाच सोडला, ती अशी घाब-
रली कीं, मारे लोक पाहून हम्म लागले. अशी
पलमलऱ्या खळावर त्याची प्रीति फार आहे. आ-

णि तो त-हेत-हेच्या रंगाचे मासे रस्त्यांत धरतो.

शिव०— रस्त्यांत मासे धरतो ह्यणजे ?

व०पा०— होय जसे कोळी लोक गळ टाकून नदी-
तले मासे धरतात तसा तो खिडकींत उभा राहून
वाटेनें जाणारे येणारे लोकांचीं पागोटीं आंकडीनें
उचलून घेतो. कोणी गरीब गुरीब त्याचे घराखालीं
गोथी सांगत उभे राहिले ह्यणजे तात्यानें लौकर
लौकर माडीवर जाऊन एक चिठ्याची लांब आं-
कडी घेऊन युक्तीनेंच त्या गरिबाचें पागोटें वर उ-
चलून घ्यावें. आणि आपण एक कुत्रें अगोदरच
सिद्धकरून ठेवलेलेंच असतें त्याचे शेंपटास त्या
पागोट्याचें एक शेवट बांधून तें कुत्रें रस्त्यांत सो-
डून द्यावें; त्या कुत्र्यानें जिकडे जिकडे पळावें ति-
कडे तिकडे त्याचे मागें पागोटें फरफटत जावें; मग
त्या गरिबानें जेव्हां लांबवर मागें धांवावें तेव्हां;
त्याचे हातीं पागोटें लागावें.

शिव०— पण हा कांहीं खेळ नव्हे, ही तर शुद्ध लो-
कांस पीडा द्यावयाची गोष्ट आहे.

व०पा०— ह्याहीपेक्षां त्याचें दुसरें आचरण फार वाईट
आहे; कुत्रें, मांजर, कोंबडें, बगैरे जें काय त्याचे
हातीं सांपडेल त्याचा पाय मोडल्यावांचून सोडाव-
याचा नाही. एके दिवशीं त्यानें वाटेंत सराटे टा-
किले होते, तेव्हां त्याचाच कोणी आमविषयी ति-
कडून आला, तंव ते त्याच्या पायाला मो-

इले, आणि तो विचारा लंगडत घरीं गेला. घर-
च्या चाकर माणसांला उपद्रव लक्षणजे किती करतो
सांगूं! मी खरेंच सांगतो त्याचा बाप जर चाकर
माणसांस रोजमुरा आर्धा देताना तर कोणी त्याचे
घरीं राहतेना.

शिव०— असें आहे त्यापक्षीं मी त्यास अगन्य पाह-
णार; थदा करणाऱ्या पोरानवर माझी भारी भक्ति
आहे.

व०पा०— थदाही सर्वांस प्रिय आहे, परंतु त्याची थ-
दाकरण्याची चाल कांहीं मुलखा निराळीच. तुला-
ही हंसणें फार आवडते हें मला ठाऊक आहे, प-
रंतु तूं कांहीं कोणास दुःख देत नाहीस; हा ब्राह्मण
कारक्यांला लोकांची दुर्दशा पाहून भारी हर्ष हो-
तो आणि हंसूं येते.

शिव०— मला त्याचें कांहीं एक भय वाटत नाही, मी
जशाला तसा होणारा आहे, लक्षणून मलाही वरेंच
झालें, मीज पहावयाला सांपडेल.

व०पा०— ताच्या येथें येणार असला तर माझ्या भा-
वास घरीं जावयाची आज्ञा द्या कशी, नाही तर
तो आणखी एखादी दुखापत करील.

धा०पा०— हो हो हो, खखरेंच, मी आपला जातो.

शिव०— नाही, नाही, तूं जाऊनको. मी कांहीं त्या-
च्या साथीं तुमची मैत्री तोडणार नाही, त्याला त्या-
च्या पायरींभेच देवाप, पण बाहेर कोणाचे पाय

ख्यांकडे पाहून) तुझाला मी संभाळतो.

व० पा०— मजविषयी चिंता नको; तो माझी धडा करणार नाही; माझा तुसडा स्वभाव त्याला पक्का माहित आहे, पण माझ्या भावाविषयी मात्र मला अंमळ काळजी आहे.

भीमा— तो मऊ लागलें हणजे कोंपरानें खणतो आणि कठीण लागलें हणजे नांव घेत नाही, अशी त्याची चाल आहे.

दुर्गा— खरेंच आहे, पहा, मांजराच्या मागे कुत्रें लागलें असतां जेव्हां का तें मांजर शेंपूट पिंजारून त्याचे आंगावर फुसकारून धांवतें, तेव्हां कुत्रें शेंपूट पाडून पळून जातें. नसाच तो आहे.

शिव०— दुर्गा, तूं मांजरा प्रमाणें चाल.

दुर्गा— तूं नरसिंह अवतार धर, पण सर्वांनीं आतां खालीं बसावें हें मला बरें वाटतें. तो मेला कारया अड्डून येत नाही, मग कशा करतां उर्गाच उभें राहावें ?

शिव०— अगे उर्गा, तो आला पहा.

प्रवेश ४,

तात्या, शिवराम, दुर्गा, मथुरा, आणि
वडील पारखी.

तात्या— (शिवरामास व दुर्गास पाहून नमतो.) मी

त्यांकडे पाहून) तुलांला मी संभाळतो.

व० पा०— मजविषयी चिंता नको; तो माझी थटा करणार नाही; माझा तुसडा स्वभाव त्याला पक्का माहीत आहे, पण माझ्या भावाविषयी मात्र मला अंमळ काळजी आहे.

भीमा— तो मऊ लागलें ह्मणजे कोंपरानें खणतो आणि कठीण लागलें ह्मणजे नांव घेत नाही, अशी त्याची चाल आहे.

दुर्गा— खरेंच आहे, पहा, मांजराच्या मागे कुत्रें लागलें असता जिथ्हां का तें मांजर शेंपूट पिजारून त्याचे आंगावर फुसकारून धांवते, तेव्हां कुत्रें शेंपूट पाहून पळून जाते. बसाच तो आहे.

शिव०— दुर्गा, तूं मांजरा प्रमाणें चाल.

दुर्गा— तूं नरसिंह अवतार धर. पण सर्वांनीं आतां खालीं बसावे हें मला बरें वाटते. तो मेला कारटा अडून घेत नाही, मग कशा करतां उगीच उभें राहावे ?

शिव०— अगे उगी, तो आला पहा.

प्रवेश ४,

तात्या, शिवराम, दुर्गा, मथुरा, आणि
वडील पारखी.

तात्या— (शिवरामास व दुर्गास पाहून नमतो.) मी

तुमचा सेवक आहे, मजवर दया असावी; तुमचे रावर्जांनी मला तुह्यांमध्ये खेळावयाची आज्ञा दिली आहे, ह्मणून मी आजचा दिवस तुह्यांमध्ये खेळेन.

दुर्गा— मी घरधनीन आहे, ह्मणून तुला ह्या सर्व पाहुण्यांचीं वेगवेगळालीं नांवे सांगितलीं पाहिजेत. हिचें नांव कावेरीबाई.

तात्या— अततत, हें नांव ऐकून मला फार आनंद झाला.

दुर्गा— आणि ह्याचें नांव—

तात्या— आहा ! याची माझी तर पक्की ओळख आहे, (भीमाकडे बोट दाखवून.) हिचें नांव काय बरें असेल ? हिचें नांव साडेभावार्थी बाई असेल. ही फार भोळी दिसते. हिला लोकांस वांकोल्या दाखवितां फार चांगल्या येतात. (मग खोलीत लंगडशाई घालीत घालीत मनीकडे बोट दाखवून ह्मणतो.) हा तर लंगडशाहा बादशाहा; ही माराचे भयानें पळतां पळतां पडली, आणि पाय मोडला ह्मणून ही रोज रोज लंगडशाई खेळती. (वडील पारख्याकडे बोट दाखवून ह्मणतो,) हे तर मोठे दोष्टाचार्य, आह्मां गरिबांकडे पाहत देखील नाहींत. (धाकट्या पारख्याकडे बोट दाखवितो,) ह्याचें नांव तर उघडच आहे; ह्याचे आईनें ह्याची लहानपणीं जीभ चांगली ओढली नाहीं, ह्मणून हा

तुमचा सेवक आहे, मजवर दया असावी; तुमचे रावर्जांनी मला तुह्यांमध्ये खेळावयाची आज्ञा दिली आहे, ह्मणून मी आजचा दिवस तुह्यांमध्ये खेळेन.

दुर्गा— मी घरधनीन आहे, ह्मणून तुला ह्या सर्व पाहुण्यांची वेगवेगळाली नावे सांगितली पाहिजेत. हिचे नांव कावेरीबाई.

तात्या— अततत, हें नांव ऐकून मला फार आनंद झाला.

दुर्गा— आणि ह्याचें नांव—

तात्या— आहा ! याची माझी तर पकी ओळख आहे, (भीमाकडे बोट दाखवून.) हिचे नांव काय बरें असेल ! हिचे नांव साडेभावार्थी बाई असेल. ही फार भोळी दिसते. हिला लोकांस वांकल्या दाखवितां फार चांगल्या येतात. (मग खोलीत लंगडशाई घालीत घालीत मनीकडे बोट दाखवून ह्मणतो.) हा तर लंगडशहा बादशहा; ही माराचे भयाने पळतां पळतां पडली, आणि पाय मोडला ह्मणून ही रोज रोज लंगडशाई खेळती. (वडील पारख्याकडे बोट दाखवून ह्मणतो,) हे तर मोठे दोह्याचार्य, आह्मां गरिबांकडे पाहत देखील नाहीत. (धाकट्या पारख्याकडे बोट दाखवितो,) ह्याचें नांव तर उघडच आहे; ह्याचे आईनें ह्याची लहानपणी जीभ चांगली ओढली नाही, ह्मणून हा

पाहून नमतो.) दुसऱ्याचे गुण बाहेर काढण्याचे तुझे काम तें मी घेतलें, लक्षण रागें भरूं नको, समा कर, आतां आपण गडी धरूं. (तिचा हात धरितो.)

दुर्गा०— (ताच्यास हात धरूं देते.) बरें पण—

तात्या— (अकस्मात् धाकट्या पारख्याकडे फिरून त्यास कुचेष्टेनें लक्षणतो,) तूं चांगला पोर दिसतोस लक्षण तुला भेटावेंसें वाटतें, थांब, (धाकटा पारखी त्यास भेटावयास भितो, ताच्या त्यास बळात्कारानें ओढितो, तेव्हां तो मूल रडूं लागतो.)

शिव०— सोड, सोड त्याला, नाही तर—

तात्या— नाही तर काय करशील, माझ्या लहानग्या छबड्या ?

शिव०— मी लहान आहे खरा, परंतु माझ्या मित्रास सहाय होण्यापुढें सामर्थ्य माझे आंगीं आहे बरें ! हें मी तुला अगोदर सांगून ठेवतों.

तात्या— तर मी ही तुह्यांमध्ये तुमचा मित्र होण्यास येणार. त्यास पाहूं बरें अगोदर, तूं आपले मित्राचें साह्य कसें करतोस तें. (तो लागलाच धाकटे पारख्याचे अंगावर चालून जाऊन त्यास बिलगतो. शिवराम त्यास पाडतो आणि आपण त्याचे उरावर बसतो. इतर मुलें त्यांस सोडवायास धांवतात.)

शिव०— बायांनो, अंमळ रूपा करा आणि दूर व्हा; मी कांहीं झाला मारीत नाही. कांताच्याजी, आ-

तो कसा रंग आहे ! तुझी पाठ म्यां भुईस लावली
थसें वारते.

तात्या— (बळ करून उठावयास पाहतो.) अग
आई, शिवराम्या, गचांडी सोडून माझे छातीवरून
ऊठ, नार्ही तर मी मरतो आतां.

शिव०— अगोदर तूं आपल्या अपराधाची क्षमा मागून
वे, ह्मणजे सोडीन.

तात्या— (तापून ह्मणतो.) अरे जा, कशी क्षमा. तूं
सोडतोस की नाही !

शिव०— अशानें मी सोडावयाचा नाही. न्वां सर्व मंड-
ळीचा अनादर केला आहे, ह्यासाठीं सर्वांपुढें नाक
घांस, चुकलों ह्मण, तोंडांत मारून घे, तर सोडतो.

तात्या— बरे, बाबा, तूं ह्मणतोस तर करतो

शिव०— मातक्यान जर असें करशील तर तुला आ-
झी तळवरांत कोंडून टाकूं, ह्मणजे तंटाच उरकेल.
(तात्यास उठूं देतो, मग तो रागावला असें पाहून
त्यास ह्मणतो.) इतकें रागें भरण्याचें कारण नाही,
प्रथम तुमकडूनच आगळीक झाली.

कावैरी— (मयुरेस एकिकडे नेऊन ह्मणते) तुझा
भाऊ इतका धैर्यवान आहे हें माझे लक्षांत
नव्हतें.

मधुरा— तो सिंहासारखा धैर्यवान आहे, तरी तो
कर्धी कोणार्था कज्जा करीत नाही; ह्या गांवांत ह्या-
सारखा मृशीळ मुळगा दुसरा कोणी नाही. (सर्व

मंडळीस हणते.) आतां उगीच कां खोळंबतां ! कांहीं तरी खेळ काढा. पारख्यांनो, तुमच्या मनांत काय खेळावयाचें आहे !

व०पा०— तें बायकांनींच ठरवावें

(ताच्या वडीलपारख्यास व शिवरामास वांकोल्या दाखवितो.)

दुर्गा— पहा, माझ्या शिवरामाच्या डोळ्यांत कसे पाणी आहे तें ! इतर मुलांनीं ह्याचे शहाणपणाचा किताच घ्यावा ! बरें तर, आतां आम्ही घरकुलांत भातुकली खेळूं. तुह्याला तर बुदबळांचा खेळ भारी आवडतो. चला, उठा माझे गड्यांनो, सर्वांनीं माझ्या खोर्लांत यावें.

तात्या— काय, तुह्या सारे मला एकच्याला सोडून जातां !

शिव०— नाहीं नाहीं, मी तुज करितां येथें राहतों. पण मी कदाचित् बाहेर गेलों तर लौकरच येईन.

तात्या— तूंही जातोस तर, ब्वा, मी कांहीं दुसऱ्याचे घरांत एकटा राहणार नाहीं; मला भय वाटतें.

अंक २.

प्रवेश १.

शिवराम आणि तात्या.

तात्या— मी तुजबरोबर आलों ह्याचें कारण असें आ-

हे कीं, मी तेथें असल्यानें तुझी सारे माझी एखा-
दी यद्दा कराळ. आतां तूंनि मीच येथें आहां, हा-
करितां न्यांची यद्दा करण्याविषयीं आपण कांहीं
तरी एखादी कल्पना योजूं.

शिवः— माझेही मनांत तेंच आलें आहे.

तात्या— मला वाटतें कीं धाकट्या पारख्याची यद्दा
करावी, हें बरें.

शिवः— छी छी, न्याचें मन दुखवावें अशी जर त्वां
यद्दा योजिली असली तर न्याविषयीं मी रुकार
देणार नाहीं; हा मी आपले कानावर हात ठे-
वितों.

तात्या— कां ! अमें कां ! अवघे लोक तर ह्मणतात
कीं शिवराम मोठा थेटेबाज आणि खेळाडू.

शिवः— तें खरें, पण मी कोणाचें मन दुखवावयाचा
नाहीं. बरें, तूं कोणती युक्ति योजितोस पाहूं बरें !

तात्या— ह्या पहा दोन सुया मजपार्शी आहेत, ह्यांच्या
अणकुच्या वर करून ह्या मी दोहों गाद्यांत घालून
ठेवतो, ह्मणजे एका एकी कोणाचे ध्यानांत येणार
नाहीं, मग न्या दोन गाद्या दोघी जणींस तूं बसा-
वयास दे, मी जर द्यावयास जाईन तर न्या सम-
जताळ, आणि ह्मणतील कीं, ह्यांत कांहीं तरी
कृत्रिम आहे, ह्याकरितां तूंच दे. मग जेव्हांका सु-
या टोंचतील तेव्हां न्यांना तोंड दाखवायाला अशी
लाग वाटेल कीं काय सांगूं ! बाह्या, ह्या गोष्टीची

कल्पना करतांना देखील हंसतां हंसतां पोट फुटते.
तुझी भोळी बहीण हात फार आनंद पावेल.

शिव०— पण मी जर तुला असें करीन तर मग तु-
ला कसें वाटेल ?

तात्या— त्यांची माझी गोष्ट वेगळी, त्या मूर्ख आहेत.

शिव०— त्या कशा मूर्ख ? त्या अशीं वाईट थट्टा क-
रीत नाहींत ह्मणून तूं त्यांस मूर्ख ह्मणतोस काय ?

तात्या— तूं मोठा बालांटी आहेसरे; बरे ही कल्पना
तुझ्या मनासं येतनाहीं तर दुसरी कल्पना तुला
सांगूं ?

शिव०— बरे, सांग तर.

तात्या— पहा, हा मजजवळ बळकट सुई दोरा आहे,
त्या बसल्या असतील तेथें आपण जाऊन एकानें
त्यांस बोलावयाच्या हंसायाच्या नादांत लावावें, आणि
एकानें हळूचकन त्यांच्या साड्या बसकराशीं शि-
वून टाकाव्या, मग जेव्हांका त्या उठतील तेव्हां
कशी मौज होईल पण. वाहवा, काय खार्शी क-
ल्पना आहे !

शिव०— शाबास ! बरेच सांगतोस; त्यांच्या चिरड्या
फाटाव्या, आणि त्यांस आईबापांनीं खूप ठोकावें,
असें तुझ्या मनांत आहे वाटतें ?

तात्या— काय ती मौज ह्यांतच आहे.

शिव०— कोणाचा नाश नकरितां दुसऱ्या रीतीनें मो-
ज होणार नाहीं कीं काय ?

तात्या— पण, मला कांहीं त्या नाशाचे योगानें दुःख होत नाहीं.

शिव०— तर तूं आपल्या मात्र स्वार्थावर दृष्ट देतोस, लोकांचे बरें वाइटाकडे अंगदीच पहात नाहींस.

तात्या— आह्मी, व्वा, खेळ खेळू लागलों ह्मणजे आह्माला कांहीं तरी चेश केली पाहिजे. ह्यासाठीं तुला सांगतो, मनु लंगडी आणि पारखी ह्यांस भिवविलें पाहिजे.

शिव०— तें चांगलें नव्हे; तुला जर कोणी भिवविलें तर मग कसें होईल ?

तात्या— चल, आतांच कां होईना. ज्याचे मनांत मला भिववायाचें असेल त्यानें खुशाल भिववावें; मजकडून कांहीं मनाई नाहीं.

शिव०— (एकाकडे होऊन हळूच बोलतो.) तें आतां आह्मीच पाहूं. (मोठ्यानें) बरेंतर, पोरान्स भेडवावयाची कल्पना कशी काय आहे ?

तात्या— मजपारीं राक्षसाचा एक मुखवटा आहे, तो मी घरीं जाऊन घेऊन येतो, तूं लहान लहान मुलांस मात्र एकीकडे आण; मग पहा कशी मौज होईल ती. हा मी आतांच आलों ह्मण.

शिव०— हळूच आपणारीं बोलतो) थांब, मी एक तुजकरितां चांगला मुखवटा आणितों. (मोठ्यानें.) पण तात्या, तात्या !—

तात्या— को ? काय ह्मणतोस ?

शिव०— त्यांस एकीकडे आणलें ह्मणजे त्या भितील खऱ्या. हें मलाही बरेंच वाटतें. पण, ताच्या, ह्या खोलींत एक खराच मोठा ब्रह्मराक्षस आहे. आपण येथें दोघेजण एकटेच आहों, जर का तो आला तर आपणांस जीवंत सोडणार नाही, खाऊनच टाकील.

तात्या— ही काय तूं राक्षसाची गोष्ट बोलतोस ?

शिव०— मी खरेंच बोलतो; तो यावयाचा झाला ह्मणजे अगोदर दणदण पाय वाजतात, मग एकाएका मशाला लागलेल्या दिसतात; त्याच्या बराबर पुष्कळ भुतावळ असते. (अंमळ घाबरल्याचें सोंग घेतो.) हें पहा, पाय ऐकू येतात; आतां कसे करावें ?

तात्या— (अंमळ घाबरून ह्मणतो.) अरे कर्मा, आता राक्षस येथें येतो कीं काय ?

शिव०— (तात्यास एका कोपऱ्यांत नेऊन हळूच कांपत कांपत बोलतो.) येथें ब्रह्मराक्षस असतो ह्याचें कारण लोक असें सांगतात कीं, ह्या खोलींत एक कृपण पुरुष राहात होता, त्याजवळ इव्य पुष्कळ होते, मग तो मेला तेव्हां समंध होऊन ह्या खोलींत राहिला आहे. ह्या करितां इकडे कोणी येत देखील नाही.

तात्या— (हें ऐकतांच त्याचा चळकांप होतो, आणि बोंबडी वळते.) दुसरे कोणाला तरी लोकर

हाक मार, कां तर माझा जीव धसधस करतो; मा-
दयानें येथें उभें रहावत नाहीं, मी पळून जातो.

शिव० कशीगे भ्याली! आतांच ना तूं धटाईच्या गो-
ष्टी सांगत होतास ?

तात्या— मी कांहीं भ्यालों नाहीं; तूं असें समजू नको,
पण मी मुखवटा आणावयास जातो.

शिव०— बरें तर, जा तूं, मी येथें सर्व तयारी करून
देवितां. मग भली खाशी मौज होईल

तात्या— वाहवा ! तर मग आतां आमचें हसतां हस-
तां पोटा फुटेल.

शिव०— ते तर फारच भितील.

तात्या— खरेंच, गड्या, तर मी लौकर येतो. (तो
बाहेर निघून जातो.)

शिव०— (एकटाच आपण बोलतो,) भलारे, तूं वर-
कदांस भिववावयास पाहतोस, आणि मी भ्यावया-
चा नाहीं अशी प्रतिज्ञा भोगतोस, तर पहा, मी
तुलाच भिववावयाची युक्ति करीन.

प्रवेश २.

शिवराम, दुर्गा, मथुरा, कावेरी, मनु, आणि
वडील पारखी.

दुर्गा— शिवरामा, तात्याला रस्त्यांतून धांवत जातांना
आझीं आतां पाहिलें, तर कोणी काय केलें त्या-

ला ! त्वाशीं तुशीं कांहीं खटखट झाली कीं काय !
 शिव०— नाहीं नाहीं, तो तर मला आपला जिवलग
 मित्र मानितो; त्याचे मनांत लहान मुलांची कांहीं
 थटा करावयाची आहे; न्यास मी बाह्यात्कारी अ-
 नुकूळ होतो, आणि असा कांहीं मनसुबा करतो
 कीं तोच फसेल; मग पुनः आमचे घराकडे हुंकून
 पाहणार नाहीं असें वाटते.

दुर्गा— बरें कोणता मनसुबा करणार आहेस तूं ?

शिव०— माझा मनसुबा तुला लौकरच कळून येईल,
 पण मला तुशीं बोलावयास आतां तिळमात्र अव-
 काश नाहीं; तो आतां येईल, तो आल्याचे पूर्वी
 मला सर्व तयारी करून ठेविली पाहिजे, लणून
 मला अंमळ बाहेर जावयाची आज्ञा दे.

कावेरी— बरें तर, जा, पण लौकरच परत येहो, तुझा
 मनसुबा आह्मांस फार ऐकावासा वाटतो.

शिव०— सर्व तयारी करून मी तुह्मांस अगन्य सांगेन.
 (तो बाहेर निघून जातो.)

दुर्गा— अहाहा, फार चांगले देवे मित्र मिळाले आ-
 हेत, पाहूं, बरें, दोघांच्या मसलतीनें काय ठरतेंतें.

व० पा०— दुर्गाबाई, शिवरामाला केवळ तात्याचे ओ-
 र्ळांत बसवूं नका.

मनू— पारखी, तूं ठीक बोललास, एक मर्यादेचा, भ-
 ला, आणि एक झाड नास्य; त्याला त्याला कोरें
 लावतां !

कावेरी— शिवराम जर ताच्याला येथून काढून लाव-
ण्याची काही युक्ति योजील तर आम्हांवर त्याचा
फार उपकार होईल. तो ह्या ठिकाणी असल्याने
आम्हांस कधीचैन पडणार नाही.

दुर्गा— मला असें धोरण दिसते कीं, शिवराम ताच्यास
अमर्याद शिक्षा करील.

व० पा०— असें कसें होईल? शिवराम जर ताच्याची
तशी स्तूप थटा करील, तर त्या योगेंकरून त्याला
शिकविल्यासारखें होईल. मग आपल्या मुलास चां-
गल्या चालीचा उपदेश मिळाल्यामुळे शिवरामाची
युक्ति ऐकून ताच्याचा बाप फार संतोष पावेल, अ-
सें मला वाटते. शिवरामासारखा ताच्या असता,
तर त्याचा बाप त्याकरतां आपलें अर्धें द्रव्य संतो-
षानें खर्च करता.

मनु— दुर्गा, तूं आपल्या भावाच्या युक्तीस विघ्न करूं
नको.

दुर्गा— पण मने, माझा स्वभाव अंमळ प्रखर आहे,
आतां मी येथें तुझ्यांमध्ये मुख्य असतां आईस वा-
ईट वाटेल असें काम इकडे होऊं देणार नाहीं.

मनु— त्याच्या मनांत आहे तसें त्याला आजचा दिव-
स करूं दे, ह्याचा अन्याय आम्ही आपल्या आंगाव-
र घेऊं.

शिव०— (आनंदानें हंसत येतो.) ताच्या आतां के-
व्हां का येईना, त्याला खेळावयास घेण्याकरितां

आह्मी तयार आहों.

दुर्गा— पण मला सांग, त्वां काय मनसुवा केला आ-
हे ती.

कावेरी— आह्मांला सांग, आह्मी त्यांत येतो.

शिव०— नाही, नाही, बायांहो; त्याचें काहीं कारण
नाहीं; माझ्या मनसुव्यांत अंमळ धिंगामस्ती हो-
णार आहे, ह्यासाठीं मी तुह्यांस आह्मांमध्ये घेणार ना-
हीं; म्यां मोतद्वारास सांगून अगोदरच ठाकठीक क-
रून ठेविलें आहे; माझ्या मनांतली गोष्ट त्या मोत-
द्वाराचे मनांत ठसली आहे, तो मला सास करील.

दुर्गा— पण तूं काहीं आह्मांला आपला मनसुवा अ-
झून कळूं देत नाहीसना ?

शिव०— मी तुह्यांला इतकें सांगून ठेवितों; आतां आ-
पण लपंडाव मांडूं ह्मणजे तात्याचे मनांत संशय ये-
णार नाही, प्रथम मी तात्यास आंधारामध्ये सांपडे-
न, मग जो कोणी माझे डोळे बांधील त्यानें हात-
चलाखी करून मला पहावयास वाट ठेवावी, ह्म-
णजे मी तात्यासच धरीन, मग त्याचे डोळे बांध-
ल्यावर तुह्मी सर्व खोलींतून दिवा विझवून बाहेर
निघून जा, आणि आह्मां दोघांस मात्र त्या ठिकाणीं
असूंदा, मग जेव्हां तुमची गरज लागेल तेव्हां मी
तुह्यांस बोलावीन.

द० पा०— तो जर धबाधबी करूं लागला तर मग क-

सें करशील !

शिव०—अरे, जाऊंदे, त्याच्यानें काय व्हावयाचें आहे ! पाहिलें नाहीं मघां, एक कलथी दिली तर कसा भोंपळ्या सारखा बदकनू आदळला तो ! तो टणक दिसतो खरा, पण अगदीं फोपसा आहे, खावा अनुभव मीं अगोदरच घेतला आहे. अतां लहान मुलांस इकडे घेऊन ये, ताच्या आला लहणजे त्यांची कदाचित् थटा करील, अगे मथुरे, तूं जाऊन त्यांस घेऊन ये.

मथुरा— होय, (ती बाहेर निघून जाते.)

शिव०— माझे डोळे बांधतेंवेळस वाट ठेवावयाचें तुलांस स पक्षें स्मरण असूद्या, आणि जेव्हां मी तुलांस स्वृण करीन तेव्हां वाटेचें नीट संधान ठेवून दिवा विश्वून पळून जा.

कावेरी— होय होय, आतां ध्यानांत आले.

शिव०— अगे उगी, कोणी येतो आहे. (दाराजवळ जाऊन हळूच कानोसा घेतो.) हॉं तो आला, आतां आपण लौकर खेळावयास लागूं या, नाहीं तर त्याचे मनांत संशय येईल. अगोदर झटकन कोणाचे तरी डोळे बांधा.

कावेरी— पहिला डाव मजवर आहे. (मनु कावेरीचे डोळे बांधिते.) (सर्व मुलें खेळें लागतात.)

प्रवेश ३

शिवराम, तात्या, कावेरी, आणि मनु.

(तात्या आंत घेतांच कावेरीस चिमटा घेतो, ती हात लांब करून त्याला धरते.)

कावेरी— हा तर तात्या आहे, त्यानें मला चिमटा घेतला हावरून तोच आहे हें मी पक्कें जाणते.

शिव०— त्वां खरेंच ओळखलें, पण तो अडून खेळाय्यास लागला नाहीं, तर आतां नव्यानें डाव मांडूं.

तात्या— शिवरामानें खरी गोष्ट सांगितली.

कावेरी— बरें तर, आतां नवा डाव नवा पाव, मी जर आतां तुला फिरून धरलें तर मग तुझे डोळे बांधून डाव घेईन; रडी खाऊं देणार नाहीं.

तात्या— बरें बरें, आतां फिरून खेळूं. (बगलेंतला मुखवटा काढून शिवरामास निमुरता दाखवितो.) कां चांगला आहेना ?

शिव०— (त्यास पाहून अंमळ कावराबावरा होतो.) अरे बापरे, फारच भयंकर आहे; हास पाहून मलाच अगोदर भय वाटते; आतां हा लपवून ठेवूं आणि ह्या खेळावयाच्या नादांत लागल्या हणजे हळूचकन आपण बाहेर निघून जाऊं.

तात्या— (शिवरामाच्या कानाशीं लागतो.) होय होय, अगोदर मी पोरीवारीची थहा करतो.

शिव०— (तान्यार्शीं हळूच बोलतो.) मी अगोदर कावेरीचे डोळे बांधून तिला फिरवीन; ती मला धरील तेव्हां तिचे मनांत असें येईल कीं, हा तान्याच आहे; मग तिजवरच डाव येईल.

तान्या— (हळूच बोलतो.) वरें वरें, मीही तिला मागून जाऊन धक्का देईन.

मनू— तुझी खेळ विरस करतां; तुमची मसलत काय ती लौकर होऊंद्या कशी.

तान्या— सारीं उगीच कां उभीं राहिलां? आह्मी तयार आहों.

शिव०— (जणू कावेरीस धक्का द्यावा अशा बेतानें तिचे मार्गें मार्गें फिरतो, तान्या घडवंची आणावयास घरांत जातो, असें पाहून शिवराम कावेरीस हळूच ह्मणतो.) कावेरी, आतां मी तुझ्या वाटेंत येतो, (कावेरीनें अडखळून पडावे ह्मणून तान्या तिचे वाटेंत एक घडवंची आणून ठेवितो, शिवराम त्या घडवंचीस एकीकडे ठेवून आपण त्या जागीं मेटाखुटीं बसतो, आणि तिला ऐकुं जाई असा कांहीं शब्द करितो, ती चांचपत चांचपत जाऊन त्यास धरिते, आणि हा कोण आहे? असें सोंग आणते.)

कावेरी— (अंमळ गुटमळून त्यास चांचपून ह्मणते.) हा शिवराम आहे!

शिव०— (खिन्न झाल्या सारखें दाखवितो.) होय, मीच आहे; काय, गड्या, मीच सांपडलों फिरे; गोष्ट

वाईट झाली.

कावेरी— (डोळ्यावरचें फडकें सोडून.) आहा, मला पाडावयाचा मनसुबा केला होता काय? हें काम ताच्या वांचून कोणी करणार नाही, हें मी पकें जाणतें. पण मी आतांच ह्याचें वडें काढीन. (ती शिवरामाचे डोळे बांधिते, आणि पहावयास अंमळ-शी वाट ठेवून त्यास चालीप्रमाणें विचारते.) तुझे बापाचे पागेंत किती घोडे आहेत ?

शिव०— तीन, एक काळा, एक पांढरा, व एक तांबडा.

कावेरी— तर तीन वेळां फिर (शिवरामास तीन वेळां फिरवून ह्मणते,) आतां जो कोणी तुझ्या हातीं लागेल त्याला धर.

शिव०— (चांचपत चांचपत इकडे तिकडे फिरतो, सर्व पोरांस आंगावर घेतो, कोणी थापडी मारली तरी त्यास मारूं देतो, आणि कावेरीचे मागें लागल्याची हुलकावणी दाखवून एकाएकीं ताच्यासच जाऊन धरितो.) आहा, भली सांपडलीगे, हा कोणी पोर दिसतो, हा ताच्या तर नव्हे ! (मग डोळ्यां वरचें फडकें काढून.) होय, तोच !

तात्या— (शिवरामास हळूच ह्मणतो.) पण त्वां मला कशा करितां धरिलें बरें ?

शिव०— (हळूच सांगतो.) तूं कांहीं चिंता करूं नको; मी धाकट्या पारख्याला तुझ्या आंगावर टाकलून देईन.

तात्या— (हळूच ह्मणतो.) बरें तर गड्या, तूं पाह-
शील मी न्यास कसा वारीक चिमटा घेतों तो, अ-
सा कीं, रक्तच निवेल. (शिवराम तात्याचे डोळे
बांधून वरकड सर्व मुलांस खोर्लातून बाहेर जाव-
याची खुण करितो, तीं दिवा विझवून दुसरे खो-
र्लात जातात. दिवे विझाल्या नंतर मोतदार तों-
डास काळें लावून, वर चुन्याचे ठिपके देऊन,
डोईस मेंढराच्या लोंकरीची टोपी घालून, फाटके
रकटे नेसून, हातांत टेंभा घेऊन दाराजवळ येतो, शि-
वराम न्याला तेथेंच उभें रहावयाची खुण करितो.)

शिव०— (तात्यास खोर्लाचे मध्यभागीं उभें करून
विचारतो.) तुझे वापाचे पागेंत किती घोडे आहेत ?
तात्या— तीन, एक काळा, एक तांबडा, आणि एक
पांढरा.

शिव०— अरे, मुलांनो, आतां पहा कशी मौज होईल
ती, तंवर तुझी आप आपल्या जाग्यावर उभीरहा.
(लटकें पर नेटकें बोलून ह्मणतो.) तात्या तूं तीन
वेळां फीर, जो कोणी हातांत सांपडेल न्यास ब-
ळकट धर. (तात्या फिरलागल्यावर शिवराम शि-
ग घेऊन येतो, व मोतदारास घागरमाळा वाजवाव-
याची खुणेनें आज्ञा देतो, मग आपण बोलतो.)
राक्षस आळारे आला, पळ तात्या, जीवघेऊन प-
ळ. (मग मोटा गळबला करून दार लावितो, आणि
मोतदाराचे पाठीमागे लपून शिगांतून शब्द काढून

बोलतो.) कायरे तूं माझे इव्य घ्यावयास आलास काय ?

तात्या— (भयानें लटलटां कांपतो, आणि घाबरून डोळ्यावरचें फडकें काढावयास विसरतो. आणि मोठ्यानें किकाळी फोडून बोंब मारितो.) अरे शिव-रामा, अरे पारख्यानो, धांवा, लौकर या, माझ्या उरावर राक्षस बसला.

शिव०— (शिंगाचे आवाजांतून ह्मणतो.) न्या सर्वास मीं भय दाखवून पळविलें, आतां तूं डोळ्यावरचें फडकें काढून माझे तोंड पहा.

तात्या डोळ्यावरचें फडकें न काढितां भय पावून हातांनीं बळकट तोंड झांकतो; जसा जसा राक्षस पुढें येतो तसतसा तो मागें हटतो.)

शिव०— अरे काढ तोंडावरचा रुमाल ! ऐकतोस कीं नाहीं ? (तात्या थरथर कांपत कांपत डोळ्यावरचा रुमाल काढितो, परंतु डोळे उघडून पहावयास भितो; शेवटीं राक्षसास पाहतांच मोठ्यानें किकाळी फोडतो, आणि अगदीं गर्भगळित होऊन जागचे जागीं थिजून राहतो; मग इकडे तिकडे फिरून दाराजवळ येतो; दार गच्च लावलेलें पाहून पायांत पाय गुंतून तोंडघशीं पडतो, आणि भयामुळें त्याचे तोंडाकडे न पाहतां भुईत मान घालून बसतो.)

शिव०— तूं काय माझे हातांतून पळून जावयास पाहतोस काय ?

तात्या— (भयानें बोवडी वळली आहे; ह्मणून गुंतत गुंतत बोलतो.) मी कांहीं तुमचा अन्याय केला नाही; मी कधीं तुमचें द्रव्यही नेलें नाही.

शिव०— त्वां कधींच अन्याय केला नाही काय ? रस्त्यांत येणारे जाणारे मनुष्यांचे आंगावर धूळ कोणरे टाकतो ? आणि लोकांची पागोटी आंकांनी कोणरे उचलीत असतो ? कुर्त्री चिमण्या ह्यांचे त पाय कोण मोडीत असतो ? लहान पोरान्स पाडावयाकरितां माझ्या खोलींत घडवंची कोणीरे अणून घेविली ? असे असे अपराध तुजकडून कांहींच घडले नाहींत काय ? आणि मुलांस भेडावायासाठीं तुजजवळ आतां मुखवटा नाहीं ?

तात्या— महाराज, तुम्ही ह्मणतां इतकेंही खरेंच आहे; आतां माझ्या अपराधाची क्षमा करावी; मी आपल्या आईबापांचा एकुलताएकच आहे; आजपासून असें करणार नाहीं.

शिव० तुझे बोलणें खरें कशावरून ? ह्यास जामीन कोण आहे ?

तात्या— तुम्ही जीं मुलें आतां पळवून लाविलीं त्यांना आपणा, ह्मणजे तीं जामीन होतील.

शिव०— तूं खरेंच बोलतोस तर माझ्या हातावर हात मार.

तात्या— नाहीं महाराज; मी खरेंच सांगतो.

शिव०— बरें तर, आतां मी तुला सोडितों, पण खब-

रदार, आजपासून असें करशील. माझ्या मनांत तुला खावयाचें असतें तर केव्हांच ह्या खिडकींतून घेऊन गेलों असतां. (राक्षस तो टेंभा आंधारांत गरगर फिरवून निघून जातो, तेणें करून ताच्या भेदरून बेशुद्ध होऊन भुईवर पडतो.)

प्रवेश ४,

रामराव, तात्या, शिवराम, मोताद्वार, कावेरी,
आणि मनु.

राम०— (हातांत दिवा घेऊन येतो.) कसलारे इकडे गलबा आहे हा ?

तात्या— (मान वर नकरितां बोलतो.) मीं कांहीं गलबा केला नाहीं, महाराज ब्रह्मराक्षसबाबा. अतां तुझी माझे जवळ येऊं नका.

राम०— (तात्या भुईवर पडलेला पाहून.) हा कांण भुईवर पडला आहे ?

तात्या— तुझी आतांच मला रुपाकरून सोडून दिलें आणि असें ह्मणतां ?

राम०— वेड्यासारखा तूं असें काय बोलतासे ? मीं केव्हां रुपा केली ?

तात्या— महाराज मीं कांहीं पैका न्यावयास आलों नाहीं.

राम०— पैक्याचें गाणें काय बोलतोस ? हें आहे तरी

कायः तुझे नांव ताच्या, मी तुला ओळखत नाही
की कायः

ताच्या— होय होय, महाराज, तेंच माझे नांव; पण
आतां तुझी माझा प्राण घेऊं नका.

राम०— मला आश्चर्य वाटतें, तूं येथें कां पडलास ?
(दिवा खालीं ठेवून ताच्यास भुईवरून उचलून
धरतो.)

ताच्या— (पहिल्यानें पळून जावयाकरितां कवेतून
निसट्यावयाचा यत्न करितो, मग रामरावास ओ-
ळखून झणतो.) रावसाहेब, तुझीच आहां तो
गला काय ? (भोंवतारलां कावरा बावरा पाहून मो-
ठ्यानें आरोळी फोडून झणतो.) तो राक्षस आहे
तो पहा तिथें आहे (शिवराम दार उघडितो, स-
र्व मुलें खदखदां हांसत आंत येतात.)

राम०— अरे पोरानो, कायरे आहे ?

शिव०— (पुढें येऊन.) तुमचा मोतदार आहे कीं
नाहीं, तोच राक्षस, तो पहा रगटें नेसला आहे.

मोत०— (तें सोंग टाकून.) होय, महाराज, मीच
सोंग घेतलें होतें.

राम०— शाबास शिवरामा, फार चांगल्या शाहणपणाचा
खेळ काढला.

शिव०— म्यां ठीकच केलें, सगळ्यांना विचाराना ?
ज्ञानेंच अगोदर भिववायाची मसलत काढली कीं,
आपण लहान पोरानस भेड्यावूं, ती साचा मनोरथ

म्यां सिद्धीस जाऊं दिला नाहीं. पहा पाहिजेतर ह्याजवळ एक मुखवटा आहे, तो ह्यानें काढावा.

राम०— (तात्यास ह्मणतो,) कायरे ? खरेंच कायरे हें ?

तात्या०— (तो मुखवटा रामरावापुढें टाकितो.) आतां माझ्यानें बोलवत नाहीं, हा मुखवटा म्यां रावजी.

राम०— तर मग तुला आतांची योग्य शिक्षा झाली.

कावेरी— आह्मी दुर्गाबाईपासून मागून घेतलें होतें कीं, शिवराम तात्याची जी थटा करील ती करूंया. तर ही त्याला बरीच अद्दल घडली.

मनू०— अगोदर तो आमची जी थटा करणार होता ती जर तुझांस समजली असती तर मग.

राम०— कायरे तात्या, तूं प्रथमारंभी आजच आलास-ना ? आणि त्वां अशी पुंडाई मांडली ? अरे मुलांची मर्यादा ठेवून खेळावे तें टाकून त्यांची थटा करणार होतास काय ? निघ येथून; जा आपल्या घरास, जर का आजपासून तुला माझे पोरां बरोबर खेळतांना पाहिलें, तर मी मुलाजा करणार नाहीं; कान उपटून हातावर देईन. म्यां तुला हांकून लावलें हें ऐकून तुझा बाप तुझ्या अपराधाची चांगली शिक्षा करील; जा कसा येथून, तोंड दाखवूं नको, (तात्या लाजून निघून जातो.) मुलांनो, तुझी आजपासून अशी कोणाची वाईट थटा करीत जाऊं नका; कदाचित् कोणी तुमचा कसाही जरी अपराध केला तरी असा खेळ खेळत जाऊं

नका; लहान पोर एकदा भेदरलें हणजे प्राणच सोडील; ह्याकरितां कोणी वाईट काम करावयास जर इच्छील; तर त्याशीं नम्रपणानेंच वागलें पाहिजे, आणि त्याचें वडें काढणें झालें तर सुरीतीच्या वाटेनेंच काढावें. आजपासून तुम्ही पक्की आठवण ठेवा, आणि तात्याची जसी थटा केली तशी दुसऱ्याची थटा कधीं करूं नका, ह्याविषयीं कानास खडा लावून घ्या; बरें तर बरें, नाही तर तो आणि तुम्ही प्राणास मुकलां होतां, असली थटा कोणी करतो कीं काय ? आज देव बऱ्यावर होता हणून बरें झालें.

रामा मुलगा.

रामा हणून एक चार वर्षांचा मुलगा होता; तो मुळचा कांहीं जातीचा ब्राह्म्य नव्हता, पण त्याचे आईनें जरवेंत न धरितां स्वेच्छेप्रमाणें त्यास वर्तूदिलें; हणून तो छांदिष्टपणा करूं लागला. बापानेंही मनांत आपलें कीं, जर आतां आपण ह्यास मागितलेली वस्त देत नाहीं तर हा रडरडून जिवाचा आकांत करील, असें समजून त्यानेंही त्या पोराचा फारच लाड चालविला, तें केलें तो पोर फारच वेडावून नाना छंद करूं लागला. रामाचे छंद पुरवायाजोगती त्याचे आईबापांचे आंगी शक्ति नव्हती, कारणकी त्यांचा

हातावरचा संसार, पदरीं गरीबी, ह्या मुळें मागितले-
ली वस्त त्यास कधीं मिळे कधीं न मिळे; असें होतां
होतां तो मूल कांहींकां दिवसांनीं अतिशयित हट्टी
होऊन आईबापांशीं भांडू लागला. जें न मागावयाचें
तेंच मागावें, तें आईबापांनीं न दिलें तर लागलेंच मो-
ठ्या क्रोधास चढून आंगरखा टोपी वगैरे जें काय आं-
गावर असेल तें फाडून तोडून टाकावें. आईबापांनीं
एखादी शिकवणीची गोष्ट सांगितली तर त्यानें तिचे उ-
लटें करावें.

अशी त्याची दुष्ट वागणूक पाहून त्याचे आईबापां-
स अव्यंत दुःख झालें.

त्याची आई असें ह्मणे, मीं अगोदर फार आशा
ठेवली होती कीं, हा पोर चांगला सुशील सद्गुणी नि-
वडेल, आणि ह्याचे मनांत वागेल कीं, तीर्थरूपमातोश्रीं-
नीं माझ्या बाळपणीं मजकरितां फार स्वस्ता खाली
आहे, तर आपणही त्यांस वृद्धापकाळीं सुख द्यावें,
असें मनांत आणून पुढें आमचा कांहीं सांभाळ करील;
तें कांहीं एक नहोतां उलटा दुःखास मात्र कारण झाला.

बापही ह्मणे कीं, हा बेटा वंशांत लाजलावणा
निघाला. ह्याच्या बऱ्यावर कोणी नाहीं; हा एखादे
दिवशीं चोरी मारीत सांपडून सुळावर जाईल. ह्या क-
रितां ईश्वर करोकीं, असा समय येण्याचे अगोदर
माझे डोळे झांकोत, ह्मणजे बरें.

अशा काळजीमुळे तो गृहस्थ सुरणीस लागला, आणि दिवसें दिवस त्याची शक्ति क्षीण होऊं लागली; अन्नोदकावरची वासना देखील बंद झाली; पूर्वी प्रमाणें कामकाज करीत असतां त्याचें अंतःकरण सुप्रसन्न राहिले; रामाच्या हाड स्वभावाची तो वारंवार चिंता करी; रात्रीदिवस कसें होईल काय होईल ह्याकडे लक्ष्य; असा त्यास मोठा वृद्धोग लागला, तेणेंकरून त्याचें शरीर रुश होऊन अस्थांचा पंजर मात्र राहिला. त्याचें शरीर अगदीं काळें ठिकर पडलें.

एक दिवशीं तर तो फारच औदासिन्य आणि खेद पावून बाजेंवर पडला होता, तों त्याच्यानें खाली उतरून घेवेना; इतकी अवस्था झाली तथापि त्याविषयीं रामाच्या मनांत कांहीं एक वागलें नाहीं, आणि तो नित्याप्रमाणें आईजवळ फराळास मागू लागला; तेव्हां आई ह्मणाली कीं, बाबा, तुला फराळाचें करून घ्यावयास माझ्यानें उठवत नाहीं.

तेव्हां रामा रुसला, ह्मणून त्याचे आईस फार वाईट वाटून रडूं आलें; बापानेंही मोठ्यानें सुसकारे टाकिले. देतील ह्मणून अंमळ दम खाऊन रामा उभा राहिला; शेवटीं त्याचे मनांत आलें कीं, कोणी उठत नाहीं तर आतां आपणच करून घ्यावें; असा निश्चय करून शेजारणीचे घरीं विस्तव मागावयास गेला, तों त्या घरची मुलगी दार उघडावयास आली, तिनें रामास पाहतांच ह्याचे आचरणावरून कपाळास आंठ्या घातल्या, आणि

रागें भरून उद्धटपणानें बोलली कीं, तूं कशा करितां आमचे येथें आलास ? रामा हणाला; मी विस्तव मागावयास आलों; तेव्हां मुलीनें उत्तर केलें कीं, बरें तर, आतां मीं तुला कवाड उघडलें त्यापशीं पाहिजे तर विस्तव देतें, पण इतःपर तूं माझे घरीं कधीं येऊं नको. रामाच्या स्वभावास तर उणें उत्तर सोसत नसे, आणि ती मुलगी तर त्यास फारच धिक्कारून बोलली, तें सर्व ऐकून घेतलें आणि मनांत खिन्न होऊन विस्तव नघेतां निघून गेलां.

मग दुसरे शेजारणीचे येथें गोंवरी घेऊन विस्तवा करितां गेला, तिनें फटीवाटे गुपचूप पाहून दार न उघडतां आपण माडीवर निघून गेली, अशी न्याची जिंकडे तिकडे अप्रतिष्ठा झाली; हें पाहून घरीं आला, आणि त्यानें मनांत आणलें कीं, मला एक हातारी खाऊ देत असे तिजकडे जाऊन कांहीं मागावें; असा विचार करून तिजकडे गेला, आणि तिजपशीं फराळाचें मागूं लागला; तेव्हां ती हणाली, तूं आपले आईजवळ माग; त्यानें उत्तर केलें, ती बाजेवर निजली आहे; मग हातारी बोलली कीं, तर तूं आपल्या बापाजवळ माग; रामानें उत्तर दिलें कीं, तोही बाजेवर निजला आहे, आणि उभयतांही दुखणाईत आहों हणून सांगतात. असें न्याचें भाषण ऐकतांच हातारी मोठे डोळे फाडून न्यास हणाली, बाह्वारे सुखा, अरे, ज्यांनां तुझे लहानपणापासून तुझे लालन पाळण के-

लें त्यांचे दुखण्याची स्वप्न व कांहीं काळजी नकरि-
तां आपले पोटाची मात्र चिंता करित हिडतोस, तर तु-
ला लाज कशी वाटत नाही ? जा येथून, दुष्टा, मला
तोंड दाखवूं नको; मजजवळ कांहीं ज्यास्त असल्यास
मी मुलें मातापितरांची भक्ति करितात त्यांस देईन, तु-
झ्या सारख्या अधमास देणार नाही; त्वां तर आपल्या
आईबापांस आजपावेतो दुःखाशिवाय कांहींच दिलें
नाहीं.

हें तिचें बोलणें ऐकून रामाचे डोळे भरून आले, आणि
मुक्ताक्यांघरीं जावयास निवाला; वाटेनें येत असतां
मनांत कल्पना करतो कीं, मीं पुष्कळवेळां दुखणाईत
पडल्याचीं सांगें घेतलीं होतीं, तसें तर आतां आईबापां-
नीं सांग घेतलें नसेलनां ? असें ह्मणून ह्याविषयांची
स्वातरी करून घेण्याकरितां हळूच बाजेजवळ जाऊन
पाहतो, तंव त्यांचे गालाचे अगदीं पोंचे बसून तोंडावर
प्रतकळा आली आहे, हें पाहून मनांत फार कधीं ज्ञा-
ला, आणि तोंडावर पांवरुण घेऊन स्फुंद स्फुंदून रडूं
लागला, आणि मनांत पश्चात्ताप पावून ह्मणतो, मीं के-
वढा अभागी !, माझे आईबापांची अशी अवस्था झाली;
आतां जर हीं मेळीं तर माझी काय गत होईल ? एव्हां-
च मला कोणी भाकरीचा तुकडाही देत नाही; माझा
स्वभाव फार वाईट आहे ह्मणून अशी दशा झाली. अ-
जे माझे आई, तूं मजवर भारी ममता करितेस, आणि
म्यां द्वाभयें तुला कधीं सुखाचा लंघाही दिला नाही.

आतां माझा बाबा हा दुखण्यानें भरेल कीं काय कोण जाणे. ह्याप्रमाणें रामा चिंता करीत असतां तेथून उठून ज्या शेजारणीनें पहिल्यानें त्यास धिक्कारिलें होतें तिच्या घरीं पुनः गेला, आणि दीनवाणीनें ईश्वराचें नाव घेऊन आईबापांकरितां थोडीशी भाकर मागितली; ते समर्थी त्याचें दीनभाषण ऐकून घरधनीन बाहेर आली, आणि त्यास ह्मणाली कीं, तूं ह्याप्रमाणें मागतोस ह्मणून मी तुला भाकर व दूध देते, हा विस्तव घेऊन जा, आणि ह्यावर दूध तापीव, आणि आईबापांस खाऊं घाल. ते तुजसाठीं फार मेहनत करितात, तर त्वां ही त्यांच्या खाण्यापिण्याचा बंदोबस्त ठेवावा हें ठीक आहे. ह्यातारी प्रमाणें हीही रागें भरेल ह्मणून आईबाप दुखणाईत आहेत हें रामा कांहींच बोलला नाहीं. जर तो बोलता तर ती घरधनीन तत्काळ त्यांचे समाचारास गेली असती, कारण कीं, रामाची आईबापें फार भलीं होती.

इतक्यांत रामानें घरीं येऊन दूध तापवावया करितां विस्तव पेटविला, दूध ऊन झाल्यानंतर बाजेजवळ दोन पाट मांडले. ही खटपट करितां व घरांत इकडे तिकडे वावरतां जे शब्द झाले ते ऐकून आई बोलली, आज रामा काय इतकी खटपट करीत आहे कोण जाणे. हें ऐकून तिचे नवऱ्यानें उत्तर केलें कीं, तो कांहीं उत्तम आचरण करीत नसेल, ह्या विषयीं तूं मनांत कांहीं एक संशय येऊं देऊं नको. परंतु ती माय

मावली तिच्यानें राहवेना, लणून ती तोंडावरचा
 पदर साहत पाहूलागली, ती रामा चुलीज-
 वळ दोन मोठ्या वाळ्या घेऊन त्यांत आपले
 हातांनीं भाकर वारीक चांगली कुसकरून भुगाक-
 रीत आहे; तें पाहून ती आपले भर्त्यास हळूच लणते
 की, दोन वाळ्या आणिल्या आहेत न्याअर्थीं कांहीं त-
 री आह्मां करितां खटपट करितो आहे, असें वाटतें;
 नाही तर ह्याला दोन वाळ्या आणावयाचें प्रयोजन न-
 व्हतें. हें ऐकून तो लणतो, ईश्वर करो कीं हें तुझें बो-
 लणें खरें होवो. जशी मला न्याच्या वाईट चालीविष-
 यां खातरी आहे तशी ती सद्गुणी निवडेल ही माझी
 खातरी असती, तर मला फार समाधान होतें.

इतक्यांत रामनें दूधभाकरीचा काला दोन वाळ्यांत
 घालून मातापितरांजवळ आणिला, आणि बोलला
 की, अहो बाबा, अगे आई, तुम्ही उठा, म्यां तुम्हां-
 कारितां दूधभाकरीचा काला आणिला आहे हे शब्द
 ऐकून बाप बोलला, काय रामा त्वां आह्मां करितां
 दूधभाकर आणली आहे ? ही तुला कोणी दिली ?
 रामानें उत्तर केलें की, ही मला आपला शेजारी रा-
 मजी पाटील ह्याच्या बायकोनें दिली. तेव्हां उभयतांस
 अति आनंद होऊन तीं न्यास लणालीं कीं, बरें तर,
 वाळ्या झालीं देव. न्यासमयीं न्यांची मुखश्री दवटवीत
 दिसू लागली, आणि खडबडून उठून पुत्रास अति हं-
 पानें आलिंगन देऊन बोललीं कीं, तूं इतका दुर्लक्ष-

णी खरा, परंतु ह्या तुझ्या उत्तम वागणुकेनें आमचें जन्म सफल झालें. असें लखून तिघेंही रडलीं. त्या काळीं रामा शुद्धीवर आला होता, लखून त्यानें आई-वापांस प्रार्थना केली कीं, मां आजपर्यंत केवळ दुराचरणीं होतो, परंतु इतःपर माझी वर्तणूक पाहून तु-ह्यांस अतिशयित आनंद होत जाईल.

इतक्यांत शेजारीण ह्यातारीही कांहीं अन्न घेऊन आली, तिनें रामाचें उत्तम आचरण पाहिलें, तेंणेंकरून तिचाही कंठ सद्गदित झाला, आणि तिनें रामास आशीर्वाद दिला.

मग त्या चौघांनींही एके पंगतीस बसून भोजन केलें. असें भोजन त्यांनीं पूर्वी कधींही केलें नव्हतें. त्यादिवसचा जो आनंद त्याच्या योगेंकरून त्या उभयतांची प्रकृति दिवसें दिवस चांगली होत चालली, तेंणेंकरून रामासही अतिशयित सुख मिळूं लागलें. आणि त्यादिवसापासून त्याचे शेजारी पजारी त्याजवर पुत्रापेक्षां अधिक ममता करूं लागले.

यमामुलगी.

यमा पांच वर्षांची मुलगी होती; ती आपले आई-वर फार प्रीति ठेवीत असे, व सदा सर्वदा तिजपाशीं रहावयास इच्छी; आईचा क्षणमात्र वियोग तिला सो-

मावयास कठीण पडे. एकेदिवशीं यमाची आई बाजारांत जावयास निघाली, ते समयां यमानें आईपाशीं भारी छंद घेतला कीं, मला बरोबर बाजारांत ने; तेव्हां तिची आई झणाली, तूं बाजारांत माझा पायगोंवा करशील; तूं कांहीं येऊं नको. यमा झणाली, मी तुला कांहीं एक उपद्रव देणार नाहीं; ह्याप्रमाणें तिनें अतिशयित आग्रह केला ह्मणून यमास आईनें बरोबर वेतलें.

मग उभयतां मायलेकी बाजारांत जावयास समागमें निघाल्या. त्यांचे घरापामून बाजार फार लांब होता. त्या रस्त्यानें मनुष्यांची दाटीही फार होती, त्यामुळें असें झालें कीं, यमानें आईचा पदर धरला होता तो हातचा सुटला, तेव्हां पुढें जातां जातां बाजाराजवळ पोहोंचे पर्यंत यमा आपले आईस चुकून भागें राहिली, तथापि यमानें आईस सहजांत आठोपलें; पण तो बाजाराचा घोळका मोठा त्यांत तिनें सावधपणें चालावें तें न करितां माकडांचा तमाशा होत होता तो पाहण्याचे नादास लागून तेथेंच उभी राहिली, मग पुढें वळून जों पाहते तों आई कोठें नाहीं; तेव्हां लौकर पुढें धावून गेली तरीं आई दृष्टीस पडेना; तेव्हां एके उमाळ्याचे जाभ्यावर उभी राहून पांचचार वेळां हाका मारल्या तरीं आई ओं देईना, मग कावरी वावरी होऊन आईला इकडे तिकडे पाहूं लागली, पण आई कोठेंही दृष्टीस पडेना, व तिचा शब्दही कानावर येईना; मग तर फा-

रच घावरी झाली. लोकांच्या दाटीमध्ये जावयास तिला धैर्य होईना, तेव्हां ती एकीकडे उभी राहून आई आई ह्मणून अतिशयेंकरून रडू लागली.

त्या वाटेनें जाणारे येणारे लोकांनीं तिला पाहिलें; त्यांतून एकजण ह्मणाला, पहा, ही मुलगी संकटांत पडून धायमाय मोकळून रडते आहे. दुसऱ्या कोणेकानें विचारलें, मुली, तुला काय झालें? यमानें उत्तर दिलें कीं, आईची व माझी चुकामूक पडली, तेव्हां ती ह्मणाला, मुली चिंता करूं नको, तुझी आई तुला लौकरच भेटेल. तिसरा ह्मणतो, मुली, उगीच कां रडतेस? तुझ्या ओरडण्यानें आई येते कीं काय? ह्याकरितां उगी ऐस.

ह्या प्रमाणें बहुतेक लोक तिजशीं एक दोन शब्द बोलून जात. असें होतां होतां अकस्मात् प्रारब्ध योगाचे बळें करून त्याच वाटेनें एक लंगडी गवळण जात होती तिनें यमास त्या क्लेशांत पाहिलें, तेव्हां तिचे मनांत कळवळा आला, आणि उभी राहून ती यमास ह्मणते, मुली, जेव्हां आईची तुझी चुकामूक झाली तेव्हां तुझी आई कोठें जात होती? यमानें उत्तर केलें कीं, ती बाजारांत कापड ओळीकडे जात होती; तेव्हां गवळण ह्मणाली कीं, मुली, रडूं नको, मी बाजारांतच जातें, तिकडे तुझी आई सांपडेल. असें एकतांच यमानें त्या गवळणीचा पदर बळकट धरिला, आणि दोघीजणी लौकरच बाजारांत गेल्या; तेथें यमा-

ने आईस पाहतांच मोठ्या आनंदानें हाक मारली; ती हाक आईचे कार्नी पडतांच लगवगीनें धांवून येऊन तिनें यमास पोटाशीं धरलें, आणि ह्मणाली कीं, तूं मजपासून चुकून कोणाकडे गेलीस ह्यामुळे मी फार काळजांत पडलें होतें. मग यमानें रडतरडत सारें वर्तमान आईस सांगितलें कीं, मी तेंथें माकडांचा तमाशा पहावयास उभी राहिलें, आणि पुढें पाहातें तंव तूं कोठें दिसेनाशीं झालीस; तेव्हां तुज्जें नांव घेऊन म्यां पुष्कळ हाका मारल्या, तरी तुझा ठिकाणा कोठें नाहीं; शेवटीं ह्या गवळणीनें मजवर दया करून लोकांचे दार्यांतून संभाळून आणून मला तुज्जवळ पोहोचतें केलें. हें ऐकून यमाचे आईनें त्या गवळणीचा मोठा उपकार मानिला, आणि तिची फार फार स्तुती करून तिजजवळ जें बाकी लोणी राहिलें होतें तें घेऊन तिनें मागितल्यापेक्षां अधिक पैसे तिला दिले. उभयतां माचलेंकीर्नी घरीं पोहोचें पर्यंत त्या गवळणीचे उपकारा शिवाय दुसरी कांहीं एक गोष्ट काढली नाहीं.

कितीएक दिवसांनंतर यमानें त्या गवळणीचे घरीं जाण्याविषयीं आईला विचारून एक चोळी लुगडें घेऊन तीस नेऊन दिलें, व तिचें सामर्थ्य होतें त्याप्रमाणें तिनें त्या ह्मातारीचा समाचार घेतला. पुढें कोणतेंही एखादें संकट त्या ह्मातारे गवळणीस प्राप्त झालें अमतां तिला त्यांतून सोडविण्याविषयीं यमा अति आनंदानें सहाय्य द्याई. अर्थां प्रति परस्परांची एकमेकांवर

जडली. उपकारानें इतकी ममता वाढिल हें प्रथम त्या गवळणीचे मनांत आलें नव्हतें.

सीताराम.

सीताराम ह्मणून एक पांचां वर्षांचा मुलगा होता; तो आई बापांचा एकुलता एक होता. त्याची मातोश्री मरण पावली ह्मणून तो मुलगा आईची अतिशयित खंती करूं लागला, आणि रात्रांदिवस त्यानें असा छंद घेतला कीं, मला आईजवळ न्या. हें दुःख पाहून त्याचे बापानें फारच हयबत घेतली, तेव्हां आतेनें त्या मुलास आपले घरीं नेलें; तथापि ती दिवसांतून एकदोन वेळ त्या मुलास बापाकडे घेऊन जात असे; असें होतां होतां आईस मरून वर्ष लोटल्यावर सीताराम अंमळसा आतेचे नाहीं लागून सुखानें राहूं लागला होता.

बापाचे मनांत वारंवार हेंच येई कीं, बायको मेली, मी ह्यातारा झालों, एक मूल तोही झुरणांस लागला, आतां पुढें काय करावें ? ह्या गोष्टीची रात्रांदिवस त्यास चिंता लागली, ह्यामुळे त्याचें दिवसें दिवस अन्नपाणी तुटत चाललें. तेव्हां लोकही कल्पना करीत कीं, हा हाय हाय घेऊन एखादे दिवशीं मरून जाईल, मग पोरस आपंगावयास कोणी नाहीं असें होईल.

तो जेव्हां फार दुखण्यास पडला तेव्हां पंधरा दिवस पर्यंत आतेनें सीतारामास नित्याप्रमाणें वापाचे भेटीस नेलें नाहीं. सीताराम प्रतिदिवशीं आपल्या आतेस झणजे कीं, मला बाबाकडे ने; तेव्हां ती त्या बाळास कांहीं तरी निमित्त सांगून चाळवा चाळव करी. चाळविण्याचें कारण हेंच कीं, त्याचा वाप अगदीं मरणोन्मुख झाला होता, आणि त्यानें च सांगितलें होतें कीं, मुलास आतां माझे भेटीस आणूं नको, कांकीं तो माझी अशी अवस्था पाहून प्राणच टाकील. ह्याकरितां आतेनें तिकडे नेला नाहीं. असें करितां करितां दसऱ्याचा दिवस आला तों अदले दिवशीं रात्रीं तो मृत्यु पावला.

दुसरे दिवशीं सीताराम नित्याप्रमाणें पहांटेस उठून आतिस झणाला, आज दसऱ्याचा दिवस आहे, ह्याकरितां आज तरी मला बाबाकडे घेऊन चल; न नेशील तर मी अन्न घेणार नाहीं, असा त्या मुलानें बापाच्या भेटीचा फारच छंद घेतला; शेवटीं आतेनें त्यास तिकडे न्यावयाचें कबूल केलें, परंतु ती इकडे तिकडे स्पर्श करूं नदेंतां त्यास स्नान घालावयास प्रवर्तली, हें पाहून तो बाळ बोलला, आल्याबाई, तूं मला इकडे तिकडे शिवूं देत नाहींस, आणि आंधोळही घालितेस, तर आतां कोण मेलें बरें ? ह्यास समजलें असतां हा एकच आकांत करील ह्या भयानें ती कांहीं न बोलतां उगीच स्वप्न राहिली. तेव्हां सीताराम झण-

तो, जर तूं सांगत नाहीस तर मी आपले बाबास विचारीन. हें ऐकतांच तिच्या नेत्रांतून खळखळां अश्रुधारा वाहू लागल्या, आणि मोठ्याने हंबरडा फोडून ह्मणाली, बाबा, तोचरे मेला. त्याकाळीं सीताराम मोठा आक्रोश करून ह्मणाला, अरे देवा, माझां बाप कसा मेला ? माझी आई मेली आणि बापही मेला आतां मी कसें करूं ? असें ह्मणून जो दुःखाचा हुंदका आला तो उरांत दाटून तेणेंकरून तो बाळ अचेतन होऊन पडला. त्यासमयीं आतेस त्या मुलाला देहावर आणितां फार कठीण पडलें. नंतर तिनें त्याचे तोंडांत तोंड घालून ह्मटलें, अरे सीतारामा, हे तुझे आईबाप आले आहेत !

सीता०— (गडबडून उठून) माझे आईबाप ! कोठे आहेत.

आत— ते देवाजवळ गेले आहेत, आणि तूं जर चांगला वागलास तर देवाजवळ प्रार्थना करून देवाकडून तुजवर कृपा करविणार आहेत; देवही तुझा सांभाळ खर्चीत करील, कारण कीं, मरते समयीं बापानें तुला देवाचे स्वाधीन केलें आहे.

सीता०— काल मी मनांत ह्मटलें होतें कीं, उद्यां मी बाबाबरोबर शिलंगण खेळावयास जाईन, आणि आतां तूं असें सांगतेस. अझून त्यास पुरलें नसेल, तर त्याकडे मला घेऊन चल; एकदा मला त्यास

पाहूं दे. मला दुःख होईल ह्मणून त्यानें बोलाविलें नाहीं. मजकडूनच त्यास दुःख अधिक झालें असतें, पण आतां मी कांहीं त्यास दुःख देणार नाहीं. हा शेवटचा दिवस आहे ह्यासाठीं आल्याबाई मला बाबाकडे ने.

आत- बरें तर, मी नेतें, पण तूं रडूं नको. तूं पहा बरें, मला केवढें दुःख आहे तें; मला खावयास तोच घालात होता, आतां त्यावांचून मला कोणी राहिलें नाहीं, मी फार गरीब बायको. एकतर तो माझा भाऊ, दुसरें नातें अन्नदाता, तो जेव्हां माझा नाहींसा झाला तेव्हां आज मजवर केवढा दुःखाचा डोंगर पडला आहे ! आतां म्यां सर्व भार ईश्वरावर ठेविला आहे तसा तूंही ठेव; आणि जशां म्यां दगडाची छाती केली आहे तशी तूंही कर.

सीता- होय होय, आतां दगडाची छाती केली पाहिजे, पण, आल्याबाई, मला माझे बाबाकडे ने; त्याची तिरडी तरी एकवेळ मला पाहूं दे,

मग सीताराम आतेचा हात धरून तेथून जो निवाला तो बापाचे घराजवळ पोहोंचला, आणि पाहतो तों त्याचे तिरडी भोंवतालीं शेजारी पाजारी, ओळखी देखांचीं माणसें, उभा आहेत, आणि सर्व लोक दुःखित होऊन त्या पृथ्वीरुपाची प्रशंसा करिताहेत; इतक्यामध्ये सीताराम पुढें लगवगानें पावून जाऊन बापाचे

तोंडांत तोंड घालून त्या प्रेतावर पडला. त्यासमयी त्याचे डोळ्यांतून पाण्याचा लवलेला देखील ननिघतां त्याचे शरीराची कोरड वळून गेली. मग कांहीं अवकाशानें बोलूं लागला. बाबा, तूं मला टाकून चाललास, आतां मी कोणाकडे पाहूं, मला कोण सांभाळील ! मला केवढे दुःखाचे डोंगर झाले ! जेव्हां माझी आई मेली तेव्हां तूं तर मारीच रडलास, पण माझें समाधान केलें, तूं मेल्यास आतां माझें समाधान कोण करील !

मग, अहो बाबा, अशी मोठ्यानें हाक फोडून निपचेत पडला, आणि दुःखामुळें तोंडाची कोरड वळली, व मुखांतून एक शब्द ननिघतां त्या लेंकरानें विमणी सारखा आ वासला; त्यासमयी त्या मुलास प्रेतावरून उठवावयाचें त्या आतेस फार कठीण पडलें.

मग त्याचे आतेनें विचार केला कीं, जर ह्या मुलास स्मशानांत नेलें तर हा काय करील नकळे; ह्या भयानें ती सीतारामास शेजारणांचे घरीं ठेवून त्याचे बापास पुरावयास गेली. प्रेत स्वर्गांत घालतेसमयी जीका स्मशानांत एकच आरडा आरड झाली ती सीतारामानें ऐकतांच तो घरधनिणीची दृष्टि चुकवून निघाला तो स्मशानभूमीस आला; तेथें सर्वलोक पुरण्याचे मडबडीत होते, इतक्या संधीत त्यानें अकस्मात जाऊन, मला बाबा बरोबर पुरा, असें ह्मणून धाडकन स्वर्गांत उडी टाकिली. त्या बाळाची इतकी ममता पाहून जवळच्या लोकांचीं अंतःकरणें कळवळलीं; आ-

णि त्यांनीं सीतारामास मोठ्या बळाकारानें बाहेर का-
दिलें. पुढें तीन दिवसपर्यंत बापाचें स्मरण करून वे-
ड्यासारखा इकडे तिकडे धांवें, आणि त्याचे डोळ्यांतून
पाण्याचे लोट चालले असत, अशी त्याची अवस्था
फार कठीण झाली. अनंतर त्यामुलाचें रडणें तर रा-
हिलें, परंतु त्यास उदासीनता फारच झाली.

हां गोष्ट एक्या रूपावत सावकारास कळली; तो
सीतारामाचे बापास ओळखीत होता, ह्याकरितां तो
त्या मुलास पहावयास त्याचे आतेचे घरीं आला, आ-
णि सीतारामाचें दुःख पाहून फार दुःखित झाला. मग
तो सीतारामास आपले घरीं नेऊन त्यावर पुत्रासारखी
मनता करूं लागला, तेणेंकरून त्याचें रडणें व उदासी-
नता दिवसें दिवस कमी होत चालली. तेव्हां सीतारा-
माचे मनांत इतका निश्चय झाला कीं हा सावकारच
आतां माझा खरा बाप. सावकाराचीही प्रीति त्यामु-
लावर त्याचे उत्तमगुणेंकरून उत्तरोत्तर अधिक होत
गेली. पुढें सीताराम वीस वर्षांचा झाल्यावर तो आप-
ल्या मानलेल्या बापाचा कारभार बहुत खबरदारीनें
करूं लागला. पुढें सावकारानें सीतारामास आपली
कन्या व कांहीं द्रव्य देऊन वेगळें ठेविलें.

ह्यापूर्वीं सीताराम आपले आतेचा समाचार यथा
शक्ति घेत असे. पुढें संपन्न झाल्यावर त्यानें तिला
दारिन्त्यापासून सोडविलें.

प्रांतवर्षीं विजया दशमीचा दिवस आला झणजे सी-

तारामास न्या दुःखाची आठवण होई, आणि न्याचे मनांत असे वागत असे कीं, जें मला दुःख प्राप्त झालें होतें न्याचा परिहार मी उत्तम रीतीनें वागलों झणून झाला; तर, असेंच सुरीतीनें निरंतर वर्तावें, ही बुद्धि न्याला न्या दुःखानेंच शिकविली.

लहान गोपाळ.

कांहीं संस्कृत शब्द पाठ करून संवत्सर प्रतिपदेचे दिवशीं गोपाळा खोर्लीतून बाहेर आला, आणि आपले आंगीं मोठी प्रौढता आणून बापापुढें बोलूं लागला.

अहो दादा, जसे लोक एकमेकांशीं संस्कृत भाषण बोलतात तसा मी तुझांशीं बोलतो; पहा, आरोग्य, सौख्य.

इतकें बोलून अटकला, पुढें काय बोलावें न्याची न्यास स्मृति होईना; तेव्हां तो इकडे तिकडे पाहून आंगरख्याचे पेशकळीस पीळ घालूं लागला, परंतु न्याचा तो पीळ व्यर्थ झाला. न्याला संस्कृत शब्द पुढें आठवतना झणून तो खिन्न होऊन अंमळसा रडकुंडी झाला; न्याची ती अवस्था पाहून बापास मोह उत्पन्न झाला, आणि तो न्याशीं बोलूं लागला.

शाबास बेटा, बरेंच मजेचें संस्कृत भाषण बोललास, ही कल्पना तुझीच असेल असें वाटतें.

गोपा०— नाहीं नाहीं, दादा, तुझी मला शाबासकी

दिला, बरें मी कसे खासे उंच उंच शब्द बोलि-
लां ! हे मला माझे भावानें लिहून दिले आहेत,
हे तुम्ही पहा मी आणखी एक वेळ वाचतो; आणि
आईपार्शी भाषण कसें बोलवें तेंही मला येतें.

बाप— नको नको, गोपाला, तें बोलून दाखवावयाचें
कांहीं कारण नाहीं; जरीं त्वां कांहीं न झटलें त-
री तुझी आणि तुझ्या भावाची परस्पर प्रीति पा-
हून मी व तुझी आई उभयतां आह्मी संतोषी
झालों.

गोपा०— मी खरोखरीं सांगतो, ते शब्द पाहून पाहून
जोडावयास माझे भावाला पंधरा दिवस लागले,
आणि मला शिकावयाला तर काय फारच दिवस
लागले. पण ते मी विसरून गेलों, बोलावयाचे
वेळेस आठवत नाहींत. आणि कालरात्रीं म्यां
बागांत तुमचे पागोट्या पुढें येवढी चुक न येतां
चांगले झटले होते कीं हो !

बाप— तेव्हां तर मी डाळिंबाचे झाडाखालीं बसलों हो-
तो; आतां तुला संतोष व्हावा झणून सांगतो, तें
म्यां सर्व ऐकिलें.

गोपा०— (आनंद पावून.) खरें काय, दादा ! तर मला
आतां भारी संतोष झाला; पण दादा, म्यां चांगलें
झटलें ना !

बाप० पाह्या ! चांगलें शुद्ध झटलें.

गोपा०— पण त्यांतला अर्थ फार चांगला होताना !

बाप— होय, पण तें तर तुझ्या भावानें योजून योजून काढलें होतें; तसें तूं होऊन जर आपले तोंडानें बोलतास तर मला आनंद होता.

गोपा०— दादा, पण एवढी मोठी गोष्ट मी हलक्या शब्दांनीं बोलतां तर मग वाईट दिसतें, नव्हे ?

बाप— तूं उगीच निरुपयोगी शब्द बोललास त्यापेक्षां यंदां अमुक पदार्थ भोगवयाची माझी इच्छा आहे हा विचार कां नाहीं केला ?

गोपा०— तें तर कांहींच नव्हे. तुमचे मनांत असें आहे कीं पोरंबाळांनीं खुशाल असावें, आणि आपणास व मित्रांस आनंद असावा.

बाप— बरें तर, आपल्या तीर्थरूपास हें सुख असावें हें तूं इच्छितोस कीं नाहीं ?

गोपा०— हें तर माझ्या मनापासून आहे.

बाप— बरें, तूं आपल्या भावाच्या साहाय्यावांचून आपल्याआपणच कां बोलला नाहींस ?

गोपा०— मी कसें बोलूं ? मी कांहीं मोठा शाहाणा नव्हे, असें मला वाटलें; आतां तुझीं सांगितलें तर ज्याशीं ह्मणाल त्याशीं बोलें.

बाप— अरे, पण सर्व लोकांस एक सारखेंच बोलूनये. लोकांची स्थितिरीती व उदाभिधंदा पाहून त्यासारखें बोलत जावें. जो कोणी सुखी आहे त्याला असें ह्मणावें कीं, अक्षय सुखीच असा, जो कारभारी असेल त्यास असें ह्मणावें कीं, तुमचा कार-

भार असाच ईश्वर निरंतर चालवो, आणि तुझा-
कडून हाताखालचे जे लोक आहेत त्यांचें कल्याण
होवो; जे हातारे आहेत त्यांशीं अशारीतीनें बो-
लावें कीं, तुझी आणखी फार दिवस वांचा, आणि
तां पावेतो तुमचे हातपाय धडसे खडसे राहोत;
आणि ईश्वरापुढें आपले अपराध कबूल करून
त्याचे चिंतनानें भवसमुद्र उतरून जा.

गोपा०— बाव्हा दादा, तुझी मला फार चांगलें शिकवि-
लें, आतां मी सर्वापुढें असेंच बोलें; पण, दादा,
गुढ्याच्या पाडव्याचे दिवशींच लोकांशीं असें भाषण
कां करावें, वरें ?

बाप— बाबा, संवत्सर प्रतिपदाही कांहीं एक कालमा-
नाचा अवधि आहे. प्रत्येक वर्ष त्या कालमाना-
च्या एक एक पायरीसारखें आहे; त्यांत आपण
वांचणार आहों, आणि एका पायरीवरून दुसऱ्या
पायरीवर जात आहों; ह्याकरितां आपले इष्टमित्र
असतील त्यांना येऊन एकमेकांस भेटावें आणि
ह्या वर्षारंभापासून पुढल्या वर्षारंभापर्यंत काळ आ-
नंदानें जावा ह्मणून परस्परें कल्याणप्रद मंगळरूप
भाषण करावें. हें बोलणें तुझ्या मनांत भरलेंना
पण ?

गोपा०— होय, दादा, हें मी समजलों.

बाप— तुला मी दुसऱ्या दृष्टांता वरून ध्यानांत याव-
यासारखें सांगतां. किती एक दिवसां मार्गें आपण

सिंहगड किल्ल्यावर गेलों होतों, तेथून पुणें शहर
 दृष्टीस पडत होतें तें तुला आठवतें ; आणि येथून
 पुणें शहर लांब आहे हें मनांत न आणितां ति-
 कडेस चला झपून त्वां भारी छंद घेतला होता,
 टाऊक आहे ?

गोपा०— होय, दादा, खरी गोष्ट; पण मी ते दिवशीं
 थकल्यावांचून तेथवर पायीं चालत गेलों नाहीं
 बरें ?

बाप— तें खरेंच; ते दिवशीं तूं बराच चाललास; पण
 आठवण कर कीं कोसा कोसावर खुणांसाठीं जे
 चिरे पुरलेले होते त्याच्या ठिकाणीं म्यां तुला वि-
 सांव्यासाठीं बसविलें होतें.

गोपा०— खरेंच, दादा, मला असें वाटतें कीं ज्यांनीं
 ते दगड रोंविले त्यांनीं ती कल्पना फार चांगली
 काढली, त्यावरून आपण किती कोस आलों, व
 कितीकोस पुढें लांब जावयाचें राहिलें हें सम-
 जतें.

बाप— तर ह्याप्रमाणेंच काळमानाची गणना आहे, तं
 आपल्या तोंडानेंच बोललास कीं त्या रोंवलेल्या
 दगडांवरून किती आलों व पुढें किती जावयाचें
 आहे हें समजतें; तर ह्याचेंही तसेंच आहे; आज
 पावेतो आयुष्याचें कालमान किती झालें व पुढें किती
 राहिलें हें समजतें; तें निहें मान एकसारखेंच आ-
 हे, त्यावाटेंत जें काय झालें तें सांग झणजे त्या-

वरून आणखी एक तुला दृष्टांत देतो.
 गोपा— दादा तें मला सारें अडून आठवतें. पाहि-
 ल्यानें माझा नवा दम होता. लहणून मी धावूं ला-
 गलों, तों मला वारंवार टेंचा लागूं लागल्या; ते-
 व्हां तुझीं सांगितलें कीं, अडून रस्ता फार लांब
 आहे, ह्याकरितां हळू चाल. मग तुमच्या लहल्या
 प्रमाणें हळू चालूं लागलों, तेणेंकरून माझेंच हित
 झालें. मला वाटेनें जें नसमजलें तें तुझीं समजावू-
 न सांगितलें; आणि जेव्हां विसांवा घ्यावया जो-
 गी चांगली जागा आढळे तेव्हां आपण त्याठिका-
 णीं बसूं; तुझीं पोथींतल्या मोठ मोठ्या कथा मला
 सांगितल्या, आणि वाटेनें चालतां चालतां नानाप्र-
 कारच्या गोष्टी सांगून मला हांसविलें; त्यामुळें म-
 ला वाटेंत कांहीं अवघड वाटलें नाहीं. मग आपण
 तेंथें पोहोंचल्यावर पकान्नाचें खासें मजेचें जेवण
 जेवलों.

बाप— त्यां बहुतेक सर्व सांगितलें पण त्यांतील एक
 दोन गोष्टी तशाच ठेविल्या; त्यांचा मला फार संतोष
 झाला, त्या ह्याच कीं एक आंधळा खाड्यांत पड-
 ला होता त्यास त्यां हातांत धरून वाटेस लावलें
 आणि एके गरीब ह्यातारीचें गांठीडें बैलावरून
 खाली पडलें होतें तें त्यां धांवत जाऊन तिचें ति-
 ला नेऊन दिलें, आणि भिकाऱ्यांस त्यां कांहीं
 पैसेही दिले.

गोपा०— दादा, तें मी कांहीं विसरलों नाहीं; पण आपली बढाई आरण आपल्या तांडानें बोलूनये, असें तुझां व मला शिकविलें होतें, झगून बोललों नाहीं.

बाप— तुजमध्ये इतका समज आहे, हें पाहून मला फार आनंद झाला. आतां मी सांगतो तें तें चित्तें देऊन ऐक, पुण्यास जाण्याचें कूच आणि हें कूच सारखेंच आहे; तूं तेथून निघतेसमयीं मी थकेन ह्याचा विचार नकरितां धूम पळत सुटलास, आणि टेंचा खाऊं लागलास; त्यावेळेस मी जवळ होतो झगून बरें झालें. तसें ह्या आयुष्यमार्गांत तारुण्याचे दमानें अविचारेंकरून जो चालू लागतो त्याला सुरीतीनें वागवावयास जर कोणी सन्मित्र मिळाला तर तो उत्तम चाल व चांगल्या गोष्टी शिकवील, तेणेंकरून जसे त्या वाटेचे श्रम तुला वाटले नाहींत तसे ह्या संसार मार्गाचे क्लेश होणार नाहींत. वाटेनें गराब लोकांवर उपकार करून पुण्यास पोहोचल्यावर जसें आपणांस मिष्टान्न भोजन मिळालें तसें ह्या नरदेहांत येऊन पुण्यकर्म केल्यानें येथून कूच करून ईश्वरापार्शीं गेल्यावर सुख प्राप्त होतें.

गोपा०— होहो, दादा, दृष्टांत तर खासा मिळाला; आतां मला दिसतें कीं थंवां फार सुख प्राप्त होईल.

बाप— आतां तुला आणखी एक त्यांतीलच दृष्टांत सां-

गतीं, ऐक. रस्त्यानें चालतां चालतां आपण मागे
 पाहूं त्यांचें तुला स्मरण आहे ? केव्हां केव्हां आ-
 पण उंच जागेवर उभे राहून मागून किती आलों
 हें पहात असूं ह्यामुळें सर्व आपल्या लक्ष्यांत येई.
 गोपा०— होय, मी इतका लांब चालत आलों हें पा-
 हून मला आनंद होई.

बाप— आतां तुझी जीं वर्यें मार्गें लोटलीं त्यांकडे पा-
 हिल्यावर तसा संतोष वाटणार नाही कीं काय ?
 तूं साजगांत नम्र उपजलास तेव्हां तुझे आईनें तु-
 ला स्तनपान करवून जिवविलें, आणि आतां तुझा
 सांभाळ व विद्याभ्यास मी करवितों आहे, हा आ-
 मचा उपकार त्वां कोणत्या रीतीनें फेडावा तें ऐक;
 तूं उत्तम रीतीनें वागून नांवा लौकिकास चढ झणजे
 झालें; हीच आमची इच्छा आहे; येणेंकरून तुझेच
 हित होईल ज्यांत तुझेच कल्याण अशारीतीनें वागवि-
 णार जे आईबाप त्यांचे पोटीं तुला ईश्वरानें जन्मास
 घातलें; ह्यासाठीं त्यांचेठायीं लक्ष्य ठेवून त्यांची व
 गुरुची सर्वदा मर्यादा ठेवात जावें; वहीण भाऊ ह्यांची
 निरंतर ममता करीत असावें, आणि जे आपले सेवक-
 जन असतील त्यांचें कधीं मन दुखवूं नये, व ध-
 न्याशी व वडिलांशी उद्दामपणें वागूं नये. फारका-
 य सांगूं ? थोडक्यांत सांगतो; जें तुला आह्मी नि-
 व्यनित्य उत्तमाचरण शिकवीत आलों तें मनांत
 ठेवून त्याप्रमाणें वागत जा, झणजे त्यांत सर्व आहे.

गोपा०— अहो, दादा, क्षमा करा! आजपावेतो जें झालें त्याकडे पाहूं नका; आजपासून जें करणें तें ईश्वराचे कर्पेकरून तुमच्या शिकवणीप्रमाणें करीत जाईन.

बाप— बरें, तर, हेंच मी तुजें वचन घेतों; साप्रमाणें वागलास तर तेणेंकरून जें काय मला सुख होईल तें तुला हितकारकच होईल; मी त्या सुखाची इच्छा तुझ्याचकरितां करितों.

भातुकली.

नाटक दोन अंकां.

पात्रें,

माधवराव.....	कोणी गृहस्थ
उमाकांत	माधवरावाचा मुलगा
जान्हवी	माधवरावाची मुलगी.
नाना	उमाकांताचा मित्र.
विठ्ठू	एक गरीब मुलगा.
उष्या	चाकर.

१४०
बाळभिन.

स्थळ.

माधवरावाची खोली.

प्रवेश १.

नाना आणि विठू.

विठू- नाना, तूं येवढे सकाळीं कां आलास ?

नाना- विठोबा, मी तुजशीं कांहीं बोलावयास आलों.

विठू- मजशीं ? तें काय बरें ?

नाना- मी हेंच पुसायाला आलोंकीं, काल तुला भा-
तुकली काय मिळाली ?

विठू- मला गरिवाला भातुकली कोण देतो ? आ-
ह्मांस भाजी भाकर पोटभर मिळाली ह्मणजे तीच
आमची भातुकली

नाना- पण तुला माधवरावजी कांहीं कमी पडूं देत ना-
हींत, हें मला माहीत आहे.

विठू- स्वर्ग सांगितलें; त्यांची कृपा आह्मांवर आहे
ह्मणूनच आमची धडगत आहे; नाहींतर काय पु-
सतोस ? आह्मी अन्नास महाग झालों असतो. ते
माझे बापावर जशी कृपा करीत होते तशीच आ-
ह्मांवर करितात, आपण कांहीं पाप बोलत नाहीं,
त्यांचा मुलगा देखील आह्मांवर कृपा करितो. प-
हा, हीं नवीं वस्त्रें उमाकांतानें मला दिलीं; त्यांचे
बापानें त्याजकरिता घेतली होती, पण तीं मला

चावयास सांगितली, आणि उमाकांताने आपले बहिणीस सांगून माझे बहिणीला जुनी पांघुरणे देवविली.

नाना-- त्वां मघां भातुकलीचें नांव घेतलें, तर गड्या, उमाकांताला चांगली चांगली भातुकली मिळाली असेल.

विठू-- त्यांचा बाप मातबर आहे, मग चांगली मिळावयाचें काय आश्चर्य ! त्याला नित्य नित्य पुष्कळ खाऊ मिळतो, ह्मणून त्याला कांहीं फारसा आनंद नाही; ज्याला कधीं मिळत नाही त्याला तें अप्रूप वाटतें; उमाकांताचें मन सदा खाल्ले घालें आहे; त्याला तर पेढे, बरफी, जांब, केळीं, नारळ, साखरेचीं चित्रें, पुतळ्या, हत्ती, घोडे, असे कितकीक मिळतें. पाहिजे तर तूं त्यासच कां विचारसिना !

नाना ह्मटलें, अगोदर तुला विचारावें मग त्याजकडे जावें, असा माझा मनसुवा, कां कीं ह्याचें कांहीं गुप्त कारण आहे.

विठू-- तें काय तें मला सांग.

नाना-- ती गोष्ट कोणास सांगावयाची नाही, पण तुजजवळून जर कोठें फुटणार नाही तर तुला--

विठू-- मी कांहीं चहाडवुचका नाही, सांगायला.

नाना-- तर वचन दे.

विठू-- घे, मी हातावर हात मारितों.

माधवरावाची खोली.

प्रवेश १.

नाना आणि विठू.

विठू— नाना, तूं येवढे सकाळीं कां आलास ?

नाना— विठोबा, मी तुजशीं कांहीं बोलावयास आलों.

विठू— मजशीं ? तें काय बरें ?

नाना— मी हेंच पुसायाला आलोंकीं, काल तुला भा-
तुकली काय मिळाली ?

विठू— मला गरिवाला भातुकली कोण देतो ? आ-
ह्वास भाजी भाकर पोटभर मिळाली ह्मणजे तीच
आमची भातुकली

नाना— पण तुला माधवरावजी कांहीं कमी पडूंदेत ना-
हींत, हें मला माहीत आहे.

विठू— स्वर्ग सांगितलें; त्यांची कृपा आह्मांवर आहे
ह्मणूनच आमची धडगत आहे; नाहीतर काय पु-
स्तोस ? आह्मी अन्नास महाग झालों असतो. ते
माझे बापावर जशी कृपा करीत होते तशीच आ-
ह्मांवर करितात, आपण कांहीं पाप बोलत नाहीं,
त्यांचा मुलगा देखाळ आह्मांवर कृपा करितो. प-
हा, हीं नवीं वस्त्रें उमाकांतानें मला दिलीं; त्यांचे
बापानें त्यांजकरिता घेतलीं होती, पण मी मला

चावयास सांगितलीं, आणि उमाकांतानें आपले बहिणीस सांगून माझे बहिणीला जुनीं पांघुरणें देवविलां.

नाना— त्वां मघां भातुकलीचें नांव घेतलें, तर गड्या, उमाकांताला चांगली चांगली भातुकली मिळाली असेल.

विठू— त्यांचा बाप मातबर आहे, मग चांगली मिळावयाचें काय आश्चर्य ! त्याला नित्य नित्य पुष्कळ खाऊ मिळतो, ह्मणून त्याला कांहीं फारसा आनंद नाही; ज्याला कधीं मिळत नाही त्याला तें अप्रूप वाटतें; उमाकांताचें मन सदा खाल्लें घालें आहे; त्याला तर पेढे, बरफी, जांब, केळीं, नारळ, साखरेचीं चित्रें, पुतळ्या, हत्ती, घोडे, असें कितीक मिळतें. पाहिजे तर तूं त्यासच कां विचारसिना !

नाना ह्मटलें, अगोदर तुला विचारावें मग त्याजकडे जावें, असा भासा मनसुवा, कां कीं ह्याचें कांहीं गुप्त कारण आहे.

विठू— तें कायतें मला सांग.

नाना— ती गोष्ट कोणास सांगावयाची नाही, पण तुजजवळून जर कोठें फुटणार नाही तर तुला—

विठू— मी कांहीं चहाडवुचका नाही, सांगायला.

नाना— तर वचन दे.

विठू— घे, मी हातावर हात मारितों.

नाना— हें पहा, तूं कांहीं उमाकांताला कळूं देऊं नको, म्यां तिला खूब ठकविलें.

विठू— काय! त्वां माझे उमाकांताला ठकविलें ! ही कोही आनंदाची गोष्ट नव्हे, हो.

नाना— उमाकांताला काल काय काय मिळालें तें तुला न्यानें दाखविलें असेल.

विठू— होय, न्यानें मला सारें दाखविलें; पण एकदा पाहून ध्यानांत कसें राहिल ! पण पहिल्यानें तर न्यास मुद्या, पागोटें, व कित्ते, व बखरी, असें मिळालें होतें.

नाना— न्याची गोष्ट मी तुला विचारित नाहीं. पण ह्या दिवशीं मिठाई वगैरे पोंरांची भातुकली किती मिळाली हें मी विचारतो.

विठू— असला खाऊ रावजीनीं न्यास कांहीं दिला नाहीं; ते ह्मणाले कीं, गोड खाल्ल्यानें पोटांत एखादा रोग होईल; पण न्याची जी आत आहे तिनें कांहीं दिलें आहे.

नाना— तें काय काय दिलें आहे ! सांग, बरें.

विठू— तें माझ्यानें कसें सांगवेल, म्यां ऐकिलें देखील नाहीं.

नाना— जातर, मी तुला कांहींच कळविणार नाहीं. जी गुप्त गोष्ट आहे ती तुला अडून म्यां कुठे सांगितली आहे !

विठू— काय झणतोस नाना ! एकून, तूं माझ्या मि-

त्राचा असा अन्याय करूं पाहतोस ?

नाना— आह्मीं उभयतांनीं तसाच करार केला आहे,
मग काय ?

विठू— तें मला समजत नाहीं. पण तो जर फसला
असला तर त्वां न्याचा अन्याय केला.

नाना— पण, आह्मीं परवांचे दिवशीं कबूल केलें होतें
कीं, ज्या पदार्थांचा वाटा व्हावयाजोगा असेल ते
पदार्थ आपण वांटून घेऊं.

विठू— जर असें आहे तर ह्यांत कांहीं न्याचा वाटा
नाहीं; त्याचे रावजीपेशां तुझा बाप मातबर आहे,
त्यापशीं तुलाच चांगली भातुकली पुष्कळ मिळाली
असेल.

नाना— तूं ह्मणतोस तें खरेंच आहे; परंतु पहा, मला
खारी घोडी मिळाली आहे हिचा वाटा व्हावयाचा
नाहीं.

विठू— पण तुला दुसरें कांहीं मिळालें नाहीं ?

नाना— तुला खरेंच सांगूं ? पावशेर पेढे व पैशाचे जांब
ह्यांशिवाय कांहीं भातुकली मिळाली नाहीं. माझा
बापही उमाकांताचे बापाप्रमाणेंच बोलला कीं, व-
शट गोड खाल्ल्यानें पोराचे पोटांत एखादा रोग उ-
त्पन्न होईल. काय सांगूं, विठू ? माझी आई जर
जीवंत असती तर ती गोष्ट कांहीं आणखी असती;
आई होती तेव्हां तर पेढे, बरफी, अंजीर, केळीं,
नारळ, असें मला पुष्कळ मिळत होते; तें गेलेवर्षीं

उमाकांतानें पाहिलें लग्न यंदां मजबरोबर न्यानें वांटा कबूल केला आहे; तर तूं पाहीनास मीं त्यांत काय केलें वरें ?

विठ्ठू— वाचारे ! मलाच धोताल्या दिसतोस. आपण एवढेसे पेंढे आणि पैशाभऱ्याचे जांब देणार, आणि लोकांला फार मिळालेलें असेल त्यांतून फसवून वांटा देणार, ही चांगली मसलत; आणि तुझा तरी खरेपणा कांठें रडतो आहे ! का एवढेंच तुला मिळालें, किंवा आणखी कांहीं अधिक आहे, हें कोणाला ठाऊक !

नाना— आईची शपथ ! आपले डोळे जाताल, वा आपण जर स्वोठें बोलूं तर.

विठ्ठू— तुझे तुला काय चांगलें वाटत असेल तें वाटो. येवढ्याशा गोष्टी करितां धडाडां शपथा वाहतोस, कांहीं तरी भय वाळगीत जा. मजजवळ शपथ वाहावयाचें कांहीं प्रयोजन नाहीं. मी तिन्हाईतपणें इतकेंच मात्र सांगतो कीं, असें करणें चांगलें नव्हे. तुला अगदीं थोडें मिळालें आणि उमाकांतास पुष्कळ मिळालें, लग्न न्यापासून वांटा घ्यावा, हा तुझा मनसुबा अगदीं वाईट आहे. मला न्यास कळविलें पाहिजे.

नाना— तूं खुशाल जाऊन पाहिजे तसें कळीव, न्याचा मी अगोदरच बंदोबस्त करून चुकलों; कालरात्री न्यासकडे जांब व पेंढे पाठवून देऊन निरोपही

पाठविला आहे.

विठू- तर का आतां तूं त्यापासून स्वचीत वांटा घेशी-
~~त~~ ? असाच तुझा मनसुबा आहे ?

नाना० मजसारखें त्वां जर त्याशीं कबूल केलें अ-
 सतें, आणि न्यांत तुझेंच जर हित असतें, तर मग,
 राजश्री, आपण कसें केलें असतें ?

विठू- माझे थोडें आणि त्याचें फार असें जर असतें,
 तर घेतलें नसतें, आणि तीं कबूलात मोडून टाकि-
 ली असती.

नाना- हें शाहाणपण तूं आपल्या पार्शीच ठेव; आ-
 ह्नीं तर प्रतिज्ञा करून करार केला आहे, तो फि-
 रेल कसा ? एकमेकांस जिंकावयाकरितांच लोक
 वैज करीत असतात; यंदां तो फसला, तर ह्याचे व-
 ढें पुढले वर्षीं कां घेईना, बापडा ? माझी कांहीं ना
 नाहीं. तो आतां मला वांटा जर न देईल तर मी
 त्याला लबाड ठरवीन. हातावर हात मारून शपथ
 केल्यावर कराराप्रमाणें वांटा करून दिला पाहिजे.

विठू- मी गरीबच आहे, पण तूं हणशील कीं शपथ
 वहा आणि माझ्या वस्ता घे, तर मी कर्डी एव-
 ढ्याशा कामा करितां शपथ वाहणार नाहीं; जेव्हां
 तसेंच मोठें काम पडेल, आणि शपथेवरच येऊन
 ठेपेल, तेव्हां मग काय होईल तें होवो.

नाना- जा, वेडडुल्ली, तुला काय समजतें ? लोक फा-
 रच वचनाप्रमाणें घालतात, शपथ बाहिल्यावाचून

विश्वास पटतो काय ?

विट्टू— अहाहा, शाहाण्या ! अरे जो खरा आहे त्याचें बोलणें शपथे सारखेंच आहे; तुला हें खरें भासत नसलें तर मी तुला कधींच खरें मानणार नाहीं.

नाना— बरें, तर, उमाकांत वचनाप्रमाणें चालेल, असें तुला वाटतें ?

विट्टू— मी तर कांहीं मातबर नाहीं, परंतु तुला एक सांगून ठेवितों. तो वचनाप्रमाणें जर न वागला तर मी त्याचें तोंड कधीं पाहणार नाहीं. माझा पक्का निश्चय आहे कीं तो बोलल्याप्रमाणें वागेल. शपथ वाढण्याचें कांहीं प्रयोजन नाहीं.

नाना— तें आतांच पुढें दिसून येईल. एवढा वेळ आपण जें बोललों तें त्याला कळीव तर खरें, आतां बोलल्याप्रमाणें वागावें.

विट्टू— मी त्याला एक गोष्ट देखील कळविणार नाहीं; अरे, जो खरा आहे त्याला कळविणें कशास पाहिजे.

नाना— हें पहा, त्याला सांग कीं, नाना झणतो तूं फसलास.

विट्टू— कायरे ! त्यांच त्याला फसविलें आणखी त्याची धदाच करतोस !

नाना— आणि मी जर फसलों असतो, तर तो माझी धदा केल्यावांचून उगीच राहता काय ? आतां तो फसलाच आहे झणून मला आनंद झाला. पाहि-

जे तर ह्याचें उटें त्यानें दुसरे वेळीं घ्यावें.

विठू— आतां ती गोष्ट सोडा, महाराज ! हौं, कोणती तरी एकवेळ अदल घडती.

नाना— अरे, जा, नाहीं तर नाहीं; मी कोठें त्यावांचून कोरडें खातो ! आजच्या दिवसाचें पुष्कळ झालें. (तो बाहेर निघून जातो.)

विठू— (एकटाच आपणाशीं बोलतो.) नाना इतका दुष्ट आहे हें माझे मनांत आलें नव्हतें; ज्याचा वांट्या होत नाहीं असें जर कांहीं त्यास मिळालें आहे, तर आपला उमाकांत फसला, त्यानें असें कशाला करावें ! नाना तर महाएक; मड्याचे ताळवेचें लोणी चाटणारा. पण तो उमाकांत इकडेसच आला.

प्रवेश २.

उमाकांत आणि विठू.

उमा०— (पदरांत ती मिठाई घेऊन येतो.) अरे विठोबा, मीं फार वेडेपणा केला, हें पहा.

विठू— तें तर मला अगोदरच समजलें आहे; त्वां रावर्जांस कां विचारलें नाहीं ! आतां त्यांना जर कळलें तर मग कसें होईल ! त्यांचे आज्ञेवांचून तुझ्यानें तरीं वांट्या कसा देववेल !

उमा०— तें खरेंच, पण आतां कसें करावें !

विठू- आतां जसा करार असेल तसें करणें प्राप्त आहे; तुला असें करावयाचें काय प्रयोजन पडलें होतें ?

उमा०- न्याला गेले वर्षीं भातुकली फार मिळाली होती, म्हणून मीं असें केलें; आतां, करायास गेलों एक आणि झालें एक.

विठू- मला तुझा मनसुवा कळला; नानास फसवावयास पहात होतास, पण तूंच फसलास; जशी वासना तसें फळ, बरोच तुझी खोड निघाली. पुन्हां असें करशील कीं नाहीं !

उमा०- आतां मला हा फस मामला झाला खरा. मीं आपली भातुकली घेऊन खुशाल असतो, तें सोडून मला कोणीकडून बुद्धि झाली कोणजाणे.

विठू- आतां जिवाला खाऊन काय होतें ? झालें तें झालें. अर्धा वाटा तुझांस पुरे होणार नाहीं ?

उमा०- तुला कसें दिसतें बरें ? नानानें ह्यांत कांहीं लबाडी तर केली नसेल ?

विठू- तो लबाडी करणार नाहीं, कांकीं तुमचे अगोदरच जें मिळालें तें न्यानं घेऊन मला सांगितलें. आणि तुला सांगतो, माझा स्वभाव असा आहे, कोणी लबाड जरी असला तरी तो लबाड अशी खातरी होई पर्यंत मीं न्याला खरा मानीत असतो.

उमा०- पण न्याचा बाप अगोदर न्याला खाऊ पुष्कळ वेत असे, आणि आज एवढासाच दिला, ह्याचें

मला आश्चर्य वाटते.

विठू- त्याची आई त्याला पहिल्याने फार भातुकली देत असे, पण त्याचे बापाने ती बदल त्याला एक घोडी दिली.

उमा०- मला वाटते; ज्याचा वांटा करावया जोगा आहे ते तो लपवून ठेवील, पण मला तर आपले भातुकलीतून देणे प्राप्त आहे.

विठू- त्याने खोटाई केली तर मग मी त्याला जवळ उभे राहू देणार नाही.

उमा०- एकवेळ त्याने लबाडी केली हणजे मी करारांतून सुटलों, मग मीही त्यास कांहीं देणार नाही.

विठू- तुमचे मनांतला भाव मी समजलों; पण, बाबा, तो एक लबाडीवर आला हणून तुझाला येतां येते ?

उमा०- मला जें मिळालें तें मी त्यास कळविलें नाहीं तर त्याचे समजण्यांत कशानें येईल ?

विठू- बरें, त्याचे एक ध्यानांत येणार नाही, पण तुमचें मन तर तुझांस ग्वाही देईल कीं नाही ?

उमा०- वांटणी करावया जोगें रावजीनी तर कांहीं दिलें नाही, पण आत्याबाईनें बरीक दिलें आहे.

विठू- तुमचा करार का असा होता कीं बाप जें देईल तेवढ्याची मात्र वांटणी करावी ?

उमा०- नाही, नाही, असें नाही.

विठू- तर मग असें कां बोलता ?

उमा०— (अंमळ खजील होऊन), आतां कसें करावे ?
 विठू— तें तर मी तुझाला अगोदरच सांगितलें, कीं आपलें वचन संभाळावे.

उमा०— तें माझ्या मनांत असलें तर करीन, नाहीं तर माझ्या मानेवर कोणी सुरी ठेविली आहे ?

विठू— वाहवा, तुझी मोठे शहाणे तर ! प्राण गेला तरी वचनास मार्गें टळूनघे. तसें कराल तर नाना तुमचा लबाडी लोकांत प्रगट करील.

उमा०— मला लोकांशीं काय प्रयोजन पडलें आहे ? पण सांग कीं मी वचन मोडून कांहीं घाल घुसड केली तर मग न्याला काय समजणार आहे ?

विठू— तें तर न्याला तेव्हांच कळेल; मी न्यास सर्व कळविलें आहे.

उमा०— अरेरे, त्वां माझा भारी घात केला. विठू, आतां तुझी माझी गडी तुटली.

विठू— हे काय बरें, उमाकांतजी ! मी होऊन कांहीं तुमचा घात केला नाहीं; तसें कांहीं करतो तर मजकडे दोष खरा. तो लबाड नाना. न्यानें युक्तीनें च फुसलावून माझे तोंडांतून वर्तमान काढून घेतलें, न्यानें मला जर खरें विचारलें असतें तर मी न्याला ठिकाणा लागूं दिला नसता. करार मोडणें आणि खोटे बोलणें सारखेंच आहे.

उमा०— तूं न्याचा मिलाफी दिसतोस; तूं कांहीं माझा शिरी मरहस.

विठू— असें झटलें तर मर्जी तुमची; परची मजवर तु-
मचे घरची माणसें अवधीच द्या करितात, परंतु
न्यांमध्ये तुमची मैत्री मला फार आवडते; तुम्ही मला
किती जरी झिडकारून टाकिलें तरी मी तुमची मैत्री
कदापि सोडणार नाही. आणि कसेंही झालें तरी
माझे सांगणें एकच पडेल.

उमा०— लोक माझ्या वस्ता घ्यावयास इच्छीत अ-
सतां तूं जर त्यांना नेऊं नदेतास तर तुझे मित्रत्व
खरें होतें.

विठू— तुम्ही आपल्या हातानें लोकांस देऊं लागलां
तेंथे म्यां काय करावें ? तुम्ही अगोदर करार कां
केला ?

उमा०— त्याला जिंकावयाची आशा मला होती झ-
णून.

विठू— बरें, तुम्ही जर नानास जिंकतां तर त्यापासून
वांट घेतां कीं नाही ?

उमा०— घेतल्यावांचून सोडतो काय ?

विठू— तर मग तुम्ही कां आतां कराराप्रमाणें चालत
नाहीं ? चालणें फार सोपें आहे.

उमा०— सोपें कसें ? आतां उगीचच्या उगीच अर्धा
हिंसा द्यावा लागतो कीं नाही ?

विठू— पण, तुम्हांला त्यांतून अर्धा राहतोना ? तर
तुम्ही असें समजा कीं मला इतकेंच मिळालें; अ-

आ विचारानें मनाची समजूत करा; जर तुम्ही वचना प्रमाणें चाललां तर सर्वांत तुमचा मोठेपणा प्रगट होईल; ही कीर्ति ऐकून लोक तुम्हांवर प्रीति करतात. तुम्हांस फसविल्याची नानासच लज्जा प्राप्त होईल; आणि तो तुमचा दबेल होऊन तुम्हांस पाहील तेव्हां त्याला मेल्याचा पाड चढेल, आणि तुम्हांस उजागरी होईल. ह्यासाठीं कसेंही करा पण सत्य भाषण कधीं सोडूं नका. मी मातबर असतो तर तुमचा सर्व तोटा भरून देतो.

उमा०— (डोळ्यांस अश्रु आणून त्यांस आलिंगितो.)
वाढ्या, गढ्या विठू, ही तुम्ही फार चांगली चाल आहे! आज पावेतां मी दुष्ट चालीनें चालत होतो, पण आज पासून चांगले चालीनें वागत जाईन. मला अन्याय मार्गाकडे लावणारे जे पदार्थ ते ओकारी सारखे मानून त्यांकडे पाहणार देखील नाही. नानास कराराप्रमाणें वाटा देण्याविषयी मी कबूल केलें आहे, तो तूं आपल्या हातांनेच कर; आजपावेतां जो मी नीचपणानें वागलों त्याची क्षमा कर, मी तुझ्या प्रीतीचें पात्र होईन.

विठू— आतां तुमची बुद्धि चांगली झाली; तुम्ही आपण आपणाला जिकिलें, येणेंकरूनच जो तुम्हांस आनंद होईल तो त्या सर्वपदार्थांपेक्षां चांगला आहे.

उमा०— मी आतांच जाऊन तें सर्व घेऊन येतो; नकोबा, अद्यांन मला वाईद चालीची पुनः पुनः

उकळी येऊं लागेल.

विठू— मला इतकें पक्कें समजतें कीं जरी उकळी आली तरी ह्याउपर चांगली येईल. (उमाकांत बाहेर जातो, विठू एकटाच आपणाशीं बोलतो.) उमाकांताची प्रतिष्ठा आज मीं वांचविली, येणेंकरून मला फार आनंद झाला; इतका त्याचे भातुकलीनें होताना. उमाकांताचा मूळ स्वभाव फार चांगला आहे हें मला ठाऊकच होतें. त्यास कोणी समजावून सांगणारा जर भेटला तर तो उत्तम रीतीनें वागेल, केवळ गैर वाटेनें जाणार नाही.

प्रवेश ३

विठू आणि उमाकांत.

उमा०— (भातुकलीची पांटी डोईवर घेऊन आंत येतो.) पांटी पडेल, विठू, मला उतरूं लाग; द्राक्षांचे घड खालीं पडून नासाडी होईल, ह्मणून ते मीं आणले नाहींत; हे पहा, पेढे, बरफी, लाडू, आणिले आहेत; आतां ह्यांचे निमेषिम दोन वांटे कर; ना ना करितां एक ठेव आणि एक मला दे.

विठू— छी, छी, असें करूंनये; त्याचे समक्ष वांटे करावे हें बरें; नाहीं तर त्याचे मनांत येईल कीं कांहीं तरी कृत्रिम केलें, मोठा वांटा आपण घेऊन गेला आणि लहान वांटा मला ठेविला.

उमा०— तुझ्या मनांत घेईल कीं मीं लोभ धरला असेल, तर त्याची योग्य शिक्षा मला मिळाली; हातला निमे वांघ नानास द्यावा लागतो.

जान्ह०— मला देत नाहीस, आणि त्यासच कां देतोस ?

उमा०— त्याचा नि माझा असा करार झाला आहे कीं ह्या वर्षीं दोघांस जें मिळेल तें दोघांनीं एके ठिकाणीं करून निमेनिम वांटून घ्यावें, तों ह्यावर्षीं त्याला कांहींच मिळालें नाहीं.

जान्ह०— तर आतां त्याला कांहींच देऊंनये; कांकीं तुझे मनांत होतें त्याप्रमाणें त्याजकडून कांहींच झालें नाहीं.

उमा०— नानाचें नि माझें वचन झालें आहे; त्यानें आपले वचना प्रमाणें केलें त्या अर्थीं मला करणें प्राप्त आहे, नाहीं तर लोक मला लबाड ह्मणतील.

जान्ह०— हो हो, आतां माझ्या ध्यानांत आलें; हें ज्ञान त्या विठ्यानेंच तुला शिकविलें असेल; तो तर आमचेच भाग्यावर वाढून वर्तून उलटें आह्मांस आर्जेंत वागवितो, हें पाहून माझी बुद्धि थक्क झाली.

उमा०— पण, जान्हवी, हें बोलणें विठूचें जर आहे तर मग ठीकना ?

जान्ह०— विठ्याचें बोलणें ठीक कशाचें ? मीं पेज मारितें कीं त्यानें नाना जवळून असा करार करू-

न घेतला असेल कीं उमाकांतास फसवून जें काय मिलेल तें आपण उभयतां वांटून घेऊं.

उमा०— छीं, छीं, छीं, असें हणूनको; तो फार खरा आहे. विठू असें कर्झीं करणार नाहीं.

जान्ह०— काय सांगावें तुला ? तुझ्या मते मी जसा खरा तसेच सर्व लोक खरे असतील; पण तूं असें पहा, ह्यांत कांहीं तरी विठूचें हित असेल हणून तो तुला रुकार देतो.

उमा०— विठोबाचे मनांत कीं आपल्या मित्रानें खोटें बोलूनये, खरेपणानें वागावें, हणजे मला संतोष होईल.

जान्ह०— अहाहा, अशानें तुला ते आजगळ ठरावितील; आणि फार हांसतील.

उमा०— पण, पहा, म्यां कराराप्रमाणें हे वांटे करून ठेवले आहेत, आतां नाना येईल.

जान्ह०— तूं त्या नानाला वांटा नदेतां माधारा लावून दे. त्याचे मनांत कीं, मीं उमाकांतास फसविलें, तर तूंच त्याला फशीव, हणजे मला फार आनंद होईल.

उमा०— असें काय हणतेस, जान्हवी ! येवढ्यांशा भातुकली करितां मी चौघांत खालीं पाहूं काय ?

जान्ह०— चौघांत खालीं न पहावया जोगी अशी युक्ति केली तर मग कसें ?

उमा०— ती कशी काय बरें ? ऐकूंदे.

जान्ह०— आतां मी रावजींस नाहीं तर आतेस असें सांगेन कीं, उमाकांतानें नानास अर्धा वांग देऊं केला आहे; मग ते न्याच्या देखत तुला देऊं नको ह्मणून बोलतील ह्मणजे झालें; मग तुजकडे काय आहे ? मीच आपल्यावर लबाडी घेईन.

उमा०— असें तूं करूं नको हो बाई.

जान्ह०— बरें तर, तुझ्या मनास येईल तसें कर; न्या लबाडास सारेंच कां देईनास, बापडें ! माझे काय जातें ! तेच तुला हांसतील, थांब तर, घाबरा होऊं नको, आतां मी रावजींना जाऊन सांगतें. (ती निघून जाते.)

उमा०— अगे जान्हवी, तूं माधारी ये, जाऊनको, न येशील तर मी तुजवर रागें भरेन. (तो तिला मावारें फिरवायास तिचे मागें जातो, परंतु ती कांहीं माधारी येत नाहीं.)

अंक २.

प्रवेश १.

उमाकांत.

जान्हवी माझे न ऐकतां रावजीं कडेस निघून गेली, हेंही बरेंच झालें, आतां रावजी किंवा आल्याबाई देऊं नको असें जर मला ह्मणतील तर मी देणार नाहीं. ही करुपना मला अगोदरच जर सुचली असती

तर बरें होतें. म्यां पक्का विचार नकरितां हा करार केला, हांत ठीक झालें नाहीं. आतां माझे मन दुग्ध्यांत पडलें, ह्यावेळीं विठोबा असता तर बरें होतें.

प्रवेश २

विठू आणि उमाकांत.

विठू०— आतां नाना आपल्या बापास पुसून येईल, तुम्ही हे सर्व पदार्थ त्याला आदरानें द्या, तुम्ही आपले मनांत खेद आणला हें त्यास दाखवूं नका. पण माझे मनांत न्याविषयीं कांहीं संशय आहे, त्यानें कांहीं दगाबाजी केलीसें दिसतें. कशावरून ? जेव्हां मी त्याला लावून बोललों तेव्हां तो सांगण्यांत अंमळ घाबरा झाला.

उमा०— तो मला फसवावयास पाहतो हें मी पुरतें जाणतो तरी बाहेर आनंद दाखविला पाहिजे.

विठू०— संतोषित असावें असें एक कारण आहे, पण तुम्ही आपला खरेपणा सोडूं नका.

उमा०— बरें तर, मी नाना देखत हर्षयुक्त राहान, पण जान्हवीनें एक युक्ति सांगितली ती तुझे ध्यानास येईल तर सांगतो. तिचे ह्मणणे कीं हें वर्तमान रावजीपार्शी जाऊन सांगावें, ह्मणजे सहजच रावजी नको असें ह्मणतील, मग काम झालें.

विट्टू०— तें खरें; पण अशानें तुमचें अंतःकरणास उ-
जागरी कशी होईल ?

उमा०— येवढी गोष्ट खरी. जेव्हां ती असें बोलत हो-
ता तेव्हांच तिचें बोलणें माझे मनांत डाचूं लागलें,
आणि हें रावर्जापार्शी सांगावयाचें देखील लाजि-
रवाणें वाटतें.

विट्टू०— तर तुझी कल्पना उगीच कशाला काढता ?
जें बोललां तें बोललां; त्यांत जी मजा आहे ती
अशा कुकल्पनांत नाही; दुसऱ्याच्या पदार्थांनीं
क्षणजे आनंद होतो असें नाही. ह्याकरितां ज्याचें
त्यास पोहोंचलें क्षणजे आपला जीव भांड्यांत प-
डेल. मी आणखी एक मौज करीन, पण तुहांस
माझे मैत्रीची गरज असली तर तुझी खरे मार्गानें
चाला, क्षणजे आतांपेक्षां मैत्री अधिक वाढेल.

उमा०— बरें तर, मी तुझ्याच मसलतीनें चालतो; पण
उगा, उगा, तो नाना आला.

प्रवेश ३

नाना, उमाकांत, आणि विट्टू.

नाना— (अंमळ घाबरल्यासारखा होऊन.) मला
विद्येबाबानें निरोप सांगितला कीं तुला उमाकांतांनीं
बोलाविलें आहे, पण हें कांहीं माझ्या जिवाला
गोंड वाटत नाही.

उमा०— तुझ्या जिवाला कां गोड वाटत नाही?
नाना— मला अगदीच थोडकें मिळालें ह्मणून.

उमा०— त्याची काय चिंता आहे? हा तर डाव आहे.

विठू— तुझाला पहिल्यानें एक थोडें मिळालें पण आतां त-
र उमाकांताच्या भातुकलींतून निमिनिम वांट मिळेल,
मग, हो, कां तुझी चिंता करतां? हे तुमचे मित्र तुझां-
स कांहीं कमी पडूंदेणार नाहीत. ते आपल्या वचना
प्रमाणें फार संतोषानें वागतात.

उमा०— पहा, मी जें करितों तें मनापासून संतोषानें
करितों. (नानाचा हात धरून वांट्यां कडे नेतो.)
मला जें काय मिळालें त्याची वांटणी म्यां बरोबर
केली आहे; तुझी असंतोषी न व्हावें ह्मणून मी तुमचे
वांटणीकडे कांहीं अधिक पदार्थ ठेविले आहेत, पहा.

विठू— बुदबळें गंजिफा ह्यांचे निमि निम वांटे होत ना-
हींत, त्यास करारा प्रमाणें उमाकांताची मर्जी अस-
ल्यास त्यानें दोन्हीं ठेवावी; पण ते तुझांस करारा
पेक्षां अधिक देणार आहेत.

उमा०— ह्या पुतळ्यांचे वांटे बरोबर करतां आले
नाहींत ह्यासाठीं ह्या तुझीच घ्या.

नाना— नको, नको, तुमचे बोलण्यानेंच मी तृप्त झालों.

उमा०— पण मी अझून तृप्त झालों नाहीं, ह्या खिरीज
द्विवाणखान्यांत द्राक्षांचे घड राहिले आहेत, त्यांत-
ला निमि वांट माझा आहे, पण मी ते सर्व तुझांस
देतां.

नाना— नको, उमाकांता, तें कांहीं नको.

बिट्टू— जा हो, उमाकांतजी, तुझी तेझी इकडे घेऊन या. (उमाकांत बाहेर जातो.) वाहवाहो, नाना, उमाकांत तुमच्या बोलीपेशां तुझांस अधिक देत असतां तुझी कां घेत नाहीं ? एखादा दुसरा पोर असता तर कशाचा करार नी कशाचा वाटा असें ह्मणून कांहींच नदेता.

नाना— वास्तवीक बोलतोस, पण मला फार लाज वाटते.

बिट्टू— लाज वाटावयाचें कांहीं कारण दिसत नाहीं. तुझांस अगदी थोडें मिळालें ह्यांत कांहीं तुमचा अन्याय आहे काय ?

नाना— (अंमळ घाबरल्या सारखा होऊन तोंड मुरडतो.) गरीबरे गरीब उमाकांत.

बिट्टू— कां ? त्यास गरीबरे गरीब असें कां ह्मणतां ? ते खरेपणानें वागून सुख पावतात, तसे तुझीही हा वाटा घेऊन सुख पावा.

उमा०— (द्राक्षांचे घड घेऊन येतो.) दमखा, हा आलों, हे सर्व घड तुझांसच देतो, मला माझा वाटा नको.

नाना— (एक्या हातानें घड आपल्या पासून दूर सारितो, व दुसऱ्या हातानें आपलें तोंड झांकितो.) नको मला, नको, उमाकांता, (उमाकांत आणि बिट्टू त्यांचे तोंडाकडे टकमकां पाहतात.)

- उमा०— तूं इतका श्रमी कां होतोस. नाना १
- नाना०— मला इतकें श्रमी होण्याचें कारण हेंच कीं तुह्मांपुढें एक लबाड पुरुष उभा आहे, तो कोणता ह्मणाल तर हा मीच; कांतर म्यां तुह्मांस ठकविलें.
- उमा०— त्वां मला ठकविलें ! असें कसें घडेल ? तुह्मी आह्मी शेजारी, त्यांत बाळपणापासून तुह्मी आणि माझी मैत्री. तशीच तुझ्या बापाची आणि माझ्या बापाची ही जिवलग मैत्री आहे, अशा ठिकाणीं ही शंका कशास पाहिजे, ह्याविषयीं माझे मनांत कांहीं नाहीं.
- नाना०— ह्याच कारणास्तव हा माझा दोष आहे, (तो-उमाकांताचा हात धरितो.) म्यां तुह्मांपाशीं फारच लबाडी केली. माझे बापानें मला कांहीं खाऊ दिला नाहीं खरा, पण मिठाईवद्दल ह्या तीन मोह-रा दिल्या आहेत. तुह्मीं मन इतकें उदार केलें आणि मीं पहा कसें तुह्मांस ठकविलें तें; ह्यामुळे माझ्या जिवास फार खार्ते; मीं पस्ताई पडल्यासारखा झालों, तर आतां मी मोहरांचा वाटा तुह्मांस देतो. तुह्मी मजवर दया करा; माझ्या लबाडीची क्षमा करा, आणि मित्रत्वांत अंतर पडूं देऊं नका.
- उमा०— (त्यास आर्लिंगून ह्मणतो.) माझे जिवलग मित्रा, त्वां वाइट चाल सोडून उत्तम चाल धरली येवढ्यानेंच मी फार संतुष्ट झालों. तर मला त्या द-

व्याची कांहीं गरज नाही.

प्रवेश ४,

उमाकांत, जान्हवी, विठू, नाना, आणि उम्या.

जान्ह०— विठूने रावजीकडे चलावे.

विठू— अंमळ दम खा, नाही तर—

जान्ह०— नाही तर, नाही तर, काय करतोस ? तू माझे भावाची भातुकली फुसलावून घ्यावयाला पाहतोस, तर काय चिंता आहे ? चल लौकर, तुला रावजी बोलावितात. तेका तुजसाठी खोळंबतील ! (ती व्याचा हात धरून आपले बापाकडे ओढून नेते.)

उमा०— (नानाचा हात धरून लपतो.) तू येवढे प्रमाणीकपणाने वागशील असे मला वाटत नव्हते.

नाना— मजपासून तुला कांहीं नमिळतां तू अर्धा वांटा घ्यावयास सिद्ध झालास हे पाहून मला आपली लबाडी सोडणे प्राप्त झाले.

उमा०— तू इतके माझे औदार्याचे वर्णन करू नको; हा तुला वांटा घ्यावा असे माझे मनांत नव्हते; पण विठोवाने मला युक्तीनेच समजावून सांगून वांटा करविला. तो जर कांहीं नवोलता तर मग मी वांटा कधीच दिला नसता.

नाना— आणि म्यांही आपली खोटाई सिद्धीस नेली

नाहीं हाचें कारण तोच आहे; मलाही त्यानेच शिकविलें, प्रथम मी फार नीचपणानें वागत होतो, पण इकडे येऊन व त्यां जी उदारपणानें वांटणी केली ती पाहून—

उमा०— नाहीं, नाहीं, ती मी कांहीं वांटणी केली नाहीं, विठोवानेंच केली; आणि नाना, मला कसे भुरळे पडलें कायजणू, पहिल्यानें मी ज्या पदार्थावर प्रीति ठेवीत होतो. तेच पदार्थ तुला देण्याविषयीं मला संतोष वाटू लागला, तुझे वांट्यांत मी आपले खुशीनें कितीएक पदार्थ अधिक ठेविले आहेत.

नाना— सर्व तुझे तूच ठेव, मी कांहीं तें घेणार नाहीं; जर हें घ्यावें अशी माझी बुद्धि असती तर मला तुझे तोंडाकडे पाहण्यापुरतें देखील धैर्य राहिलें नसतें. अन्यायकर्म केल्यानें अंतःकरणांत किती दुःख व पश्चात्ताप होतो हें मला पूर्वीं याचकें नव्हतें,

उमा०— माझ्या देखील चित्तांत फार दुःख झालें असतें, पण तसें नहोण्याचें कारण तो विठोवाच; तो फार भला व प्रमाणीक आहे. वरें, नाना, त्यानें असें तर झटलें नाहीं, कीं उमाकांताकडून तुला निमेष वांट देवितों, मग तूं मला त्यांतला हिस्सा दे ! पण असें त्यानें मागितलें नसेल.

नाना०— छिः छिः तो असें करील हें तुझ्या मनांत तरी कसें आलें !

उमा०— माझ्या मनांत नव्हते, माझ्या बहिणीचे मनांत हेवा येऊन तिने मला असें भासविलें.

नाना०— तुला काय काय मिळालें हें वर्तमान जेव्हां मी त्यास विचारूं लागलों, तेव्हां तो कांहीं ताकास नूर लागूं देईना, पण मी हळूच युक्तीच्या पोटी विचारून सर्व काढून घेतलें; त्यानें तुजविषयीं फार खारतरजमेच्या गोष्टी सांगितल्या. तो फार चांगला मनुष्य आहे, आजपासून मी त्याची मैत्री बाळगीन, आणि मी आपल्या तीन मोहरा व वांटा त्यास देईन.

उमा०— तूं नको देऊं; त्याचा उपकार मीच फेडीन, तुझ्या मोहरा तूंच ठेव, व माझाही अर्धा वांटा तूं घे.

नाना०— तें मी आतां कर्डी कबूल करणार नाहीं, जें काम वांटायाचें आहे तें त्यासच घावें हें बरें.

उमा०— चलतर, तूं ह्मणतोस तसेंच कां होईना ? आतां आपण असें करूं, हे सर्व पदार्थ त्याचे आईचे जवळ पोहोचते करावे, ह्मणजे तो घरीं गेल्यावर पाहील, आणि त्यास फार आनंद होईल.

नाना०— पण तो इतक्यांत आला तर आपणाला कांहींच करूं देणार नाहीं; झाकरितां लौकर केलें पाहिजे.

उमा०— मी उभ्यास हाक मारून आणितों, इतक्यांत तूं हें सर्व पक्या टोपलींत भरून ठेव, मी हा आतां घेतां. (तो बाहेर जातां.)

नाना०— (तें सारें एकदाच दोपलींत भरतो.) अहा, तो विठोबा काय चांगला आहे, त्यास आझी आतां संतोषित करूं. काल कोण्ही मला सांगता की दुसऱ्याचें घ्यावें त्यापेक्षां दुसऱ्यास द्यावें हांत सुख आहे, तर मी ती गोष्ट खरी मानली नसती; पण आतांबरीक माझी खातरी झाली. माझ्या बापासारखे मजजवळ रुपये असते तर ह्या विठोबावर मी भारी उपकार करितों. मला आणखी एक खर्चात वाटतें कीं द्रव्यवान असण्यापेक्षां नीतिमान असावें हांत फार सुख आहे.

उमा— (उम्यास घेऊन येतो आणि आंत आणून दारास कडी लावितो.) उम्या, ही दोपली घेऊन विठोबाचे आईपार्शी पोहोचती कर.

उम्या— होय महाराज, हें काम मी फार आनंदानें करीन, तो मुलगा चांगला आहे, हणून आमचें मन त्याकडे भारी लागतें.

उमा०— (उम्यास हणतो.) ऊठ आतां, लौकर घेऊन जा, पण रस्त्यांत कोठें इकडे तिकडे गमूनकोहो, खबरदार, जरका ह्यांतून कांहीं पडलें झडलें तर तूं जाण.

नाना०— दमखा, उम्या, ह्या तीन मोहरा मी बुदबळांचे पटांत घालून देतो.

विठू०— (बाहेर उभाराहून बोलतो.) दार उघडाहो, मी विठू आलों आहे.

नाना— आळारे आला विठोबा. उम्या, ह्या मोहरा घे,
आणि टोपळींत ठेव. आमची गटपट विठोबास क-
ळू देऊं नको, तूं हळूच दाराच्या आड लप, आ-
णि तो आंत आला झणजे भरकर बाहेर नि-
घून जा.

विठू— काय उमाकांत, तुझी मला कवाड उघडीत ना-
हीं ? पण मागून रावजी येत आहेत हो.

उमा०— (नानास विचारतो.) आतां मी दार उघडूं ?
नाना— हो, आतां उघडीसना कां ?

(उम्या दाराच्या आड उभा राहतो.)

उमा० व नाना— (दार उघडून विठूस आंत घेतात.)
आह्मी कांहीं कामांत होतो झणून उशीर लागला,
तर राग येऊं देऊं नको. (विठूची दृष्टी उम्याकडे
न जावी झणून उमाकांत विठूचा हात धरून त्या-
ची पाठ उम्याकडे करतो.)

विठू— तुझी कोणत्या कामांत होतां बरें ? (इकडे
तिकडे पाहतो, नाना उम्यास खूण करतो तें पाहू-
न झणतो.) कशाची हो खूण करितां ? अहो
ह्या टोपळींत काय आहे ? (उम्याकडे जाऊन
टोपळी उघडून पाहतो.)

उम्या— नका नका, हें कांहीं न्यारेंच गाणें आहे.

विठू— न्यारें गाणें तें काय आहे पाहूं ?

उम्या— हें घरीं गेल्यावर तुझांस कळेल.

विठू— काय हो ? तुझी माझे स्नेही आणि मला कां-

हांच कळूं देत नाहीं ! एकून मशी चोरतां !
 उमा०— आर्हा तुझ्याशीं कशाला चोरूं ! आतां तु-
 झा उपकार फेडावा असें आमचे मनांत आहे.
 (ती टोपली घेऊन न्याज पुढें ठेवितो) हें सर्व तु-
 झें आहे.

नाना— (न्याजकडे मोहरा करतो.) ह्याही घे. (वि-
 ठू नानाचा हात एकीकडे करतो, ह्मणून नाना न्या-
 मोहरा टोपलींत टाकितो.

विठू— असें काय हो करितां ! हें मी कर्डीं घेणार नाहीं.

उमा०— आतां ती गोष्ट राहूं द्या महाराज. तुझीच
 घ्याल.

नाना— हें घेच, एवढा आर्हावर उपकार कर.

विठू— (न्याचा हात धरितो.) मी आनंदापुळें घाब-
 रा झालों, पण घेणार नाहींच.

प्रवेश ५

माधवराव, उमाकांत, नाना, विठू.

माध०— (अगोदरच न्यामुलांची दृष्ट चुकावून आंत
 येतो, आणि आपणास तें अगदींच अनश्रुत असें
 सांग दाखवितो.) तुर्हां कशाचीरे वांट वांट मांड-
 ली आहे ही !

उमा०— अहो रावजी, तुझी ह्यास दोन गोष्टी समजा-
 वून सांगा, आणि ह्याचा आमचा तंटा तोडा. विठूने

आज्ञांवर फार उपकार केले, ह्यानें आज्ञांस सुरी-
वांनें वागावयास शिकविलें.

नाना— आणि माझीही ह्यानें प्रतिष्ठा वांचविली.

उमा०— आतां आज्ञा ह्याचा उपकार फेडूं ह्मणतो, प-
ण हा फेडूं देत नाही.

माध०— तुझी मला फार समाधान पावविलें, ह्यास्तव
मीच ह्याचा बंदोबस्त करितों. (नाना व उमाकांत
ह्यांस ह्मणतो.) तुझी आपापलाले वांटे मजपुढें ठे-
वा, ह्यानें तुझांवर जे उपकार केले आहेत ते मी
फेडान.

नाना— विद्योबास माझ्या तीन मोहरा ध्यावयाची
आज्ञा द्या.

विदू— नका, नका, रावजी, न्याचें तुझी कांहीं ऐकूं
नका.

माध०— मी तुला ह्याचें हें ध्यावयास सांगतो. मुका-
ठ्यानें घे; जर न घेशील तर तुझ्या आंगीं गर्व
भारी असें स्पष्ट दिसण्यांत येईल. जिणें तुलाही
चांगली चाल शिकविली त्या तुझ्या आईकडे हें मी
पाठवीन.

विदू— तुझी मला असें सांगतां ह्मणून मी घेईन, आ-
णि हें पाहून माझे आईस ही भारी आनंद होईल.
परंतु मजवर एवढा एक उपकार करा कीं उमाकां-
ताकडून न्याचें न्यास देववा.

माध०— बरें तर हें दोघांस वांटून देतो, आणि ह्या ब-

दल तुला मी दोन मोहरा देतां. उमाकांता, तूं वि-
ठोबाच्या ह्मटल्याप्रमाणें वागलास, ह्मणून मी तु-
लाही कांहीं देईन.

लढाई.

शेख महंमद ह्मणून लढाऊ गलबताचा कोणी नामां-
कित सरदार वयातीत होता; त्यानें समुद्रांतील लढाया
वगैरे जिवावरचीं संकटें फार अनुभविर्लीं होतीं; शेवटीं
तितक्याही आधानांतून पार पडून आपल्या कुटुंबांत
सुरक्षित येऊन पोहोंचला; नंतर कुटुंबाचीं माणसें पा-
हून आनंदाचे भरणें त्यास गहिवर आला. त्या कार्ळां
त्याचे मुलांनीं गलबत तुफानांत सांपडल्यांचें व पाण्यां-
त लढाई कसकशी झालीं त्यांचें सर्व वर्तमान विचारि-
लें. तेव्हां त्यानें लढाईचें वर्तमान व समुद्रांत जीं जीं
घोर संकटें त्यास प्राप्त झालीं होतीं तीं सविस्तर सां-
गितलीं, व देशादेशांतील चाली व सुखदुःखेइत्यादि ज्या
ज्या ठिकाणीं जें जें पाहिलें होतें तेंही सर्व सांगितलें.
तो त्या गोष्टी सांगत असतां असा कांहीं चमत्कार झा-
ला, कीं त्या गोष्टी ऐकतां ऐकतां त्याच्या मुलीचा कंठ
दाटून येई, आणि तिच्या नेत्रांवाटे खळखळां अश्रुपात
चालत, आणि ती श्वासोच्छ्वास टाकीत उर्गाच रा-
ही; परंतु त्याचा मुलगा रुस्तुमनामें होता त्यास आवे-
श येई, तेंणेंकरून त्याच्या बाया पुफुरत व भोंवया

चडून जात, जसे कोणी हणेल की, हा कोणी मोठा लढाई खेळणारा पुरातन शूर आहे. मधूनमधून जेव्हां लढाईच्या गोष्टी निघत तेव्हां त्यास अधिक अधिक शौर्याचा आवेश येई. मग आपल्या बापास हणाला, मी जर तुझाइतका मोठा असतो तर लढाई खेळावयास फार आनंदाने निघतो, मग मलाही वाहवा मिळती. शेरव०— तूं अशा नाशकारक आणि दुःखकारक कामाची इच्छा कां करितोस ? तें तुला माहीत तरी आहे !

रुस्तु०— पण, बाबा, तूं मला शिपाई करणार आ हेसना ?

शेरव०— होय, तूं हणतोस ती गोष्ट खरीच,

रुस्तु०— पण शिपायाची चहा तरी पुष्कळ आहे ?

शेरव०— चहा आहे खरी, हें मी जाणतो, पण असें आहे; जसे मनुष्याचें शरीर तसाच राजाचा मुलूख, त्या दोहोला आंतल्या बाहेरल्या रोगांची पीडा सारखाच आहे. पहा ! पोटांत कांहीं रोग उत्पन्न न व्हावा व बाहेरून थंडी वारा किंवा घाव गळू वगैरे हांकडून शरीराचा नाश न व्हावा हणून वैद्याचा आश्रय करावा लागतो, त्याच न्यायेंकरून मुलखाला आंतील रोग, हणजे फंद फितूर, आणि बाहेरील रोग हणजे शत्रु, हांच्या बंदोबस्ताकरितां शिपाई देवावे लागतात.

रुस्तु०— तर मग, बाबा, शिपाईलोकांची गरज फार

आहे. असें आहे तर, मी शिपाई होईन ही माझी इच्छा वाईट आहे काय ?

शेख०— पण वैद्याची वासना खोटी असते; सर्वदा लोकांस रोगराई असावी ह्मणजे आपणास पैसे मिळतील ही इच्छा ते करीत असतात; तर हें बरें कीं काय ?

रुस्तु०— छी, छी, तें तर अगदीं वाईट.

शेख०— तर तशीच शिपाईलोकांची इच्छा असते, ते ह्मणतात कीं कोठें तरी लढाई असावी, ह्मणजे आमचा रोजगार पिकला; मग तिकडे कांहीं असो; हास्तव मी त्यांची स्तुति करणार नाहीं.

रुस्तु०— तरों पर, बाबा, राजास लढाईवें अगत्य आहेना ?

शेख०— कशास पाहिजे ? काय कारण ?

रुस्तु०— राजाची जशी लढाईत फते होत जाईल तसातसा आनंद आणि हितच होईल.

शेख०— कधीं कधीं लढाईची गरज असली तर असो, पण दुसऱ्याचा मुलूख चांगला पाहिला ह्मणून तो घ्यावयास जर राजा इच्छील तर तें तुला नांदवाटेल कीं काय ? आतां घटकाभर आपल्या भोंतालीं पुष्कळ गांव आहेत, त्यांचे अधिकारीही वेगळाले आहेत, तेव्हां मी आपले गांवांतील लोक मिळवून ते चांगले गांव ह्मणून जर मी घ्यावयास जाईन तर मग तेही आपले लोक घेऊन

लढाईस उभे राहतील, आणि कदाचित् ते माझे
व्यावयास जरी यत्न करतील तरी ते चांगले काय
काय !

रुस्तु०— त्यांनी तसे केलें तर ह्यांत आश्चर्य काय !

शेख०— असें झालें असतां मग मला किती दुःख उ-
त्पन्न होईल बरें ! मला आपला माल सांभाळावया-
स किती खबरदारी घेविली पाहिजे ! शेवटीं त्याचा
परिणाम कसा तो पहा; जर मी जिंतलों तर ते
सर्व मला एखादे वेळेस पेंचांत आणावयास जपत
राहतील, बरें, मी जर हरलों तर ते सर्व मिळून
मला लुटून घेतील.

रुस्तु०— लढाईचे अगोदर अशी फौज तयार करून
घेवावी कीं आपण प्रतिज्ञें शत्रूस जिंकूच जिंकू.

शेख०— तूं ह्मणतोस तें खरें, पण शत्रूनेच मजपेक्षां
चांगली फौज बाळगून उलटी माझीच दुर्दशा केली
तर मग कसें होईल ! आतां मीच तुला बोलण्यां-
त थकविलें. तुझ्या बोलण्याप्रमाणें जरी माझा
जय होऊन मुलूख वाढला तरी तुझे बोलणें माझे
नाशास कारण होईलच.

रुस्तु०— असें कसें ह्मणतां, बाबा ! जसा जसा मुलूख
वाढेल, तसें तसें द्रव्यही अधिक मिळेल.

शेख०— तसें नव्हे, बेटा; मुलखाचा मोठेपणा किंवा
लहानपणा हा कांहीं द्रव्य अधिक मिळण्यास
कारण नव्हे. त्याचें मुख्य कारण मुलखाची आ-

बादानी राखणें हें आहे.

रुस्तु०— शत्रूपासून घेतलेल्या मुलखाची लावणी करतां येणार नाही कीं काय ; लावणी करावयास काय कठीण आहे ?

शेख०— कठीण नाही खरें, पण लढाईच्या भयानें कांहीं लोक परागंदा होतील, व बखेड्यामुळें किती-एक मरमुलखांत उठून जातील. मग मुलखाची लावणी होऊन आबादानी कशी राहिल ; आणि बाकीचे जे रयतलोक शेतकरी राहतील त्यांपासून स्वबरदारी ठेवणारे लोकांच्या खर्चासाठीं वसूल अधिक घ्यावा लागेल; ह्यामुळें कुणव्यांचें बेलढोर सारें विकारें लागेल, तेव्हां त्रासून त्यांस दुसऱ्या मुलखांत जाणें प्राप्त पडेल; आणि जुलमामुळें हें राज्य कधीं बुडेल असें देवापार्शीं ते मागतील, व जागीं जागीं बंडें माततील

रुस्तु०— खरी गोष्ट, बाबा, असें म्यां फारवेळां बखरींत वाचलें आहे.

शेख०— तर, पहा, मज भोंवतारी जो राजाचा मुलूख आहे त्यांतील लोकांवर कांहीं जुलूम नकरितां सवदागिरी अशी करीन कीं, जेणेंकरून त्यांचें व माझें हित होईल. तंठ्या बखेड्यांत व फंदफितूरांत नपडतां जपून वागलों, व व्यापार वाढवून सर्व लोक सुखी केले तर रावपणाचे बढाईनें जें सुख

मिळायार्चे न्यापेन्नां अशा कामानें अधिक मिळणार
नाहीं कीं काय ? राजा फारवाटू लागला तर शक्ति
हीन होतो, कारण मुलखाची खराबी फार होते.

हस्तु०—पण, बाबा, तुझीं आतांच सांगितलें कीं, रा-
जाचा मुलूख व शरीर एक सारखेंच आहे, तर ज-
स जसें शरीर वाढतें तसतशी शक्ति अधिक येती,
ह्या न्यायानें जसजसा मुलूख वाढेल तसतसा राजाही
शक्तिमान व्हावा कीं नाहीं ?

शेख०— तूं ह्मणतोस तें ठीकच आहे. शरीराप्रमाणें दि-
वसें दिवस राजा वाढत गेला तर बरेंच आहे, प-
रंतु तसें होत नाहीं.

हस्तु०— मला ह्या शेवटल्या गोष्टीचा अर्थ उघड क-
रून सांगा.

शेख०— मी आतां एके दाखल्यावरून तुझ्या मनांत
भरवितों, एक एक मुलगा व एक मुलगी ह्या दो-
घांमध्ये कशी गोष्ट झाली ती पहा !

हस्तु०— घेयें मुलगा मुलगीचें काय कारण आहे ?

शेख०— अरे, दृष्टांतासाठीं सांगतो. एक्या बायकोस
एक मुलगा व एक मुलगी होती; त्यांत मुलगी
अंमळ लहान होती व मुलगा अंमळ मोठा होता;
त्याचे आईनें एके दिवशीं दोघांस भाकर सारखीच
दिली, तेव्हां त्या मुलानें मुलीची भाकर हिसका-
वून घेतली. हा अन्याय त्यानें कां केला बरें ?

हस्तु०— त्याच मनांत आलें असल कीं, बहीण मज-

पेशां लहान, असें असतां हिला माझे इतकी भाकर कशी दिली, हणून त्यास वाईट वाटले असेल. शेख०— तसेच लढाई करणारे जे लोक आहेत ते सर्व अशाच कारणे शोधित असतात; पहा त्या मुलाचे आईने त्यास त्याच्या आहाराप्रमाणे बेताची भाकर दिली असतां त्यानें जबरदस्तीनें तिची भाकर हिरावून घेऊन अधिक खाल्ली, तेव्हां त्या भाकराच्या योगाने त्याचे बळ अधिक व्हावे कीं नाहीं ? राजास अधिक मुलूख मिळाला असतां त्याचे बळ अधिक व्हावे खरे, परंतु जसे त्या पोराने प्रमाणापेक्षां अधिक खाल्ले असतां तेणेंकरून त्याचे बळ अधिक नहोतां अर्जाण होऊन मोडशी झाली, तशीच राजाची अवस्था होत असते. जर तो आपलीच भाकर खाऊन राहता तर त्याची प्रकृति बरी असती. आतां तशा दुरवस्थेत त्याची बहीण सूड घेण्याकरितां जर त्याची भाकर घेती तर आपली भाकर सांभाळायला पुरते त्याचे आंगीं सामर्थ्य नसतें.

रुस्तु०— पण त्याचे मनांत असें येतें कीं, अगोदर म्यां हिची भाकर घेतली आहे तेव्हां मीही आतां संतोषाने हीस घेऊं देईन.

शेख०— असें पहा, ज्यांस लोभ आहे ते अशा नीतीनें कधींही वागणार नाहींत; कारण कीं त्यांचे मनांत जर अशी नीति येती तर ते प्रथमच लबा-

ईची मसलत नकरिते. मला असें वाटतें, कीं लडा-
ईचें काम फार वाईट आहे. असें राजाचे मनांत
मदा सर्वदा वागावयाविषयी एक उपाय हाच, कीं
ज्यांस पति नाही अशा स्त्रिया, व ज्यांस बाप
नाहीं ह्यामुळे अन्नाकरितां भयां भयां करीत हिं-
डतात अशीं पोरें, ह्यांचीं अनेक प्रकारचीं दुःखें
त्यांचे अंतःकरणांत निरंतर राहिली पाहिजेत; ह्म-
णजे निर्दय पापी पुरुषांची मसलत राजा ऐकणार
नाहीं. नाहीतर त्यांच्या मसलतीनें हजारों गरी-
बगुरीब फुकट चेंगरले जातात. जे उत्तम राजे
आहेत ते सर्वदा प्रजेचे हिताकडे लक्ष ठेवतात,
व त्यांचें मन प्रजा आबाद असावी इकडे असतें.
मुलखाची आबादी होण्यास फार दिवस लागतात,
पण नाश होण्यास एक क्षण देखील नको. नाश
झाला असतां मुलखांतलीं शेतें पडतात, व कोणास
राजगार राहत नाही, ह्यामुळे व्यापार अगदीं बु-
डतो. असें होतां होतां शेवटीं राजाही बुडून जातो.

स्तु०— पण, बाबा, म्यां असें ऐकिलें आहे कीं ल-
डाईच्या प्रसंगां लोकांस द्रव्य पुष्कळ मिळतें.

शेस्व०— द्रव्य पुष्कळ मिळतें ह्मणूनच भारी नाश हो-
तो. द्रव्याचे मदानें ते लोक अविचारास प्रवृत्त
होऊन पुढें कसें होईल ह्याचें भान न ठेवितां त्या
द्रव्याचे योगानें सर्वदा ख्याली खुशालींत निमग्न
होतात, तें पाहून जे अल्प द्रव्यवान् आहेत त्यां-

चेही मनांत तसेच करावें असें येतें. मग ते अशा दुराचरणानें आपलें द्रव्य थोडक्याच दिवसांत उधळून टाकितात तेव्हां अंमळसे त्यांचें डोळे उघडूं लागले ह्मणजे जें शेष द्रव्य राहिलें असेल तें अधिक वाढवावें ह्या बुद्धीनें कांहीं एक अचाट कल्पना काढून साहसकर्म करावयास जातात; शेवटीं तीच कल्पना त्यांस सफाई बुडवून टाकिते. अशाही देखतभूल पाहून इतरलोक मनांत समजतात कीं, त्यांच्या करण्यांत कांहीं चूक पडली ह्मणून ते बुडाले; आह्मी चांगल्या हातोटीनें करूं, असें ह्मणून ते आपण त्याप्रमाणें करावयास जातात; शेवटीं त्यांचीही गति तीच होते. जसे हातांत मशाल घेऊन पाण्यांत उडी घालणारे ते कधींच बुडाल्यावांचून राहत नाहींत, तसे ते लोक आपण बुडून दुसऱ्यास बुडवितात. असा एक कीं काय ? सर्व एकाच मालेला ओंवावे असे फार आहेत. मुलखांत ज्या द्रव्याच्या योगानें व्यापार चालावयाचा तें द्रव्य त्या दिवाळखोर लोकांच्या हातानें लयास गेल्यामुळें अर्थांत मुलखांतला व्यापार बुडतो.

रुस्तु० - बरें तर, सख्यानें जें द्रव्य मिळविलें त्यासही अपाय आहे ?

शेख० - नाहीं, नाहीं, तसें नाहीं, घातपातादि दुष्कर्मांनीं जें द्रव्य मिळवावें त्याची मात्र तशी अवस्था होते; आणि यथान्यायेंकरून निवळल्या घामाचे

मिळविलेले जें द्रव्य तें पिढोपिढीं राहून त्यापासून पुण्य जोडतें. राज्यांत बखेडा वगैरे उपद्रव नसल्यानें रयतेवर जुलूम होत नाही, ह्मणून आवादी असते; कारण कीं व्यापारी व कसबी व गुणी यांची ब्रह्मा राजास असती, ह्यामुळे त्यांस जें द्रव्य मिळतें तें शेतकरी लोकांकडे पुनः येतें. अशा द्रव्याच्या फिरण्यानें सर्व लोक सुखी असतात. हें पाहून दुसरे राज्यांतील रयत लोक ह्या मुलखाची प्रशंसा करितात, व आपला मुलख सोडून इकडे येतात, तेव्हां जिकडे तिकडे आवादांनी व आनंद होतो. सर्व सुखी असल्यानें अधर्म बुडून राजास सुख मिळतें, मग राजानें इतकेंच मात्र राखावें कीं कोठें अन्याय होऊं देऊं नये.

हस्तु०— तुमचे बोलण्याचें हांशील मला समजलें; पण लढाई कोठेंच नसली तर मग शिपायांची गरज काय आहे ! मी तर शिपाई होईन ह्मणतो, तों अगोदरच फौजेस फांटा होईल.

भोरव०— अरे थांब, थांब, हस्तुमा ! इतक्यांतच तर्क बांधूं नको; अरे, जर अगदींच फौज नसली तर दुसऱ्या राजास वर्तमान कळून तो लागलाच चढाई करून येईल, आणि राज्य घेऊन मुलखाची खराबी करील. ह्याजकरितां जरी सल्ला आहे तरी नेहमीं फौज बाळगून पोसली पाहिजे, ह्मणजे तींतील शिपाई लोक समयास प्राण देतील; नाही तर को-

ण मरणार आहे ! लढाई नसली तरी मुलखाचे बंदोबस्तासाठी जागी जागी कांहीं कामें योजून फौज ठेविली पाहिजे. मीं तरुणपणांत फार वेळां लढाया करून आपले धन्याचें हित केलें आहे. परंतु आतां आपले वतनाचे गांवावर राहून त्याचा बंदोबस्त मात्र राखीन, आणि मुलांस विद्याभ्यास करवीन, आणि लढाईमध्ये जें जें पाप केलें आहे त्यावरचें आतां गरिबां गुरिबांचा सांभाळ करून त्यांस सुख देईन. इतकें झालें झणजे अंतःकाळीं कांहींच इच्छा राहणार नाही, आणि ह्या मृत्युलोकांत योग्य वर्तणूक केली अशी माझी सर्वांत वाहवा होईल.

रुस्तु०— बाबा, तुम्ही बोलतां हैं ठीकच आहे; परंतु इतर लोकांच्या मनांत असें कोठें येतें ?

शेख०— ह्याचें कारण असें आहे कीं ते आपले वाडिलांचे चालीप्रमाणें चालतात, त्यांस कोणी सुरीति शिकवूं लागल्यास ते त्याचें ऐकत नाहींत; कांकी त्यांचे आईबापांनीं जें त्यांस शिकविलें आहे तेंच त्यांचे मनांत राहतें, त्यांस दया, शांति इत्यादिक सद्गुण कोणी विद्वान शिकवूं लागल्यास ते त्याचा अनादर करितात. ह्याकरितां ह्या गोष्टीचा बाळाभ्यास असला पाहिजे; कांतर कुंभाराचें मडकें ओलें असतां जसें वळवाचें तसें वळतें. ह्यासाठीं ज्याला लहानपणापासून उत्तम शिक्षा असती ती स्वता योग्य

आचरण करून जे दुसरे कोणी दुर्गुणी असतील त्यांसही सद्गुण शिकवील. असेच राजपुत्रही सर्वगुण संपन्न असावे, ह्मणजे जसा राजा तथा प्रजा होतात. दयावंत व नीतिमंत जे राजे आणि ज्या प्रजा आहेत त्यांस सर्वदा आनंद मिळतो, व कोणत्या ही गोष्टीचें संकट पडत नाही मग असें होतें कां त्या राजाचे प्रजेचा किन्ता इतर राज्याच्या प्रजेनें घ्यावा. ह्यास्तव तूं आतां माझी शिक्षा ऐकून सर्वाभूती दया करीत जा, आणि पुढें आपले पुत्रांस ही असेंच शिकवी, येणेंकरून मला आणि तुलाही फार आनंद होईल.

भागीरथी.

भागी०— (आपले बाहुलीशीं बोलते.) कांगे, तूं मजकडे पाहत नाहीस ! आणि आपली मान कां उचलीत नाहीस ! मी चांगली थोपडून तुला निजवितें, तरी आपण इकडे तिकडेच डोकें हालविते. आज तुला झालें तरी काय ! जा बाई, मला नाही असें आवडणार. आतां तूं मला रागें भरवितेस, तर खबरदार. मघां जशी आई कुत्र्यास मारतांना वाहून रागें भरली तशी मीही तुजवर रागें भरेन.

आई— (हे शब्दच शब्द ऐकून आत येऊन बोलते.)

काय झालें ! माझे बघेला कोणी रागें भरविलें !
तूं अशी कां खिन्न झालीस ! काय, ही बाहुली
तुझें ऐकत नाही !

भागी०— मी हिला रोज शिकवितें कीं, बाई, आपण
आपले हातपाय आवरून राहावें, तर तें तिच्या
कांहींच गांवीं नाही, काय करावें !

आई— अशी चांगली बुद्धि तूं तिला शिकवीत अस-
तां तिचे गांवींच नाही ! तर तुझें शिकविणें व्यर्थ
झालें खरें, ह्मणून तुला खेद वाटला ! असो, पण
तूं आतां कायशी रागाची गोष्ट बोललीस असें
वाटतें.

भागी०— नाही, नाही, आई, मी हिला अंमळ उ-
गीच जाचीत होतें इतकेंच. त्वां माझें सारें बोलणें
ऐकलें वाटतें.

आई— तें म्यां कांहीं ऐकिलें नाही, पण तूं तिला
काय ह्मणत होतीस तें सांग. एवढीशी लहान गो-
ष्ट मला सांगितल्यावांचून तूं गुप्त ठेवणार नाहीस,
अशी माझी खातरी आहे.

भागी०— खरेंच आहे, लहान मुलांनीं कोणतीही गो-
ष्ट आईस सांगितल्या वांचून चोरून ठेवूं नये, हें
मला ठाऊक आहे.

आई— बेटा, खरेंच बोललीस, सांग तर आतां, तूं
बाहुलीशीं काय काय बोललीस, तें सर्व सांग;
मला ऐकूं दे.

भागी०— सांगते, ऐक. मघां मीं हिला अंमळ डोकें नीट ठेवावयास सांगितलें तें दिनें माझे ऐकिलें नाहीं, झणून हिला मीं झटलें कीं, जर नऐकशील तर जशी मला कुत्र्यास मारतांना पाहून आई रागे भरली तशी मीही तुजवर रागे भरेन, इतकेंच मात्र झटलें.

आई—एकून तुला वाटलें कीं, मी तुजवर रागे भरलें ?

भागी०— तसें नव्हे, जेव्हां मीं तुझे तोंडाकडेस पाहिलें तेव्हां तुझ्या मुखश्रीवहून मला वाटलें कीं तुला राग आला.

आई— मला कांहीं राग आला नाहीं, बरें ! तूं एखादी कुत्र्यास निर्दयपणानें मारावयास जाशील आणि तो तुला चावेल, झणून मला भय वाटलें. ह्या मुळें मी तुला बोललें, ही शिकवणीची गोष्ट तुला सांगितली झणून काय राग आला असें झालें ? आणि तूं माझे सांगणें ऐकत नाहींस असें मला वाटलें, झणून जें मला दुःख झालें तेणेंकरून माझ्या डोक्यावाटे पाणी येऊं लागलें, तें पाहून तुला वाटलें कीं आईस राग आला; पण तसें कसें होईल ?

भागी०— पण, आई मी आतां बाहुलीशीं बोलत होतें तें ऐकून तूं रागे भरलीस ना ?

आई— बाहुलीची गोष्ट असुंदे, तें काय, पण तूं आर्यांत पाहून नटव मुरडव होतीस त्याविषयी कां-

हीं तुला सांगवयाचें आहे.

भागी०— आहा ! तें तर मला फार चांगलें आवडतें, आणि तें मला गोपाळाच्या मुलीनें शिकविलें आहे.

आई— गोपाळाचे मुलीपेशां मला दोन कांकरणें अधिक कळतें. तिचें माझे सांगणें एक सारलें पडणार नाहीं खरेंच.

भागी०— कालरात्रीं मी हिला घेऊन आरशांत पाहून नटूं लागलें तेव्हां मला असें वाटलें कीं मी फारच चांगली दिसते.

आई— काय, तुला असें वाटलें कीं साधेपणानें असण्यापेशां नटणें मुरडणें फार चांगलें आहे ? पण ह्याचा परिणाम काय होईल हें तुला माहीत नाहीं ? मला, बाई, वाटतें कीं साधेपणानें असावें हें चांगलें.

भागी०— पुढें ह्याचा परिणाम काय होईल वरें ?

आई— परिणाम हाच कीं अशी तुला रोज रोज संवय लागून हेंच करावें असें वाटत जाईल. मग लोक नांवें ठेवितील, आणि ज्या कुलीन स्त्रिया आहेत त्या तुझी संगत धरणार नाहींत.

भागी०— काय आई ? तूं ह्मणतेस असें होईलना ? ही गोष्ट त्वां मला आतां व सांगितली ह्मणून वरें झालें, नाहीं तर मला तोंच चटक लागला असता.

आई— माझे मनांत तूं भोळी आहेस, ह्मणून मी तुला सांगितलें; तूं पुनः जर असे दंग करशील तर मग कर्पाच मी तुझे तोंड पाडणार नाहीं. सावस्त.

च पहा कीं भलत्याचें ऐकून किंवा पाहून केल्या-
नें केवढा अनर्थ होतो तो ! आपणाला चांगलें अ-
सावें असें जर तुझ्या मनांत आहे तर मला वि-
चारीत जा.

भागी०— आई, मी तुला वचन देतें कीं आजपासून
तुझ्या आज्ञेशिवाय कांहीं करणार नाहीं; तूं सां-
गशील तें माझ्या बऱ्याचेंच सांगशील, हें मला प-
क्कें समजतें. तूं एखादे वेळेस लहानशा अपराधा-
करितां सर्व मंडळी देखतां माझा कान टोंचितेस,
तसें जर ह्यागोष्टी करितां सगळ्यां देखत मला फ-
र्जात करितीस तर मी लाजेनें मरून गेलें असतें.

आई— माझे बोलणें तुझ्या मनांत पक्कें ठसावें ह्मणून
मी चौघांत तुला बोलतें, पण आतां एक दुसरा
उपाय आहे तो असा कीं, जेव्हां चौघां देखत कां-
हीं बोलावयाचें आहे तेव्हां मी तुला खूण करीत
जाईन त्याप्रमाणें तूं वागत जा; कदाचित् ती खूण
तुझ्या लक्षांत नआली तर मला वेगळ्या वाटेनें
विचारीत जा, ह्मणजे मी तुला उमजून सांगिन.

भागी०— आई, त्वां फार चांगलें शिकविलें; ही यु-
क्ति खाशी आहे. साप्रमाणें मी वागलें तर माझे
कल्याणच होईल.

त्या दिवसापासून कोणतेंही बरें वाईट करणें तें
भागीरथी आपले आईस विचारून करीत गेली. थोड-
क्याच दिवसांत आईच्या आज्ञेन माझ्या खुणाखाणा

तिच्या ध्यानांत आल्या, आणि आईच्या शिकवणी प्रमाणें ती वागूं लागली; ह्यामुळे तिच्या ज्या समवयस्क मुली होत्या त्यांमध्ये ती शाहणी व मोठी खबरदार अशी निवडली; हें पाहून सर्व लोक वाव्हा वाव्हा करूं लागले, आणि ह्या लोकांतलीं जीं सुखे आहेत तीं तिला मिळालीं. तीं हींच कीं, आईबापांची प्रीति व सर्व लोकांची प्रीति आणि अंतःकरणार्थें समाधान इतकीं तिला प्राप्त झालीं.

दिवाळखोरास

दुष्पट शिक्षा.

एके सद्गृहस्थानें पाहिलें तों आपला मुलगा दुर्व्यसनांत पडून द्रव्य उधळीत आहे, तेव्हां त्यानें पुत्रास कांहीं दिवस तसेंच वर्तू दिलें. नंतर थोडक्याच दिवसांत तो पुत्र कर्जभरी झाला असें पाहून त्यानें पुत्रास बोलावून आणून सांगितलें कीं, वाचारे, आतां माझे तर ह्यातारपण झालें, मला द्रव्यापेक्षां प्रतिष्ठा फार प्रिय आहे, ती न जावी ह्मणून मी तुला सांगतो, तूं जितकें कर्ज काढशील तितक्याचा ही फडशा मी करीन, परंतु मी बोलतो ह्या गोष्टीची पुरती आठवण ठेव. तूं ख्याली-खुशालीवर प्रीति ठेवितोस आणि मी गरीब दुबळे सांजवर प्रीति ठेवितो, तर तूं द्रव्य उधळूं लागल्यापा-

सून मी निरापेक्षां फार कमी धर्म केला, परंतु विचार पाहता हे नीट झाले नाही. सास्तव आजपासून मी असें कधीं करणार नाही; तर काय करीन ? पंकेच्या नांत ठेव, तूं आपले इच्छेप्रमाणें बेलाशक द्रव्य उधळीत जा, आणि तुला चालीप्रमाणें खर्चास जितकें मी द्रव्य देत असतां त्याहून ज्यास्ती त्यां खर्च केला ह्याणजे व्यावहल तितकेंच द्रव्य मी एखादे धर्म कृत्याकडे खर्च करीन; हाच प्रारंभ आजपासून केला आहे. मार्ग काय ? दाहा गेले आणि पांच राहिले, परंतु येणेकरून तुझेच द्रव्य कमी होईल; मी तर उद्यां मरणार पण तूं मात्र आपला विचार पहा.

बापानें तसें करतांच पुत्र आपल्या उधळल्या द्रव्याची दुष्पट शिक्षा पावून लौकर शुद्धीवर आला. असें नसतें तर न्याचे बापाचें द्रव्य लौकर लयास गेलें असतें.

लहान जुगारी.

नाटक एक अंकी.

पात्रें,

जयराम	कोणी गृहस्थ
माधव	जयरामाचा पुत्र.
राधा	जयरामाची कन्या.

शिवराम	.....	माधवाचा मित्र.
गोविंदा	.....	माधवाचा शेजारी.
विठू	}	..... पैजेचे खिलाडू.
दाजी		
तात्या		

स्थल

जयशमाचा वाग.

प्रवेश १,

शिवराम आणि गोविंदा.

शिव०— तुला माधवाचे घरी जावयाचें काय काम आहे ?

गोविं०— कांहीं बोलावयास त्याचे घेयें जावयाचें आहे, पण तूं त्यास वळखतोस ?

शिव०— होय, त्याची आणि माझी उर्गाच तोंड ओळख आहे; पण अगोदर कधीं तुझी त्याची इतकी ओळख नव्हती.

गोविं०— त्याचे शेजारीं माझे बापानें विन्हाड घेतलें तेव्हांपासून मी त्याची सोबत धरिली आहे, काल रात्रीस मी त्याजबरोबर गंजिका खेळत होतो.

शिव०— आतांशीं त्वां गंजिकांवर बरेंच ध्यान धरलें आहे. मी तुला दाजी, विठू, ह्यांचे संगतीं फार वेळीं पाहिलें; पण हें पाहिलें नव्हें.

गोविं०— एकून तूंही त्यांना ओळखून आहेस, मला तर, बाबा, त्यांची संगत नको; एकदा सुटती तर बरें होतें.

शिव०— पण तें तुझ्या मनांत येईल तेव्हांना तूं त्यांची संगत सोडशील ?

गोविं०— तें माझ्यानें आजच करवत नाहीं, पण मी तुला एखादी गोष्ट जर सांगितली तर तूं कोठें फोडणार तर नाहींस ?

शिव०— तूं संशय कां धरितोस ? तूं नि मी कांहीं आजकालचे मित्र आहों ?

गोविं०— काय सांगूं, शिवरामा ! त्यांनीं मला फार नाडलें, ह्मणून मीं पैज केली, पण तें जर का माझ्या बापास कळलें तर तो मला घराबाहेर हांकून लावील. काय सांगूं ? मला क्षणभर देखील चैन नाहीं.

शिव०— ती पैज कशी काय आहे बरें ?

गोविं०— त्यांनीं मला काल एके ठिकाणीं फसवून नेलें, तेथें ताच्या ह्मणून एक पोरगा होता, तेव्हां तो आह्मी सारे गंजीफा खेळू लागलों, त्यांत म्यां आपले सारे पैसे हारविले.

शिव०— त्यांनीं कांहीं दगाबाजी केली असेल ह्मणून तूं फसलास; तुला सांगतां, झालें तें बरेंच झालें, तुझें कांहीं फारसें गेलें नसेल. इतःपर मात्र तूं त्यांशीं कधीं खेळूं नको, ह्मणजे झालें. आतां जें तुझें नु-

कसान झालें तीच तुला हितावह शिक्षा झाली असें समज.

गोविं०— पण अझून म्यां तुला कांहींच हकीकत कळविली नाही, अगोदर पुरतें एक जां जां मां हरत गेलों तों तों मिळवीन मिळवीन ह्या लालचीनें अधिक अधिक खेळत गेलों, तों दोन मोहरा, चाकू, कातर, पागोटें, वगैरे जें काय माझे जवळ होतें तें म्यां सर्व हारविलें. इतकेंही जाऊन आणखी तात्यास एक मोहर द्यावयाची राहिली आहे, ती कसेंही करून दिली पाहिजे. न देईन तर तो बापास जाऊन सांगणार आहे.

शिव०— आतां तुला एक मसलत सांगतो. तूच अगोदर जाऊन आपले बापास सांग हाणजे झालें. तो तुला रागें भरणार नाही हें मला पक्कें ठाऊक आहे.

गोविं०— तें तर मी प्राण गेल्यानें करणार नाही.

शिव०— तर मग काय करशील ?

गोविं०— तें तुला सांगावयास मला धैर्य होत नाही.

शिव०— मजपाशी सांगावयास काय चिंता आहे ? काय तें मला ऐकूं तर देशील ?

गोविं०— दाजी, विठू, ह्यांस मी सांगितलें कीं आतां माझा उपाय नाही तेव्हां त्यांनीं मला एक युक्ति सांगितली.

शिव०— अहा त्यांची युक्तिना ! फारच खाशी असेल.

गोवि०— हांत कांहीं भलमनसाई नाहीं, पण मीं तरी कसें करावें, दाजी. विठू, हांजकडे मला माधवास नेलें पाहिजे, कांकीं त्याजवळ पैसे फार आहेत.

शिव०— त्याचे पैसे तूं चोरून घेणार कीं काय ?

गोवि०— ईश्वर करो कीं मजकडून असें नहोवो, इतकेंच कीं, ताच्यानें जसें मला केलें तसें तो माधवास हीं करणार आहे. मग वाटणां होईल, असा युक्तीनें मीं कर्जातून मुक्त होणार आहे.

शिव०— त्यांना जसें तुला ठकविलें आहे, तसें तूं आपल्या मित्रास फांशांत घालणार आहेस, पण माधव हारेलच हें तरी कशावरून झणतोस ?

गोवि०— होय, होय, तो अल्पत्रिमपणें खेळतो खरा.

शिव०— आणि तूं लबाडीनें खेळतोस काय ?

गोवि०— काय लबाडीनें ? मीं कधीं तरी लबाडी करीन ?

शिव०— नाहीं, नाहीं, तुझी खेळण्यांत लबाडी कधींच आढळली नाहीं, झणूनच तूं बुडालास, पण आतां ही खरेंच खेळशील तर मग त्याला कसें जिंकशील ?

गोवि०— कसें जिंकावें हें मला माहीत नाहीं, पण त्यांनीं सांगितलें कीं जिंकावयाची एक युक्ति आहे त्या युक्तीनें खचीत जिंकूं.

शिव०— त्यांची युक्ति लबाडीची आहे, पण तूंही तशीच युक्ति करणार कीं काय ? मीं इतका गरीब आहे तरी अशी युक्ति करून कधीं पैसे मिळविणार नाहीं. तुझा अभिप्राय पाहून मला फार खेद वाटतो.

गोविं०— हें काय, बरें, शिवरामा, तूं मजवर रुपा करून मला सहाय हो, लणजे मी प्रतिज्ञा करीन—

शिव०— प्रतिज्ञा! त्वां कशीही प्रतिज्ञा केली तरी मी तुला कधीं सहाय होणार नाहीं.

गोविं०— असें नव्हे, मी बोलतां कीं ह्या लवाड तात्याचे पैसे कसे तरी एकदा फेडल्यावर त्याची किंवा त्याच्या सोबत्यांची संगत सोडून देईन, आणि पुन्हां कधीं गंजीफा हातांत धरणार नाहीं, ही प्रतिज्ञा मी करितों. असें जर न केलें तर मग तूं माझ्या बापाजवळ सांग. माधवास ठकवावें हें माझ्या मनांत नाहीं, आणि कसें ठकवावें हेंही मला ठाऊक नाहीं. ठकवावयाचें काम तात्याकडे. मी आपला उगीच सोबती खेळणारा मात्र. त्यांनीं मला वचन दिलें आहे कीं आम्ही तुला कदापि हारूं देणार नाहीं, आणि जितके पैसे मिळतील त्यांतून तुला वांटो देऊं.

शिव०— बरे तर मीही तुझ्या मंडळींत मिळतो.

गोविं०— ठीक आहे, मी आतांच माधवास बोलावून आणतो. त्याचा वाच कोठें दुसरे गांवीं गेला आहे, तो एक महिनाभर यावयाचा नाहीं.

शिव०— पण तुझ्या ध्यानांत इतकें असूं दे. तूं होऊन आंघें जर माधवास ठकविशील तर—

गोविं०— असें झगूं नको, मी तुजशीं बोललों नसतों तर बरें होतें.

शिव०— होय, तूं बोलला नसतास तर मला हाचें कांहींच कारण नव्हतें.

गोवि०— तुला १ काय कारण १

शिव०— सद्गुणी मुलाशीं लबाडी करणें हें मला कसें साहेल १

गोवि०— पण, तूं त्याला कांहीं टकवात नाहींसना १ मग काय १

शिव०— कसें बोलतोस कोण जाणे, अरे, कोणाची कांहीं वस्त चोर नेतो आहे हें त्वां पाहिलें तर, काय उगाच राहशील १

गोवि०— फार झालें तर तो तीन च्यार मोहरा हारे तंबर खेळेल, मग तो खेळणार नाहीं.

शिव०— पण नितक्यानेच आतां जशी तुझी अवस्था झाली आहे तशीच न्याची पुढें होईल.

प्रवेश २

गोविंदा, माधव, आणि शिवराम.

(माधव शिवरामास भेटतो.)

गोविं०— आज तूं बागांत खेळावयाला कां गेला नाहींस १

माध०— मी आतांच बागांतून आलों. आज मी बापा-मरोवर आंबराईत बनभोजन करावयास गेलों होतो.

गोविं०— तुझा बाप आला काय १ तर, गड्या, मी

खचीत सांगतों कीं तुला बाप आला हणून संतोष वाटत नसेल.

माध०— तो वीस दिवसांनीं गांवाहून आला आहे, तेव्हां संतोष कसा वाटणार नाही ?

गोविं०— माझे आईबापांची मला आवड आहे, पण ते जर कोठे बाहेर गेले तर मला वाईट वाटणार नाही.

माध०— माझ्या आईबापांची मला इतकी आवड आहे कीं ते कधीं दृष्टी वेगळे झाले तर चैन पडत नाही.

गोविं०— माझ्या आईबापांचा मला इतका धाक आहे कीं अंमळ इकडे तिकडे जातां किंवा खेळतां कामासनये.

शिव०— तुला कोणत्या प्रकारचें खेळणें पाहिजे कोण जाणे ?

माध०— व्वां, आपल्या देवतां तर कधीं हणजे तुझ्या बापानें तुला हल्लें कीं कोठें जाऊं नको, अगर खेळूं नको, हें तर कांहीं आपण ऐकिलें नाही; तुला बरीक म्यां बागांत आणि ओढ्यावर खेळतांना पाहिलें आहे.

गोविं०— जेव्हां माझा बाप बाहेर जातो तेव्हां मात्र मी तुझ्याशीं बोलतो आणि खेळतो. आज तुझा बाप घरीं आला, तेव्हां तुला आज रात्री आह्मांबरोबर खेळावयास फावणार नाही.

माध०— कां ? तो येऊं देणार नाहीं ? तसें कांहीं नाही. जें काय मी ह्मणतो तें तो पुरवितो, पण मला बापाच्या सोबती शिवाय दुसरे कोणाची सोबत आवडत नाही.

गोवि०— अहा, तुझा बाप फार चांगला आहे, जेथें तुझ्या मनांत जावयाचें येतें तेथें तो तुला जाऊं देतो;

माध०— होय, खरेंतं कोठेंही जाणें झालें तर मी बापास विचारितों, ह्मणूनच तो मला जाऊं देतो.

शिव०— आणि तूही बापाच्या ह्मटल्याप्रमाणेंच अवश्य वागत असशील ?

गोवि०— बरें, पण बापजवळ असतां तूं आपलें मन कसें रमवितोस ?

माध०— उन्हाळ्यांत व हिवाळ्यांत बाहेर जातो; पारसळ्यांत आणि जे दिवशीं कोठें जावयाचें नसतें तेव्हां घरीं राहून अधिक विद्याभ्यास करितों, व कधीं कधीं तिवां चौघां बरोबर नाटक खेळत असतो, नाटकावर आमची भारी आवड आहे.

गोवि०— पण, अशा कामानें तुला भारी कंटाळा येत असेल असें वाटतें.

माध०— नाही, नाही, तें केलें तर आह्मांस भारी आनंद वाटतो.

गोवि०— पण त्यापेक्षां गंजाफांचा खेळ फार चांगला आहे नव्हे ?

माध०— होय, तो तर माझा बापही खेळतो...

गोविं०— कधी बधी रुपयांची पैज लावून खेळत असतोस ?

माध०— होय, थोडीशी पैज लावून खेळतो. ह्याच कारण असं की खेळण्यांत मन लागवें, ह्याच कारण बाप हाणतो की पैसे हारले असता राग येऊन ये. संवय मात्र लागू देऊन ये, इतक्याला जपावें.

गोविं०— थोडक्या रुपयांची पैज करून खेळावें हे फार चांगलें आहे; कारण की पैक्याचें संरक्षण झालें पाहिजे.

माध०— मजजवळ पैसे नाहींत, असं समजूनको; मला खर्चापुरते पैसे मिळून आणखीही मिळतात.

गोविं०— किती, कसे, बरें ?

माध०— दर महिन्यास एक मोहर

गोविं०— पण इतकें दर महिन्यास मिठाई वगैरे घ्यावयास मिळतेना ?

माध०— सारा दिवसभर भातुकलीस पैसे बापाजवळ मागून येत ह्याच एक नेम बांधून ठेविला आहे, पण मी त्यांतच काटकसर करून जमवीत असतो.

शिव०— खरेंच आहे; पदरचे पैसे खर्चावे लागतात, ते-व्हां पाहून पाहून पदार्थ घ्यावे, आणि चार ठिकाणी किमतीची चौकशी करावी, हें चांगलें, ठीकच आहे.

माध०— खरी गोष्ट हाणतोस, शिवरामा, पण असं करून पैसे जमा करणार फिरवा. पहा मजजवळ आ-

ज माघ मोहरा आहेत.

गोविं०— इतके जमलेले पैसे कोठे खर्चशील ?

माघ०— कां ! मला खर्च नाही की काय ? कांहीं आवडते पदार्थ विकत घ्यावे लागतात, आणखी मी दुसऱ्या तऱ्हेने खर्चीत असतो. माझ्या चाकराचा मुलगा आहे त्यास मी शाळेत पाठवितो, आणि माझा लहाणपणचा पंतोजी आपळा आहे सगून मी त्याचे पोट्यास कांहीं देत असतो, इतके होऊन बाकी राहिले तर गंजीफा वगैरे खेळण्यांत खर्चितो.

गोविं०— गंजीफा खेळण्यांत तुझे दैव फार चांगले आहे, थोडे दिवसांमार्गे त्वां गंजीफाचे खेळांत माझा एक रुपया जिंकला होता.

माघ०— मला तें फार अवघड वाटतें. मित्राचेपैसे जिंकून घेतले असतां तें सर्वदा मनांत डावीत असतें.

गोविं०— बरें, तर, ते पैसे खर्च करण्याची तुला तशीच कांहीं एक हिकमत सांगेन, पण आजरात्रीस तुला कांहीं काम आहे ?

माघ०— नाही, नाही, मी रिकामाच आहे; आज माझा बाप एवढ्या गरीब बायकोची अर्जा लिहिणार आहे.

गोविं०— बरेंच झालें, माझाही बाप आज संध्याकाळी बाहेर जाणार आहे, तर तूं माझ्या घरी ये, मी विट्टू, दाजी, आणि तात्या ह्यांस बोलावीन.

माघ०— बरें तर, मी आपल्या बापास विचारून घेतो,

तंवर तूं एथेंच ऐस.
गोविं०—नाहीं, मी त्या तिघांस बोलवायास जातो, तु-
झा निरोप मला शिवराम कळवील.

प्रवेश ३

शिवराम

(एकटाच आहे.) हा असल्या कामांत माझी
अकल तर कुंठित झाली, बापडा गोविंदा फसला आहे;
त्याला संकटांतून काढावें हें मला बरें वाटतें, परंतु स्व-
रा प्रमाणीक तो माधव त्याशीं जर कोणी लबाडी करूं
लागलें तर त्यास मी करूं देईन काय ! चोरास सामी-
ल होणें आणि चोरी करणें बरोबरच आहे, हासाशीं
मी माधवाला फसवूं देणार नाहीं. माधवाकडे जाऊन
ही गोष्ट मी त्याला कळवीन. पण राधाही इकडेसच
येत आहे, बरेंच झालें, मी मित्राचा विश्वासघात कर-
णार नाहीं. माधव न फसावा ह्मणून ही गोष्ट अगोदर
मी राधेस सांगेन.

प्रवेश ४

राधा आणि शिवराम

राधा— शिवरामा, तूं तर इकडे एकटाच आहेस! मला

वाटले की माझा भाऊही इकडेसच आला आहे.

शिव :- तो आतांच तर एथून गेला.

राधा :- त्याला तुझी सोबत असती तर फार बरे होते, तो गोविंदार्था स्नेह करावयास इच्छितो.

शिव :- त्याचे सोबतीत राहिल्यानें माधवाचे अज्ञून तर काही गमावले नाही, पण-

राधा :- तें खरें; माझा भाऊ फार भोळा आहे, त्याचे मनांत इतर लोक आपल्या सारखेच भोळे असतील, पर त्यांना तो आपले मित्र करूं म्हणतो ते तसे नव्हत. ते केव्हां फसविताल ह्याचा विश्वास नाही. गोविंदाची सोबत तुला बरी वाटत नाही हें मला माहीत आहे.

शिव :- खरेंच जर विचारशील तर माधवानें गोविंदाची सोबत धरूं नये हें मला बरें दिसतें.

राधा :- बहुतेकरून असें घडतें कीं नाश झाल्यावर मग माणसांचे डोळे उघडतात, ह्यासाठीं प्रथमच सावध असावें.

शिव :- तूं आपले भावावर प्रीति करतेस हें मी पुरतें जाणतो, ह्याकरितां मला शिवरामानें सांगितलें असें कोणास कळूं देऊं नको, पण तुला सांगतो, गोविंदानें ताच्यास वचन दिलें आहे ह्यासाठीं ताच्याशीं किंवा त्याचे सोबत्यांशीं आजरात्रीं खेळूं नको म्हणून माधवास सांग, तो आतां हो अगर ना सांगावयास येणार आहे, म्हणून मी बसलों

होतीं, पण आतां मी बाहेर जातो, तो आतां ये-
ईल. माधवाचा नि माझा भारी स्नेह आहे ह्याकरितां
तुला सुचविणें प्राप्त आहे.

प्रवेश ५

माधव आणि राधा.

माध०— माझा बाप नुकताच गांवाहून आला झगून
मोठे मोठे गृहस्थ त्याला भेटावयास आले आहेत,
तेथें फार दाटी आहे ह्याकरितां मला बोलावयास
अवकाश झाला नाही.

राधा— अशी कोणती मोठी गोष्ट तुला त्यांजवळ वि-
चारावयाची होती ?

माध०— मोठीशी कांहीं नाही, मला आपले मित्राचे
घरीं जावयाकरितां विचारावयाचें होतें.

राधा— गोविंदाचे घरींना ?

माध०— होय.

राधा— मी तेव्हांच अटकल केली, पण ह्यांत कांहीं
चांगुलपणा नाही, हें तुला कसें कळत नाही ?

माध०— त्याला तूं ओळखतास ?

राधा— त्याची चालचर्या पाहूनच मी तर्कानें जाणतें.

माध०— काय, त्याची तुझी नेहमीं संगत सोबत आहे
झगून त्याची चाल तुझ्या भयानांत आली ?

राधा— तो कोणाचे पंक्तीस बसतो हें पाहूनच त्याची चाल कशी आहे हें मला समजतें.

माध०— मी समजलों, त्याचे सोबतीचीं मुलें वाईट आहेत, त्यांतला मीही एक आहे ह्मणून.

राधा— तुला नाही, पण तुजपेक्षां त्याचे जुने स्नेही फार दिवसांचे आहेत त्यांस मी लबाड लुच्चे असें नांव ठेवितें.

माध०— काय ? ते लबाड आहेत ?

राधा— लबाड पर सात लबाड. जे दुसऱ्याचे पैसे फसवून घेतात आणि त्या पैशांचा भलताच खर्च करितात, त्यांस लबाड ह्मणावयास भय कोणाचें !

माध०— ह्यांत त्यांची लबाडी दिसत नाही, कांकीं ते दोन घटका गमत करावयासाठीं खेळतात आणि पैसे मिळवितात, मग ते आपले इच्छेप्रमाणें खर्च करितात, असें तर आह्मी देखील करतो. वरकड तूं ह्मणशील कीं ते पैसे जिंकावयासाठीं खेळतात, तर ते मजबरोबर खेळतांना फार वळेां हारले आहेत.

राधा— होय, होय, त्यांनीं आपले तांब्याचे पैसे हारविले आणि तुझे रुप्याचे जिंकले.

माध०— बरें तर ह्यांत माझाच नाश झाला, तुझे तर कांहीं गेलें नाही ! मग उगीच कां माझे डोकें उठगितें ! मी तुला सुख देतो आणि तूं मला दुःख देतेस.

राधा— (न्याचा हात धरिते.) असें नव्हे भाऊराया,
तुझा ज्यांत संतोष न्यांत मान्नाही आहे, तुझे सु-
खास विघात करावा हें मला चांगलें वाटत नाहीं,
पण— दादा इकडे आले ते पहा.

प्रवेश ६

जयराम, माधव, आणि राधा.

जय०— अरे मुलांनो, आतां मी फार संतोष पावून
आलों.

राधा— तुम्ही गांवाहून परत येऊन आपल्या स्नेही
मंडळीस भेटलां झणून तुम्हांस फार संतोष मिळाला
असेल, पण न्यांना तुम्हांवर प्रीति करणें प्राप्त
आहे, कांकीं, ज्या आत्मांस तुम्हांपासून भय मि-
ळवें ते आत्माही तुम्हांवर प्रीति करितो, मग न्यां-
नीं करावी यांत काय आश्चर्य !

माध०— होय खरेंच आहे, दादा, तुम्हांवांचून आत्मांस
क्षणमात्र चैन पडावयाचें नाहीं.

जय०— मी काय तुमचे जन्नास पुरणार आहे ! मज-
वांचून तुम्हांस राहाणें प्राप्त आहे, कारणकीं ही
मृत्युलोकची वस्ती—

राधा— अहाहा, दादा, हें काय ! आमचे मनांत ही
सुखाची घडी आहे, अशा समयांत आत्मांस तुम्ही
उदास करूं नका.

माध०— दादा, आमचे कल्याणा करितां तुझी फार दिवस वांशवे ही आमची आशा आहे. तुझी तर आमचे छत्र आहां, तुझांजवळ आज एक विचारावघाचे आहे.

जय०— तें काय, बरें ?

माध०— तुम्ही गोविंदाचे चापास ओळखतां ? त्यानें मला आजचे रात्री खेळावयास बोलाविलें आहे.

जय०— काय हा आपला शेजारी ? त्वां हा नवा मित्र जोडला हें पाहून मला फार आनंद झाला.

राधा— ऐकिलें ना ? दादा झणतात कीं तो चांगला सोबती आहे.

माध०— तो चांगलाच आहे, मीही त्यास तसाच लेखितों. त्याची निमाझी तीनचारवेळां गांठ पडली. त्यानें आपल्या मित्राशी तरी कितीवेळां मला भेटविलें होतें.

राधा— तेही तसेच चांगले सोबती असतील.

माध०— होय, तसेच आहेत, तुजपेक्षा मी त्यांस फार ओळखतो.

जय०— माझा चांगला झणण्याचा भाव मिळून हाच कीं कुलोन, थहाणा, रीताचा असा असावा.

माध०— ते तसेच आहेत.

राधा०— हें तूं करावरून झणतोस ? त्यांची तुझी एकदोन वेळमात्र गांठ पडली.

माध०— पण मी त्यांचे बरोबर फार वेळ बोलत होतो,

व्यावरून मी हणतो.

जय०— तुझी आणि त्यांची ओळख करीत झाली !

राधा०— गंजीफा खेळण्यावरून.

माध०— मग ! हात काय ! दादांनाच मला गंजीफा खेळावयास सांगितलें आहे.

जय०— मी सांगितलें खरें, पण तें केव्हां ! दुसरा कांही उद्योग नाही आणि कर्मेना, तर उगीच थोडक्याशा पैशांची पैज करून खेळावें, कारण की द्रव्य मिळाल्याचा संतोष व गमावल्याचा खेद निवारण्याची संवय असावी हणून.

राधा०— पण दादा, गंजीफांच्या खेळापेक्षा दुसरे चांगले खेळ नाहीत काय !

जय०— ठीकच बोललीस, गंजीफा खेळण्याने वेळ घालविण्यापेक्षा दुसऱ्या रीतीने वेळ घालवावयास वाटा पुष्कळ आहेत; उगाच रिकामपणी गप्पा तांशीत बसावें त्यापेक्षा त्या अवकाशांत गंजीफा खेळाव्या हणून मी सांगितलें. असा मीही कधीचही खेळत असतो.

राधा०— हणूनच राजेशी खेळत असतील.

माध०— पण तुला कोणी इतका रिकामा कारभार सांगितला आहेगे ! उगीच कां मधें लुडबुडतेस !

जय०— अरे, तिला कांहीतरी हात काळोखें दिसत असेल, हणून ती बोलते. तुजवर एखादी गोष्ट येऊन बेतली तर त्याचें निवारण मीच करणारा

आहे, ह्याकरितां कोणतीही गोष्ट मला कळविल्या-
तांचून गुप्त ठेवूनये. राधा, तुझ्या भावाचे मित्र
तुझ्या मनास कां येत नाहीत ? सांग.

राधा — त्यांना गंजिकांचा भारी छंद आहे.

माध० — तुला कोणांमे सांगितलें, कां त्यांना गंजिकां-
चा भारी छंद आहे झणून ?

राधा — त्याची कांहीं चिंता नाही, पण गोष्ट खरी आहे.

जय० — म्यां तुला अगोदरच सांगून ठेवलें आहे
कीं, किती एक खेळ फार वाईट आहेत.

माध० — माझे मित्र जो खेळ खेळतात तो फार सोपा
आहे, त्याचें नांव एकतिशी.

जय० — तो खेळ कांहीं मला चांगलासा वाटत नाही.

माध० — कां नाही बरें ? दादा, मला वाटतें कीं त्या-
पेक्षा दुसरा खेळ चांगला नाही. ज्याला एकति-
शाचे आंत अधिक ठिपके मिळतात तो जिंकितो.

जय० — तुला ठळक नाही, हा खेळ दैवावरचा आहे.

माध० — खेळामध्ये जिंकणें किंवा हारणें हें प्रारब्धाचे
स्वाधीन ही गोष्ट खरीच आहे, पण सर्व खेळ ह्या-
प्रमाणेंच आहेतना ?

जय० — त्यांत अंतर आहे; ह्या खेळांत प्रारब्धावरच
सर्व हवाला आहे, पर्थें बुद्धीचें काम नाही; इतर
खेळांत शाहाणपणाची गरज आहे. थोडक्यांत सां-
गती, दैवापुढें शाहाणपण चालत नाही, ह्यासाठीं म-
ला असे वाटतें कीं ज्यांत बुद्धीचें कौशल्य अधिक

आहे त्याचें नांव खेळ.

राधा— आणि तसल्या खेळांत आपणास संतोष देखील होत नाही, आपणास जी गंजीफ पाहिजे ती न मिळाली ह्मणजे तिची भारी हळ हळ लागते.

माध०— असें ह्मणूनको, त्यांतच काय ती मजा आहे, जी गंजीफ आपणाला पाहिजे असती तिजकडे कसें भारी लक्ष लागलेलें असतें !

जय०— हा संतोष लोभामुळें उत्पन्न होतो; लोभ मोठा अनर्थकारी आहे, ह्या लोभामुळें सहस्रावधि लोक बुडून जातात, आणि जे ठक आहेत ते अशा खेळांत भोळे प्रमाणीक ह्यांसच बहुत करून ठकवितात.

माध०— हें कसें बरें, दादा !

राधा— मला वाटतें कीं हुकमा हुकमाचीं पांनें कशीं लावावीं ही युक्ति ते जाणत असतील.

जय०— होय, हेंच खरें, त्यांची ती युक्ति कशी काय आहे हें मला कांहीं माहीत नाही हो; पण आहे खरी, हें मी पकें जाणतो. कशावरून ? त्यांच्या त्या युक्तिनें बहुतांचा नाश झालेला मीं फार वेळां पाहिला आहे.

माध०— त्यांतलीं सुखादी गोष्ट आह्मांस कळवानी, दादा !

जय०— बरें, ऐक, सांगतो. मी हैदराबादेस गेलों होतो, तेथें एके सावकाराचा तरुण मुलगा होता, त्या-

आ जुव्याचा छंद लागला, व्यापारीं लाख रुपयांची मत्ता होती ती आणि कांहीं वतन वाडी, तितकांहीं त्यानें जुवेवार्जांत हारवून बुडविलीं, हे मीं मत्स्यस आपल्या डोळ्यांनां पाहिलें.

माधा— अवावावा ! लाख रुपये बुडविलेना ! मग त्या बापड्याची कशी अवस्था झाली असेल !

माध०— तो तर मग वेडाच झाला असावा.

जय०— तसेंच झालें. आपलें सर्व द्रव्य बुडालें असें समजतांच तो खापरा सारखा काळा ठिकर पडला, नेव्हां माझ्यानें तर त्याचे तोंडाकडे पाहवेना देखील, मग त्या दुःखाच्या योगानें त्यानें आपल्या पिशा उपदल्या, डोर्कांत धूळ घातली, आणि मोठ्यानें उर बडवून ओरडूं लागला, शेवटीं मूर्छा येऊन पडला. अशी त्याची चळ भरल्या सारखी अवस्था होऊन त्याखोलींतून बाहेर वेड्यासारखा पटकत गेला.

माध०— पण, दादा, अशी त्याची अवस्था पाहून त्यांनीं व्यापासून द्रव्य जिंकून घेतलें होंतें त्यांनीं व्यास पुनः परत दिलें नाहीं ! मीं तर, बवा, तसें वेलें असतें.

जय०— अरे, द्रव्य परत कसुघें ! त्यांनीं त्याला माघारें देवील आपलें नाहीं, एकदा मात्र खेळावरून त इश काढून त्याजकडे तिरस्कारानें पाहिलें.

माधा— अरे, अरे, ते कसे निर्दय प्राणी होते !

जय०— पण अझून सगळ्यापेक्षां वाईट गोष्ट ती सांगायची तशीच राहिली आहे — त्याच रात्रीस त्याबापड्यानें प्राण सोडिला.

राधा— अरेरे काय मोठा अनर्थ झाला हा !

माध०— छी छी, हें कर्म फार वाईट, दादा, मी तुलांस वचन देतो कीं आजपासून कधीं गंजीरा खेळावयाचा नाही, हाच मी गोविंदाकडे जाऊन सांगतो.

जय०— अरे, थांब, थांब, इतकी उतावळी करूनको, एखादें चांगलें कर्म वाईट रीतीनें केल्यामुळें नाश झाला ह्मणून तें कर्म अगदींच सोडावें कीं काय ! मी तुला काय सांगितलें कीं भिन्न एकच असल्यावर खेळण्यांत सुख. प्रग त्यांत कांहीं नाश नाही, हितच आहे.

राधा— हित आहे, दादा !

जय०— हित हेंच कीं तो खेळ आपणास अनुकूल किंवा प्रतिकूल जरी आहे तरीं सहन करावें; आह्मी इतकेंच शिकतो, जिकल्याचा हर्ष किंवा हरल्याचा खेद किमपि मनांत आणूं नये.

माध०— मी कांहीं इतका निचाडा नाही कीं दुसऱ्यास जिकलें असतां त्याचा धिक्कार करीन आणि हरलों असतां आपला खेद लोकांत प्रगट करीन, पण वाईट गोष्ट परिछिन्न नघडावी ह्मणून गोविंदाकडे जाऊंच नये हें बरें.

जय०— हांत काहीं मोठीशी गोष्ट आहे असें नाहीं,
तुला इकडे खेळणें नाहीं हणून तूं असें हणतोस,
तिकडे जरी गेलास तरी खेळावयाचें तुझ्या हातीं
आहे.

माध०— मला पक्षें ठाऊक आहे, मी गेलों हणजे ते
मला खेळावयास खर्चीत बसवितील.

जय०— बरें काहीं चिंता नाहीं, त्यांशीं खेळलास तर
तुझी आणखी दाट ओळख पडेल, पण गोविंदाचे घरीं
तूं जाऊंनको, त्यासच इकडे बोलावून आण, आणि
सांग कीं राधाही खेळावयास इच्छिते आहे.

राधा— पण दादा—

जय०— अगे, उगीच राहा, त्यांत काहीं कारण आहे.

राधा— खरें, पण त्यांनीं माझे पैसे जिंकून घेतले तर
माझ्या काय करावें ?

जय०— ते मी परतून देईन. माधवा, त्यांस सांग कीं
माझा एक मित्र आहे त्यास मी खेळावयास आणीन.

माध०— दादा, पण माझा कोणी मित्र येणारा नाहीं,
मग असेंकसें सांगूं ?

जय०— अरे, माझा मित्र लटल्यावर तुझे ध्यानांत
घेत नाहीं ?

राधा०— दादाचे बोलण्याचा भाव त्यांजकडेसच आहे, हें
तुला समजत नाहीं काय ?

माध०— होय दादा, तुझी खेळत असलां तर ते अग-
त्य येतील.

जय०— मित्र कोण हें त्यांस कळवूं नको, आतां मी अर्जा लिहावयास जातो; परतून येईन तंवर तूं त्यांशीं खेळत ऐस बरें !

प्रवेश ७

राधा आणि जयराम.

राधा— तुम्ही येथेंच असा दादा, जाऊं नका, हें मला बरें दिसतें.

जय०— कां बरें !

राधा— शिवरामाच्या बोलण्यावरून मला अंदेशा आला आहे कीं, माधवाचे पैसे लबाडीनें जिकून घ्यावे असा त्यांनीं कट केला आहे.

जय०— असें आहे ! तर मी येथेंच लपून राहतों, तूं मात्र खबरदार हो, ते ठकबाजी करूं लागले तर कांहीं बोलूं नको.

राधा— ते जर माझ्या भावाचे पैसे बुचाडूं लागले तर माझ्यानें उगीच कसें राहवेल !

जय०— अशानें त्यांची खोडच मोडेल, पुन्हां गंजिफा खेळण्याचा नाद व नीचाची संगत धरण्याचा नाद अगदीं मोडून जाईल.

राधा— आपला माधव तर अगदींच भोळा, ब्वा, त्याचे गांवीं कांहीं नाहीं. त्याचा स्वभाव त्यास असून

कळत नाही. त्यास असें समजेना कीं हा झणजे आपणास ठकवितो, आणि हरुं लागला झणजे जो वापतो तो अगदीं तांबडा लाल होतो, त्यास भान देखील राहात नाही.

जय०— पण दाराकडे कोण आला तो ? गोविंदा आ-
पले मित्रांस घेऊन आला असें वाटते, आतां मी
एकाकडे लपून राहतों.

प्रवेश <

गोविंदा, माधव, राधा, दाजी, आणि तात्या.

गोविं०— (राधेला झणतो.) माझे मनास प्रशस्त वा-
टत नाही, कां कीं आम्ही इकडे आलों झणून क-
दाचित् तुझांस उपद्रव लागेल.

माध०— तिला कांहीं आपला उपद्रव नाही, तीही
आपल्या बरोबर खेळावयास येणार आहे असें
माझे होण्यांत येते.

राधा०— होय, तुम्ही खेळू घाल तर मी तुझांबरोबर
खेळेन.

दाजी०— (मनांत वाईट आणून झणतो.) बरेंच झा-
लें तुम्ही आलां, तर मला फार आनंद आहे.

तात्या— (गोविंदास हलूच झणतो.) हें फार वा-
ईट झालें, आतां ती जसें झणेल तसें खेळणें प्राप्त
आहे, आपण इकडे येऊन पस्ताई पडलों.

माध०— अहो गड्यांनो, माझा एक मित्र आहे त्यास मी खेळावयास आणीन, त्याचे जवळ पुष्कळ द्रव्य आहे.

गोविं०— ठीक आहे.

राधा— तुमची मर्जी असल्यास आपण येथे बागांतच खेळू. माझा बाप आतां इकडे यावयाचा नाही. तुलास इकडे खेळू देण्याविषयी त्यानें मला आज्ञा दिली आहे. (हें ऐकून विठू वगैरे सर्व मुलें आनंद पावतात.) माधवा, चल आपण कांहीं भातुकली आणि गंजिका घेऊन येऊं.

तात्या— कशाला जातां बाई, ह्या मजजवळ गंजिका आहेत.

माध०— काय तूं आपल्या विशांतच नेहमीं गंजिका बाळगतोस ?

तात्या— होय, मी आतांशी रात्रंदिवस गंजिकांचा अभ्यास करीत असतो ह्मणून.

राधा— तुमच्या जवळ कवड्या आहेत ?

तात्या— आहो पैसे लावितो.

गोविं०— (तात्यास एकीकडे करून ह्मणतो.) मजजवळ पैसे नाहीत हें तुला माहीत नाही काय ? (मोक्यानें) कवड्या नसल्या तर मोजावयास फारवेळ लागेल, ह्यासाठीं बाई तुही रूपाकरून जर कवड्या आणाल तर फार बरें होईल.

राधा— बरें तर माधवा, चल आपण कवड्या आणा-
वयास जाऊं.

प्रवेश ९

गोविंदा, तात्या, दाजी, आणि विठू.

दाजी०— आझी येथें आलों ही फार वाईट गोष्ट झा-
ली. नीट झालें नाहीं.

विठू— त्याचा बाप येथें नाहीं मग काय चिंता आहे ?

तात्या— (गोविंदास) तूं अगोदर इकडे यावयास कां
राजी झालास ?

गोविं०— येथल्याला आणि माझे घरच्याला काय
अंतर आहे ?

विठू— माधवानें सर्व आपला माल हरविल्यावर आ-
पल्या मजीस येईल तेथें आपण जाऊन खेळूं.

दाजी— राधाबाईचें द्रव्य आझी सर्व जिंकून घेऊं असें
वाटतें.

तात्या— ह्यांत काय संशय आहे ? पण, गड्या, आपण
पाहिल्यानें जपून खेळलें पाहिजे; अगोदर एक डा-
वाचा पण लावावा, तो त्यांसच जिंकू द्यावा, ह्मणजे
त्यांस अंमळ लोभ उत्पन्न होईल, मग आपण दु-
प्पट पण करूं.

गोविं०— बरें आहे, हें तूं आपलें वचन मात्र विसरूं
मकी ही, तात्या.

तात्या- तूं कांहीं काळजी करूं नको, तूं निं मी एकच आहों. पण आह्मी परस्पर येकमेकांचें जें जिकूं अगर हरूं तें मात्र आवया घ्यावयाचें नाहीं हो, मी असें करीन कीं पहिल्याने त्यांसच जिकूं देईन, ह्मणजे त्यांचें मन खेळाकडे वळकट गुंतेल.

गोविं०- पण, तात्या, त्या दिवशीं त्वां माझे सर्व भांडवल जिकून घेतलें, आतां मजजवळ कांहीं एक राहिलें नाहीं. एक पावला मात्र राहिला आहे, तेवढा जर हरलों तर मग काय करूं ?

तात्या- आतांरे मी तुला कसा हरूं देईन ? तूं कां चिंता करतोस ? मी अशी खबरदारी ठेवीन कीं तूंच हटकून जिकशील.

दाजी- माधवाचा मित्रही येईल तर बरें आहे. मग तर आह्मांस खाशी दुसरी शिकार साधली.

विठू- विद्याभ्यास करणारे लोकांस ठकविणें फार सोपें आहे.

तात्या- आतां त्यांचे मनांत कांहीं कल्पना न यावी ह्मणून आपण अगोदरच खेळावयास प्रारंभ करूं या. (तो गंजिफा काढितो.) पहा गोविंदा, मी आतां कशा गंजिफा लावतो त्या, कीं तूं खचीत हरशील. (तो हातांत गंजिफांची गलत करितो.) पहा आतां. (विठू दाजी व गोविंदा ह्यांस तीन तीन गंजिफा वांटून देतो, आणि आपण तीन घेतो, मग गोविंदास ह्मणतो.) तुला पुरे ?

गोविं०— नाही, आणखी एक दे.

तात्या— बरें तर, घे.

गोविं०— (गंजिफा उलटून पाहतो.) माझे ठिपके जा-
स्ती झाले, आतां मीच हरलों.

तात्या— (दाजीस ह्मणतो.) तुला पाहिजेत ?

दाजी— होय, मलाही एक पाहिजे.

तात्या— घे तर.

दाजी— माझे एकतिसांवर ठिपके झाले, मीही हरलों.

तात्या— (विठूस ह्मणतो.) आतां तूंही हरशील. कां ?
गंजिफा देऊं ?

विठू— ते दोघेजण हरले त्यापक्षां मला नकोत.

तात्या— तर मलाही नकोत. मोज, मोज, तुझ्या गंजि-
फांवर किती ठिपके आहेत ?

विठू— पंधवीस.

तात्या— तर माझे! तीस! म्यांच जिंकिलें. मी मनांत
आणलें तर हेंच उलटें करून दाखवीन. जिंकणें
अथवा हरणें ही दोन्ही माझ्या हातांत आहेत.
आतां माघवाची बहीण आली ह्मणजे पाहशील
चमत्कार.

गोविं०— तर आमच्याही मनांत येईल तेव्हां आम्ही
ही जिंकू. तूं तें कशावरून बोलतोस ?

तात्या— हें शिकावयाकरितां त्वां आपले सर्व पैसे
मजकडे द्याविले ह्मणून मी हांतला भेद तुला क-
ळवितों. माझी चाल आहे, मी पैसे जिंकल्यानं-

तर आपले मित्रास हमेशा सांगत असतो की मा-
झी युक्ति शिका हणजे जितके पैसे मी तुज पास-
न जिकून घेतले आहेत तितके तूही लोकांपासून
जिकशील, हणजे फिटासफिट झाली.

गोविं०— बरें, तें मला पाहूं दे, कसें तें.

तात्या— हें पहा, ह्या दहा ठिपकेवाल्या गंजिका, हीं
दहा ठिपक्यांचीं राजाराणी इत्यादिक जीं मोठ मो-
ठीं उंच पानें तीं अंमळ लांब आहेत व पांच ठिप-
क्यांचे आंत जीं हलकीं पानें तीं अंमळ गहूंभर
रुंद आहेत हीं ध्यानांत ठेवून गलत करते समर्या
आपणास पाहिजेत तशीं युक्तीनें खालवर लावा-
वीं. एखाद्यास ठकवायाचें असल्यास त्याला रुवा-
कडचीं दोन पानें व पुस्ताकडचें एक पान इतकीं
दिलीं हणजे पंच विसांवर अधिक ठिपके होत ना-
हींत, मग तितक्यानें त्याची तृप्ति होत नाही ह-
णून तो आणखी मागतो तेव्हां रुवाकडचें एक
मोठें हणून पान द्यावें हणजे एकतिसांवर ठिपके
अधिक होतात आणि तो हरतो.

गोविं०— आतां मला कळलें.

तात्या— येवढीच कायती युक्ति. ही मी तुला कशी
खाशी विद्या सांगितली ? विठूला विचार, तो मा-
झ्या युक्ती प्रमाणें खेळतो हणून त्याचें हित कि-
ती होतें तें.

प्रवेश १०

राधा, गोविंदा, नात्या, दाजी, आणि चिटू.

राधा— (गंजिफा व कवड्या बसकरावर आणून ठेविते.) खेळण्याविषयी तुम्ही कांहीं खोळंबत नाहीं असं वाटतं.

नात्या— आह्मी अज्ञून कांहीं खेळ मांडला नाहीं, उगीच मी गोविंदास दुसरे तऱ्हेचा एक खेळ मात्र शिकवीत होतो.

गोविं०— तुम्ही खेळतीसना ? ये तर, तूं आल्यानें आह्मांस फार संतोष होईल.

राधा— तुम्ही कोणता खेळ खेळतां ?

दाजी— खेळ तर अगदीं सोपा आहे, ह्याचें नांव ह्मणाल तर एकतिशी.

चिटू— हा खेळ त्वां अगोदर जरी कधीं पाहिला नाहीं तरी तूं आह्मांस जिकशील.

राधा— हा खेळ मला ठाऊक आहे, पण तुम्ही अदल खेळणारे पडलां ह्मणून माझ्यानें जिकवणार नाहीं, पण तुम्ही जर नीट खेळूं द्याल तर मी खेळेन.

गोविं०— होय, पाहिजे तसें खेळेनास ? आमची कांहीं ना नाहीं.

दाजी— त्वां आह्मांस जिकिलें तरी आह्मी संतोषच मानूं.

राधा— माझेही मनांत तसेंच आहे.

चिटू— जिकिलें तरी फारसा नफा होणार नाहीं, कां-

कीं पण थोडा आहे.

गोविं०— बरें, आतां अशा गप्पाच मारीत बसतां कीं
काहीं खेळतां ?

तात्या— माधव येई पर्यंत खोळंबलें पाहिजे. आपण
त्याचे घरां आज पाहुणे आलों आहों.

प्रवेश ११

माधव, राधा, गोविंदा, तात्या,

दाजी आणि विठू.

माध०— (पेढेवर्फी जांब वगैरे मेवा मिठाई घेऊन ये-
तो) चालूद्या आतां, मी आलों.

विठू— आतां अगोदर कवड्या वांटून घ्याव्या, पण
दरकवडीस किंमत काय ठरवावी ?

माध०— मी पहिल्यानें खेळलों होतो तेव्हां दरकवडी-
चा एक आणा धरिला होता.

राधा— बरें, चला, एक आणा कां होईना ?

तात्या— तर आतां खेळावयास लागतां.

(तात्या गंजिफा वांटून देतो, त्याचे युक्तीनें राधा
व माधव हे लागोपाठ तीन डाव जिंकतात.)

राधा— अहा, असेंच जर आह्मी जिंकत गेलों तर
माझे बोलणें खरें होईल.

तात्या— अँ: एका आप्याचीच काय पैज करावी, तीत
काहीं फारसा नफा नाही तोटा नाही.

दाजी— तर आतां दुप्पट पैज लावूं.

माध०— होय, मी कबूल आहे, माझे जवळ पैसे पुष्कळ आहेत, तुम्ही किती जिंकाल. (तो आपली पिशवी दाखवितो. त्या पिशवीकडे पाहून ताच्या व त्याचे गडी खुशाल होतात,)

राधा— मजजवळही माधवासारखे पैसे आहेत.

तात्या— बरें तर, पहिल्यानें जें डाव झाले त्यांचा अगोदर हिसाब करूं, मग खेळावयास लागूं. (ताच्या कवड्या मोजितो.) म्यां बत्तीस कवड्या हारविल्या, दोन रुपये झाले, हे घ्या आपले.

विठ्ठु— माझ्या चाळीस कवड्या झाल्या, तर अडीच रुपये झाले ते हे घ्या.

दाजी— माझे दैव फार वाईट, म्यां पांच रुपये हारविले.

माध०— तुम्हे किती गेले, गोविंदा ?

गोविं०— मजकडे एक रुपया मात्र झाला आहे; तो खेळ झाल्यावर मी मोहर मोडून देईन.

राधा— आतां पहा मला किती पैसे मिळाले ते ! (मोजिते.) सात रुपये झाले.

माध०— तर बाकीचे मला मिळाले, कायगे ? आर्ली दोघांनींच जिंकिलें हें मला मोठें आश्चर्य वाटतें.

विठ्ठु— मी तर कधींच जिंकित नसतो.

गोविं०— बरें, पण, आतां तर दोन आप्यांची पैज आहेना ?

माध०— हो, आह्मी कबूल आहों.

तात्या— (गंजिफांची गलत करितो.) पहा मी आतां वांटून देतो.

प्रवेश १२.

जयराम, माधव, राधा, गोविंदा, तात्या, दाजी,
विठू, आणि शिवराम.

जय०— (त्यास पाहून गोविंदा व त्याचे सोबती सर्व घाबरून गडबडतात.) अरे, बसा, बसा, उठूनका. पाहूं तर खरें.

माध०— दादा कांहीं खेळू नका ह्मणत नाहीत. म्यां तुह्मांला पहिल्यानें हटलेंच होतें कीं माझा एक मित्र कदाचित् येईल. तुह्मी खेळतां, दादा !

राधा— दादा, तुह्मी खेळाच, तुमचे पैसे जिंकणें आह्मांस बरें वाटेल. आणि हीं मुलेंही तुमच्या पैशांचा वांटा इच्छितात.

जय०— बरें तर मी आपल्या संतोषानें खेळतो, तुह्मी अवघेजण बसा. (गोविंदाचे सर्व सामील गडी खिन्न दिसतात, त्यांस ह्मणतो.) अरे मुलांनो, तुह्मी मज संगतीं खेळण्याविषयीं मनांत कांहीं भय बाळगूं नका. मी कांहीं खोटें खेळणार नाहीं. (ते सर्व बसतात, मग तात्यास ह्मणतो.) तूं गंजिफा वांटतोस तर एकडे वस्त दे, मला अगोदर पाहूं दे, तु-

ही गलत कशी काय आहे ती. (ताच्या इकडे तिकडे चुकावतो, पण जयराम बळेंच दस्त घेऊन चालून पाहतो.) ही हुकुमांची उंचउंच पानें सर्व एकीकडेसच लागलेली आहेत, ही अशी कशीरे गलत. राधे, आपला चांगला जोड होता तो कां दिला नाही ? तो आण बरें, पाहूं.

राधा— मला काय ह्मणतां ? ह्यांनीच ह्या गंजिका आपल्याबरोबर आणिल्या, आणि मी आले नाहीं तो हे खेळावयास देखील बसले हांते.

जय०— (ताच्यास ह्मणतो.) ह्या आमच्या गंजिका घे, ह्यांत कांहीं घालमेल व्हावयाची नाहीं. (ताच्या तो जोड भांतभीत घेतो.) तुम्ही कोणता खेळ खेळतां ?

माध०— एकतिशी.

जय०— पैज काय लावितां ?

राधा— दर कवडीस दोन आणे. म्यां इतकें जिंकिलें आहे, ह्याशिवाय गोविंदाकडे माझा एक रुपया येणें आहे; तो खेळ झाल्यावर मोहर मोडून देणार आहे.

जय०— बरें, तर, दरकवडीस दोन आप्यांचा करार ठीकच आहे; पण मला पाहूंद्या, अवघ्यांजवळ खेळापुरते पैसे आहेत किंवा नाहींत ते. ह्याकरितां सर्वांनी आप आपलाले पैसे मला दाखवावे. गोविंदा, दाखीव तुजजवळ किती पैसे आहेत ते. (गो-

विदाचा चळकांप होतो.) तूं कांपतोस कां ? तुला धनुर्वात झाला कीं काय ?

गोविं०— (त्याची वोवडी वळते.) होय होय मीमीमी—

जय०— असें, रे, काय करतां हें ? एक तोतर बोलतो, एकाला डगडगां घाम आला, एकाला कांप सुटला. तात्या, तूं तर अगदीं माशा खाल्ल्यासारखाच दिसतोस ?

माध०— इतक्यांत ह्यांना असें काय झालें ?

जय०— ह्याचें कारण मी तुला सांगतो; ह्यांचे मनांत लबाडी करावयाची होती; हें ह्यांचे मुखचर्येवरूनच कळून आलें.

माध०— कां ? असें कां ह्मणतां तुम्ही ? हातर डाव आहे. कोण हरेलनी कोण जिंकेल. म्यां आणि माझे बहिणीनें जिंकिलें कीं नाहीं ?

तात्या— (अंमळ अवसान धरून.) हरलेल्या पैशांची फेड गोविंदावांचून अवघ्यांनीं केली कीं नाहीं ?

गोविं०— मी कोठून देऊं ? तुम्हींच माझे सर्व पैसे लबाडीनें जिंकून घेतले.

जय०— (मनांत ह्मणतो) बरें ह्या गर्दांतील एकतर फुटला; ही म्यां बरीच कल्पना काढली. (मोठ्यानें) माधवा, पहा हे तुझे सोवती कसे आहेत ते.

माध०— दादा, हे कांहीं इतके लबाड नाहींत असें मला वाटतें.

जय०— गोविंदा, तूं ह्या सर्वांतून अंमळ खरा दिसतोस,

तर खरेंच सांग, तुझी माझ्या मुलांस ठकवावयाचा मनसोबा केला होता की नाही ?

गोविं०— होय, दादासाहेब, खरेंच तें; माझे मनांत असें आलें होतें कीं आपण जितके पैसे हारविले तितके पुनः दुसऱ्यापासून मिळवावे, ह्मणून ह्या मुलांशी गटी करणें प्राप्त झालें; अशी लबाडी करकहत ह्या तात्यानें माझे पैसे किती जिंकिले हें जर तुझांस माहीत झालें असतें तर तुझी ह्याला तुरुंगांतच घालावयाला सांगतां.

जय०— ठीक झालें, अशा लुच्चांची संगत धरली न्याचें फळ झालें; ही बरीच तुला शिक्षा घडली. असो, मण त्यां किती काय गमाविलें तें सांग.

गोविं०— दोन मोहरा, चाकू, कातर वगैरे जें काय होतें तें सर्व तात्यानें घेतलें. ह्याशिवाय आणखी एक माझे चित्र अडकावून ठेविलें आहे, न्याबद्दल मजवर एक मोहर लादली आहे, आणि ह्मणाला कीं माघवास आह्मांकडे खेळावयाला आण, नाही तर तुझे बापाजवळ सांगूं.

शिवा०— हें न्याचें बोलणें खरें असेलसें वाटतें, कां कीं ह्याप्रमाणेंच न्यानें मला आज सकाळीं सांगितलें होतें, अशी लबाडी करावयास न्याला फार वाईट वाटलें. दादासाहेब, मी तुझाला सांगतो, लबाडीचें मुख्य घर तात्या आणि ते दुसरे दोघे—

जय०— तूं बोललास तें माझ्या ध्यानांत आहे. (दा-

जी, आणि विठू, हांस) जा येथून लबाडानो, तोंड काळें करा; वाईट ही तुमची चाल; थांबा आतां, तुमचे बापांस सांगून त्यांजकडून तुमची खोडच काढतां.

दा० वि०— (त्याचे पायां पडून झणतात.) दादासाहेब, आह्मी चुकलों, येवढ्या कामाच्या अपराधाची क्षमा करा, आजपासून आह्मी तुमचे घरीं कधीं येणार नाहीं.

जय०— आतां नाहीं कसें ! ह्या गोष्टीचा बंदोबस्त मला हजार कामें टाकून केला पाहिजे; तुमच्या कपट रीतीपासून माझ्या एकट्या भुलास वांचवून उपयोग काय ! या गांवांतील सर्व मुलांस वांचविलें पाहिजे; खेळण्यावर नफा मिळविणें हा उदीम साऱ्यांत वाईट आहे. तुम्ही इतके लहान असतां आतांशीच अशीं कर्मे करितां, तेव्हां पुढें काय काय अनर्थ कराल नकळे. पण तुम्हीही वाईट चाल टाकाल असें मला वाटतें, झणून मी तुम्हांस सोडून देतो, पण तुमच्या आईबापांस मात्र सांगेन. आतां पुरती आठवण ठेवा; जर इतःपर कोणाशीं अशी लबाडी केली तर मी तुमची दुर्दशा केल्यावांचून सोडणार नाहीं. (दाजी व विठू दोघेजण फर्जीत होऊन निघून जातात.) (मग ताऱ्यास झणतो.) त्वां गोविंदापासून इतकें जिकून घेतलें हें खरेंना !

तात्या— (गुंग होऊन.) होय, दादा सहिब.

जय०— त्यास त्वां ठकविलें ह्याची चिंता नाहीं, त्याचे
आचरणानुरूपच त्यास योग्य शिक्षा मिळाली.

गोविं०— मजजवळ वस्ता गमावल्या बदल पैसे घाव-
यास असते तर बरें होतें.

माघ०— मजजवळ जितके पैसे आहेत तितके पुरत
असले तर मी देतो; ह्या वे पांच मोहरा.

गोविं०— अहाहा केवढे तुमचे उपकार हे ! ह्याचा उ-
तराई मी कधीं होईन. ह्यावेळेस मजवर केवढी द-
या केलीही.

माघ०— तुझी आत्मी शेजारी आहों, तुझ्या मनास
येईल तसे हमेबंदीने दिले तरी चिंता नाहीं.

जय०— (गोविंदाचा माल तात्याकडून परत देववितो.)
कां ? गोविंदा, आतां तुझे तुला अवघें मिळालें ?

गोविं०— फार काय सांगूं ? तुमचे आणि माघवाचे
रूपेनें आज मी बापाचे मारांतून वांचलों. आतां
म्यां तांडांत मारून घेतली; आजपासून कधींच अ-
सा खेळ खेळणार नाहीं.

जय०— (तात्यास पैसे देतो.) जें त्वां गोविंदापासून
लबाडीनें चोरून घेतलें त्याचे किमतीबद्दल हे वे,
पण तुला न्यायाधीशाकडे थोडक्याच दिवसांत जा-
वें लागेल; तंवर तुझ्या कपळी बंदीखाना आहे.
म्हां बदफेला करून दोघांस वाईट चाल शिकविली,
आणि गोविंदाचा माल लबाडीनें नेला, आणि दु-

सऱ्या पोरस ढकवावें हणून त्यास पाठविलें, तर आतां तुझे खूपतराशीं पारिपत्य होईल. (ताऱ्या रागास्तव रडत रडत बाहेर जातो.)

गोविं०— (जयराम दादाच्या पायां पडून हणतो.)
अहो दादा, तुझीं मजवर जर कृपा केली नसती तर माझे बापानें मला यथास्थित कुढा काढून बाहेर हांकून लावले असतें. अहो माधवराव, तुमचे पैसे लबाडीनें जिकून घ्यावे असा ज्यांचा मनसोबा न्यांस मी सामील झालों असतां तुझीं तें कांहींच मनांत न ठेवून धोरपणानें वागलां.

माध०— तूं ह्या गोष्टीचा खतरा मनांत बाळगूं नको, मी हें सर्व विसरून जाईन.

जय०— ह्या शिवरामाच्या सांगण्यावरून माझी खातरजमा झाली कीं तुझा हात गुंतला होता हणून तुला न्यास अनुकूल होणें प्राप्त पडलें, ह्यासाठीं तुजकडे फारसा अपराध नाहीं, हणून तुला माझे पुत्राची सोबत धरावयास आज्ञा देतो; परंतु आजपासून जर तूं जपून न वागशील तर तुझी ही दुर्दशा करीन; नीट वागलास तर तुजवर आणि शिवरामावर सारखी ममता करीन. मुलांनो, जुगार खेळण्याचा परिणाम कसा अनुचित आणि अनर्थकारी आहे तो पाहिलाना १ माधवा, नित्र वाईट आहे कीं चांगला आहे ह्याची निवड करण्याविषयीं फार सावधगिरी ठेविली पाहिजे.